MEHMED SAID HATIBOĞLU KITAPLIĞI 02

MEHMED SAİD HATİBOĞLU

İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu

kitapyurdu.com

OTTO

MEHMED SAİD HATİBOĞLU

25.09.1933'te Burdur'da doğdu. Burdur'un "Hatîb Hoca" lakabıyla mâruf âlimi olan babasının 1945'te vefatı üzerine, onun yolunda yetişmek gayesiyle okul değiştirdi. Lise eğitiminin ardından, 1958'de Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi'ni bitirdi. 1958 sonunda Prof. Tayyib Okiç'in hadîs asistanlığına tayin edildi. 1962'de *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadîs Tenkidinin Doğuşu* isimli teziyle ilahiyat doktoru; 1967'de *Hz. Peygamber'in Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri* isimli teziyle doçent; 1978'de ise *Hilafetin Kureyşliliği* isimli teziyle profesör oldu. 2000 yılında aynı fakülteden emekliye ayrıldı. Akademik dünyamıza birçok ilim adamı kazandıran Hatiboğlu, ilahiyat alanında klasik hâle gelen çalışmalara da imza attı. Bazı çalışmaları şunlardır:

Telif Kitapları: *Hz. Peygamber ve Kur'an Dışı Vahiy (Gaybi Hadîsler Meselesi)*, *Hadis Tedkikleri*, *İslam'ın Aktüel Değeri Üzerine 1-2*, *Kültürel Mirasımızı Tenkid Zarureti*, *Hilafetin Kureyşliliği*, *Siyasi-İctimai Hâdiselerle Hadîs Münasebetleri*, *İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu*, *İslam'ın Doğru Anlaşılması ve Yaşanması*...

Çevirileri: Ignaz Goldziher'den *İslami Rivayetler Üzerine İncelemeler* ve *İslam'ın Akide ve Fıkhı*; Le Comte Henry de Castries'den *İslam*; Henri Massé'den *İslam*; Gerlof Van Vloten'den *Araştırmalar*; Ma'rûf Devâlîbî'den *İslam'da Devlet ve İktidar*...

OTTO
© MAK GRUP MEDYA PRO. REK. YAY. A.Ş.

MEHMED SAİD HATİBOĞLU KİTAPLIĞI 07

İslami Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu
Mehmed Said Hatiboğlu

Yayına Hazırlayan: Veli Aknar
Redaksiyon: Ahmet Dursun Karaca
Grafik Tasarım: Nurullah Özbay
Uygulama: Tavoos
Cilt: Birinci Ciltevi
Baskı: Hermes Ofset İskitler / Ankara

ISBN 978-605-4696-67-3

Sertifika No: 13858
1. Baskı: Ocak 2015
2. Baskı: Mart 2016

İletişim Adresleri

Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4
06420 Çankaya Ankara
tel.-faks: 0312. 439 01 69
www.ottoyayin.com
otto@ottoyayin.com
www.facebook.com/otto yayınları

İSLAMİ TENKİD ZİHNİYETİ
VE HADİS TENKİDİNİN DOĞUŞU

MEHMED SAİD
HATİBOĞLU

OTTO

İlk telifimin hazırlanmasında teşviklerini esirgememiş bulunan pek aziz Hocam büyük âlim ***M. Tayyib Okic Beyefendi****'nin manevi huzurlarına...*

YAZARDAN OKURUN DİKKATİNE

Metinde takib edilen imlâda:

1. Zaruret görülen yerlerde harflere uzatma işareti konulmuştur: Mesela "şûrâda aldığımız kararlar..." cümlesiyle "şurada aldığımız kararlar..." veya "kâdînın kütübhanesi" ile "kadının kütübhanesi" cümlelerini başka türlü doğru okutamayız.
2. Arabca asıllı kelimelerimizdeki harfleri değiştirip, mesela d'leri t'ye çevirmenin, b'leri p yapmanın nâdir istisnalar hâriç, lüzumu yoktur. Büyük şâirimiz Abdülhak Hâmid, ismini "Hamit" şeklinde yazanlara: "Yâhu", demiş, "âhir ömrümde beni hem ham, hem it yaptınız!"
3. Soru edatı 'mi'lerin ayrı yazılmasını Türkçemizin yapısı ve estetiği açısından yanlış buluyorum. 1928'e gelinceye kadarki Türkçe metinlerde bu 'mi'ler hep bitişik yazılmıştır. Ayrı yazılması yönünde verilmiş emri, 1997'de Türk Dil Kurumu Başkanı olan bir dil bilginimiz de mantıksız bulduğuna göre,[1] benim kırk küsur senelik tercihimin okurlarımca da kabul görüp uygulanacağını ümid ediyorum.

[1] Bkz. 12 Ocak 1997 tarihli *Sabah* Gazetesi.

İÇİNDEKİLER

YAZARDAN OKURUN DİKKATİNE 5
OKUYUCUYA MEKTUB 9

GİRİŞ 13

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLAMİ TENKİD ZİHNİYETİ 17
1. TENKİDÎ HAREKETLERİ BELİRTİLECEK ÇEVRE 17
2. PEYGAMBER DEVRİNİN MÜHİM TENKİDİ HAREKETLERİ 21
2.1. İrtidad Hâdiseleri 21
2.2. İsrâ' Hâdisesi 22
2.3. Hicret Sırasında İrtidad Edenler 23
2.4. Medine'de İlk Sene 24
2.5. Batn-ı Nahle Vakıası 25
2.6. Bedir Muharebesi 26
2.7. İfk Hâdısesi 27
2.8. Hendek Harbi Hâdiseleri 29
2.9. Hudeybiyye Sulhünde Meydana Gelen Hâdiseler 29
2.10. Mekke'nin Fethi Sonrasında Vuku Bulan Hâdiseler 30
2.11. Ensarın Ganimet Paylaşımındaki Muhâlefeti 31
2.12. Peygamber'in Eşlerine Davranışı 32
2.13. 'Abdullâh ibn 'Ubeyy'in Cenaze Namazı 33
2.14. 'Usâme'nin Komutanlığı 33
3. PEYGAMBER'DEN SONRAKİ ZİHNİYET 34
3.1. İlk Halifenin Seçimi 34
4. RİVAYET MÜESSESESİNİN DOĞUŞU VE RİVAYET SÂHASINDAKİ TENKİD HAREKETLERİ 40
4.1. Hz. Ömer Devri 42
4.2. Hz. 'Â'işe Misali 47
4.3. Sahâbe Devri Fıkıh Bilgisi 49

İKİNCİ BÖLÜM

HADİS TENKİDİ 53
1. PEYGAMBER'İN VEFATINDAN SONRA HADİS 53
1.1. Hadîsin İstismar Vesilesi Kılınılışına Temel Teşkil Eden Hâdiseler 56
1.2. Hz. Peygamber'in Gayba Ittılaı Meselesi 59
1.3. Siyasi Hâdiselerle İlgili Rivayetler 62
1.4. Tarafların Kendi Müdâfaaları Zımnında Olan Rivayetler 65
1.5. Siyasi Hâdiseler Karşısında Tarafsızlar 73
1.6. İtikadi Cereyanlar ile İlgili Rivayetler 82
1.7. İktidar Çevreleri ile Saray İlahiyatçılarının Mahsulü Rivayetler 88
1.8. Fıkhi Mezhebler ile İlgili Rivayetler 93
1.9. Sufilik Temayülatının Mahsulü Olan Rivayetler 97
2. HADİS TENKİDİNİN DOĞUŞU 99
2.1. Hadîs Tenkidinin Bir Zaruret Hâlini Aldığı Devir 100
2.2. Hadîs İstismarına Karşı Gösterilen Aksülamel 103
2.3. Metin-İsnad Tenkidinin Seyir ve Keyfiyeti 113
2.4. Rical Tenkidinin Hududu 115
3. TÂBİİNDE TENKİD KONUSU EDİLEN HUSUSLAR 119
3.1. Birinci Grup 121
3.2. İkinci Grup 122
3.3. Üçüncü Grup 124
3.4. Dördüncü Grup 125
4. İLK HADİS TENKİDİ İMAMLARI 129
5. İLK MÜNEKKİDLERİN TENKİD SÂHASI 132
5.1. İsnadı Ön Plana Alanlar 134
5.2. İsnadı İkinci Plana Atanlar 136
5.3. Metin ve Isnadı Bir Arada Mütalaa Edenler 137

NETİCE 139

KAYNAKLAR 145

DİZİN 151

AZİZ OKUYUCUMUZA

Geçen asırda Burdur'da, Hatib-Hoca lakablı bir âlim yaşamıştı. 23 Ekim 1945'te 66 yaşında vefat etti. Devrin iktidarından ve yerli mollalardan neler çektiğini bilen âilem, herhalde bana acımış olacak ki(!), bir başka sâhada yetişmem gayesiyle beni Burdur Erkek Sanat Okulu'na yazdırmıştı. Babamın vefatında birinci sınıfta okuyordum, ama onun bıraktığı kitablara ilmen sahib çıkacak âileden birisinin olması da isteniyordu. Bu vazife bana yöneldi, ikinci sınıfına geçtiğim okulu bırakıp Burdur Orta Okulu'nun birinci sınıfına kaydımı yaptırdım.

Türkiye'de, 1924 senesinde İstanbul Dâru'l-Fünûn'unda açılmış İlahiyat Fakültesi, doğduğum 1933 senesinde kapatılmış ve ülkemizde benim okul değiştirme hedefimi karşılayacak bir yer kalmamıştı. Bu durumda âilemiz beni Mısır'daki Ezher'e göndermek istemişler ve bu arzularını Hatib-Hoca'nın yakın dostlarından Ömer Rıza Doğrul'a yazmışlar. Ömer Rıza merhum (1893-1952) aslen Burdurlu'dur ve Burdur'un ilk milletvekillerinden Mehmed Âkif merhumun damadıdır. Bizimkiler Kahire'de doğup büyümüş bir kişi olarak oraları onun daha iyi bildiğini düşünmüşler.

Ömer Rıza Bey'in verdiği cevabı çok sonraları bulup okudum. Orta ve lise tahsilimin Türkiye'de yapılmasını tavsiye ediyor, ve: "çok yakın dostum ve yüksek bir ilim adamıdır" dediği Ezher Şeyhi Muṣṭafā 'Abdurrāzıḳ'ın (ö. 1947) himayesinde eğitim görmemi sağlayacağını söylüyordu. Biz de

ona uyduk, Mısır'dan vazgeçtik. 1933'te kapatılan İstanbul İlahiyat'ın yerine, on altı sene sonra, 1949'da Ankara'da, İlahiyat tekrar açıldı. Ben Fakülte'ye 1954 senesinde yazıldım ve öğrendim ki, koskoca Türkiye Cumhuriyeti'nin Başkenti'nde açtıkları ilahiyat fakültesinde tefsir, hadîs derslerini verecek bir tek Türk Profesör bulamamışlar! Bu affedilmez ayıbımızı temizleme şerefi, Paris'te İslami ilimlerde doktora yapmış bir Saraybosnalı âlime, Prof. Muhammed Tayyib Okiç'e (1902-1977) nasib olmuş.

Ben bu büyük insanı pek sevdim. O da benim ilim adamı olacağımı zannetmiş olmalı ki, hadîs kürsüsüne almak istedi. Fakat kadrosu yoktu, Dinler Tarihi ve Sanat Tarihi hocamız Annemarie Schimmel'den (1922-2003) ricada bulunmak zahmetlerine katlandı. Ondan aldığı kadro sayesinde 1958 sonunda hadîs asistanı olarak Ankara İlahiyat'ta vazifeye başladım.

Fakülte'ye girmeden önceki hayatımda okuyabildiğim Türkçe dinî kitablarda temel bir eksikliğin olduğunu fark etmiş, bunları yazanlarda tenkid zihniyetinin pek bulunmadığı sonucuna varmıştım. Bu eksikliklerinden dolayıdır ki, kütübhaneler dolduran kitabları yazanların Müslümanın fikrî yapısına müsbet bir katkı sağlayamamış olduklarını düşünüyordum.

Doktora tezi konusu arayışı içindeyken, bu fikri Muhterem Hocam'a açtım. Bu çerçevede çalışmamı uygun buldular. Birkaç sene uğraşıp tezin ilk şeklini vücuda getirdim. 23 Haziran 1962 günü yapılan imtihan sonucu, Türkiye'de mevcud tek ilahiyat fakültesinin ikinci hadîs doktoru oldum. Birincisi, bu fakültenin ilk mezunlarından Talat Koçyiğit (1927-2011) merhumdur.

Bu arada rahmete vesile olsun için, jürimde kimlerin olduğunu yazayım: Tayyib Okiç, Necati Lugal, Neşet Çağatay.

Doktora tezini hazırladığımız senelerde, bizlerin kullanabileceği matbu hadîs müdevvenatı sınırlı hâldeydi. Henüz 'Abdurrezzâk'ın, İbn Ebî Şeybe'nin *Muṣannef*'leri, Ṭaberânî'nin *Mu'cem*'leri belli başlı tabakat kitabları henüz basılmış değildi.

Kütübhanelerdeki yazmalardan okumaya çalışıyorduk. Fotokopi imkânları bile yoktu. Doçentlik tezimi hazırlıyorken mesela, Nu'aym ibn Ḥammād'ın Âtıf Efendi'deki *Kitābu'l-Fiten*'ini baştan sona istinsah etmek zorunda kalmış, aylarım geçmişti.

Buna mukabil gayr-i müslim dünyada gelişmiş bir İslamoloji ilmi vardı ki, bizim gibilerin onlardan müstağni kalması mümkin değildi. İlmî hâkimiyetlerinin derecesini göstermeye, İslam Ansiklopedimizi yazıvermiş ve bizleri onu Türkçeye, Arabcaya terceme etmek zorunda bırakmış olmaları yeterli delildir. Bizim nesil, hadîs kitablarına onların hazırladıkları *Concordance*'larla ulaşabiliyor, en büyük tarihçimiz Ṭaberî'yi, ancak Brill baskısından okuyabiliyordu... Kısacası ilmî kaynak ve ilim adamı açısından acınacak durumdaydık. Bu hâlden kurtulabilmenin tek şartı, bir an önce Batı İslamolojisinin kavranması, onların anlattıkları İslam'ı bir de bizlerin anlatması idi. Tabii ki bu iş kısa zamanda sonuçlandırılabilecek bir şey değildi. Zira çözüm, ecdaddan intikal eden kültürün, bizzat Müslüman ilim adamlarınca elekten geçirilmesine dayanıyordu. Bugün İslam dünyasında yaşanan perişanlığın temeli, hâlâ buradaki eksikliğin giderilememiş olmasında yatmaktadır.

Bu manzarayı az çok görebilmiş bir kimse olarak hazırladığım doktora tezini takiben, aynı çalışmaların bir devamı mahiyetinde, Peygamberimiz'in hadîslerle istismarı meselesini incelemeyi zaruri saydım. Toplayabildiğim malzemeyi doçentlik tezi olarak sundum. 17 Kasım 1967 Cuma günü deneme derslerini vererek Talat Bey, İsmail Cerrahoğlu ve ben, aynı gün doçent olduk. Tayyib Hocamızın bu manzarayı yaşamaktan duyduğu sevinç ve iftiharı ifade etmem mümkin değildir ama, bizler ona layık olabildikmi, onu bilemiyorum. Allah gani gani rahmet eyleye. Tayyib Hoca'nın dışındaki jüri üyelerimiz: Ord. Prof. Dr. Aydın Sayılı, Prof. Dr. Abdulkadir Karahan, Prof. Dr. Neşet Çağatay ve Prof. Dr. Mehmet Taplamacıoğlu idi.

1967'den beri neredeyse yarım asır olacak, ben hâlâ okumaktayım ve bu iki tezimi olgunlaştırmak yanında diğer İs-

lami meseleleri tanımaya çalışmaktayım. Önceleri bunları yayımlamayı pek düşünmüş değildim. Benim için mühim olan kalıcı mahiyette eser ortaya koymaktı, ama, bir başka açıdan meslektaşlara hizmet sunmak da vazifemizdi. Artık Türkiyemiz yüzlere ulaşan ilahiyat fakültelerine sahibdi. Gerek buralarda okuyan veya ders verenler, gerekse fakülte dışında bizim meselelere yakın ilgi duyan münevverler, zannederim tezlerimin isimlerinden etkilenmiş olacaklar, onları bizzat okumak için yoğun talebde bulunuyorlardı. Her ne kadar bu tezler, aradan geçen hayli uzun zaman zarfında kat kat zenginleşmiş iseler de, beni tanıyanların benden bekledikleri vasıfta basılma merhalesine gelmiş değillerdi. Çözümü yine, sağolsunlar, OTTO yöneticileri Sema Hanım ile Veli Bey buldular, bunları ilk muhtevalarını esas alarak basalım, arzuladığınız şeklini daha sonra yayımlarız dediler. Fazla direnmenin âlemi yoktu. İnşaallah çektikleri zahmetlere değer, bu yoldaki himmetlerinin manevi karşılığını bulurlar.

Aziz okuyucum,

Burada sadece şunları belirtmek durumundayım. İlk defa basılan bu tezler, zaruri gördüğüm çıkartmalar ve lüzumlu saydığım ilaveler dışında, ilk hallerini korumaktadırlar. Sizden ricam, tezlerde kullandığım üslubun yarım asır öncesine aid olduğunu gözden uzak tutmamanızdır. Cenab-ı Hak nasib eder de, bunlar arzuladığım şekilde kitablaşırsa, şimdiden söyleyeyim ki, baskılar arasındaki fark ana fikirde değil, sadece malzemede olacaktır. Anlayış şeklimde bir değişme yoktur. Değişmeyecek bir ricam ise, sizlerden beklediğim yapıcı tenkidlerdir. Zira Cenab-ı Hak'tan başka kusursuz olan nerede var ki?

Ve's-selam.

Mehmed Said HATİBOĞLU
Ankara, 24 Aralık 2014, Çarşamba

GİRİŞ

لَقَدْ كَانَ لَكُمْ فِي رَسُولِ اللَّهِ أُسْوَةٌ حَسَنَةٌ لِمَنْ كَانَ يَرْجُوا اللَّهَ وَالْيَوْمَ الْآخِرَ وَذَكَرَ اللَّهَ كَثِيرًا.

"And olsun ki, sizin için, Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı isteyenler ve Allah'ı çok anan kimseler için Rasulullah en güzel örnektir." (33. Aḥzāb, 21)

ayetine muhatab bir müslümanın Peygamberi'ni her işinde, takati nisbetinde örnek edinmesi kadar tabii bir şey yoktur. Zira İslamiyet'i gerçek mânasıyla temsil eden tek kişi odur.

Sahabe denen mutlu kişiler, o Güzel Örneğin muhitinde yaşamışlar, bütün varlıklarıyla onun hizmetine koşmuşlar, fakat bu şerefi kendilerine inhisar da ettirmeyerek, gelecek nesillerin O'nu örnek edinebilme saadetine erişmelerini mümkin kılabilmişlerdir.

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا رَحْمَةً لِلْعَالَمِينَ

"Biz seni âlemlere ancak rahmet için gönderdik." (21. Enbiyā', 107)

وَمَا أَرْسَلْنَاكَ إِلَّا كَافَّةً لِلنَّاسِ بَشِيرًا وَنَذِيرًا

"Seni bütün insanlara sadece müjdeci ve uyarıcı olarak gönderdik." (34. Sebe', 28)

ayetlerinin hedefini tahakkuk ettirenlerin ve bu Güzel Örneği âlemlere tanıtmak şerefini kazananların ilki onlardır.

Acaba nesiller boyunca bu örnek kimse hangi yolla tanıtılmış ve bu işte sıhhat nasıl temin edilmiştir?

"'Cenab-ı Hakk'ın kitabının mânasına ve dinî mâlumata dair bilgi nasıl elde edilir?' diye sorulursa, Hz. Peygamber'den ve O'nun vahye şahid ve tefsirine vakıf olan derin ve necib Ashabından nakledilen doğru rivayetlerle, diye cevab verilir. Eğer, Doğru rivayetlerle yalan olanları nasıl bilinir, denilirse, üstad âlimlerin tenkidiyle, denilir ki, Cenab-ı Hakk bu fazileti onlara her devirde has kılmış ve onları o bilgiyle rızıklandırmıştır"[1] cevabıyla bu meseleye ışık tutan İbn Ebî Hâtim (240-327), müteakiben:

> "Allah'ın Kitabına ve Peygamber'in (sas.) Sünnetlerine dair hususun bilinmesinde nakil ve rivayet şeklinden başka çare olmadığına göre, nâkil ve râvîlerin âdilleri, sikâları, hıfz, sebt ve itkan sahibleri ile gaflet, vehim ve su-i hıfz sahiblerini, yalan, ve yalan hadîs uyduranları temyiz etmek şarttır"[2]

ilavesinde bulunur ve bu ravilerin kimler olduğunun izahına girişir.

Böylelikle zaruri olarak kendisini kabul ettirmiş bulunan rivayet ve tenkid müessesesi zamanla şumullenmiş ve gayr-i şer'î sâhada da tatbik yeri bulmakda gecikmemiştir.

İslam'ın Kur'an-ı Kerim'den sonraki kaynağını teşkil eden Sünnet ve Hadîs ilminin en mühim bahsi, hiç şübhesiz hadîs tenkididir ve tarihî seyri itibariyle de hemen hemen hadîs derlemesi çalışmalarını takib eder.

Muhterem hocamız M. Tayyib Okiç'in tasvib ve teşvikleriyle doktora tezi konusu olarak ele aldığımız "Hadîs Tenkidinin Doğuşu" meselesini sebeb, seyir ve inkişafıyla inceleme çalış-

[1] *Takdime*, s. 2.
[2] *Takdime*, s. 5.

malarımız sırasında, bu tenkid faaliyetinin İslami zihniyetle mutabakat derecesini tesbit etmek zarureti kendini gösterdi. Bu gayeyle Asr-ı Saadette ve ona has havanın hâkim olduğu kibar-ı Sahabe devrinde cereyan etmiş tenkidî hareketleri tedkik etmemiz icab etti. Bundan dolayıdır ki, kitabın heyet-i umumiyesi başlıca iki bölümden terekküb etmiş bulunuyor. Birinci bölümde, kaynakların ve bizim imkânlarımız nisbetinde Peygamber ve Sahabe devrinin tenkidî hareketlerini değerlendirerek, İslamiyet'in bu cebhedeki görünümünü belirtmeye çalışacağız. İkinci bölümde ise hadîs tenkidinin doğuşu üzerinde duracağız.

BİRİNCİ BÖLÜM
İSLAMİ TENKİD ZİHNİYETİ

1. TENKİDÎ HAREKETLERİ BELİRTİLECEK ÇEVRE

İslami düşüncenin tenkidî cebhesini tebarüz ettirecek hareketleri kaydetmeden önce, bunların ne vasıfta bir çevreye aid olmaları gerektiğini belirtmek icab eder. Tenkidî hareket derken, umumiyetle bir fikre, bir harekete karşı, herhangi bir şekilde takınılmış tavrı kasdediyor olduğumuza göre, incelememize mesned teşkil edecek bu hareketlerin cereyan ettiği muhiti iyi tanımamız gerekir.

İslamiyet'in, doğduğu muhitte çeşitli îtirazlarla ve cebri hareketlerle karşılaşmış olduğu mâlumdur. Peygamber'in Mekke'de harekete geçirmiş olduğu cereyanın dinî vasıfta oluşu yine dinî vasıfta bir aksülamelle karşılaşmasını icab ettirirdi. Hakikat ise pek böyle değildir. Tarihî vakıalara göre İslamiyet'ten evvel Arabistan'da Yahudilik, Hıristiyanlık ve Zerdüştlüğün müntesibleri bulunmakta, fakat halkın ekseriyetinin putperest olduğu bilinmektedir. Bu dinî cereyanların keyfiyetini ve birbirleriyle olan münasebetlerini incelemek ayrı bir mevzûdur. Biz burada, İslamiyet'in doğduğu muhitten gördüğü karşılığın mahiyetini belirtmek ve tenkidî hareketlerini inceleyeceğimiz çevrenin ruhi manzarasını tesbit etmek durumundayız.

Peygamber'den evvel Arabistan'da dinî bir hareketin mevcudiyeti hakkında ilk müsteşrıkların (mesela Sprenger'in (ö.

1893)) ileri sürdükleri iddialar daha sonrakiler tarafından reddedilmiştir. Bu gibi iddiaların tarihî bir esastan mahrum olduğunu söyleyen Caetani (1869-1926), devamla:

> "Bilakis görüldü ki Cenubî Arabistan'ın bazı mahdud havalisi haricinde Vasatî ve Şimalî Arabistan kabileleri arasında dinî istikamette bir tekâmül hareketinin ufacık bir izi bile yoktur."

demekte ve Goldziher'in tedkikleri sonucunda vasıl olduğunu söylediği neticeyi[1] şu suretle tekrar etmektedir:

> "Arabistan'da hiçbir hareket-i diniye yoktu. Mekke'de de Arabistan'ın sair yerlerinde olduğu gibi yeni bir din ihtiyacı hiç hissedilmiyordu. Hatta İslamiyet'in esasat-ı asliyesi müşrik Arablar için en kıymetdâr, en muazzez olan putların tamamıyla red ve inkârından ibaret idi... Arabların İslamiyet'e ihtiyacları olmadıktan başka İslamiyet'i istedikleri de yoktu."[2]

Böyle bir muhitte dâvasının mücadelesine girişen Hz. Peygamber'e karşı muhitten gösterilen mukabele, önce alakasızlık ve istihza ile başlamış, İslam îtikadını neşre ve dolayısiyle müşrik inançlarına hücuma giriştiği zaman bu manzara mânevi tazyikata çevrilmiş gözükmektedir.[3] Kureyşlilerin muhalefetinin tarzı ve şiddet derecesi hakkında kati bir fikir dermeyan etmek kâbil değildir, diyen Caetani (1869-1926) daha önce söylediklerine ilave olarak şunları söylemektedir:

> "Metn-i Mukaddes'te hakiki bir zulüm ve teaddiye delalet edecek hiçbir şey yoktur. Şahsi tecavüzattan hiç bahsolunmaz. Eğer böyle bir şey olsa idi, Kur'an'da defaatle bahsi geçer-

[1] *Muhammedanische Studien*, I, 1-39.
[2] Caetani, II, 24.
[3] İbn Hişâm, I, 320, 408-410; İbn Sa'd, I, 199; Halebî, I, 382; Taberî, I, 68.

di. Hâlbuki Kur'an'da Kureyşlilerin en büyük kabahati[nin] din-i İslam'a inanmak istememelerinden ve Peygamber ile istihza etmelerinden ibaret olduğunu tekraren görüyoruz."[4]

Müşrik fikriyatının İslam'a karşı ileri sürdüğü fikirlerden en mühimlerini Kur'an-ı Kerim'den de takib etmek mümkindir. Bunlar üzerinde durmak konumuz haricidir. Cebri ve tecavüzi sâhadaki mârifetleri de tarihî eserlerden takib edilebilir. Bizim meşgul olacağımız hareketler bu çevrenin mahsulü olmayıp, merkezini Medine'ye naklettikten sonra gerçek hayatını yaşamaya başlamış, dâvasının tahakkukuna mekân ve imkân bulmuş olan İslami çevreninkilerdir. İnceleme sâhamız olarak tesbit ettiğimiz bu muhitin İslamiyet'i temsil bakımından durumu ve Peygamber'le olan muamelesi ne merkezdedir? Bu hususu da yine Caetani'den yapacağımız aşağıdaki zengin ve oldukça mükemmel nakille ortaya koymayı uygun görüyoruz. Bu İtalyan müsteşrık şöyle diyor:

"Medine'deki ilk senelerde faaliyet-i ıslahat perveranesi [Peygamber'in ıslah edici çalışmaları] Mekke Muhâcirleri ve kadim Medine Ashabı fırkasını vücuda getirmişti. Bu fırka hakiki müslümanlar zümresini temsil ediyordu. Bunlarda o kadar senedir kendilerine üstad ve rehber olan Peygamber'e karşı mevcud hiss-i hürmet ve takdir büyük bir îtimad ve îmâna münkalib olmuştu. Peygamber'in sözlerine ve mezhebine gözü kapalı îtikad ediyorlardı. Bu zümre arasında Ebu Bekir, Ömer, Oşmân ibn Maz'ûn...'Abdullah ibn Mes'ûd, Ebû Zerr el-Ğıfârî ve sâire gibi birtakım zevat vardı ki, İslamiyet'i büyük bir şuur ile kabul etmişlerdi. Evamir ve ahkâm-ı diniyyeyi harfi harfine tâkib ediyorlardı. Peygamber'in dudaklarından çıkan kelimelere bakarak ona itaat gösteriyorlar ve her hareketini taklid eyliyorlardı. Muhammed'in harekâtını

[4] Caetani, II, 174-175.

ve evamirini ifrata vardıran ve âdeta Muhammed'den daha müslüman olan bu ekalliyetten başka, sâir Medineli ve Mekkeli Ashab da vardı ki, bunlar o derecede dindar olmamakla beraber bütün muharebelerde bulunmuşlardır. İlk İslamiyet'in bütün vakayiinin şahidleri idiler. Kendilerinde büyük bir hiss-i dînî yoksa bile, Peygamber ile uzun müddet temas neticesinde, Peygamber'e karşı hissettikleri mahabbet sevkiyle, insanları, sevdikleri ve hayran oldukları şeyi taklide sevk eden temayül dolayısiyle, bir dindarlık peyda etmişlerdi. Peygamber'e itaat etmeyi, vazaif-i diniyyeye hürmet göstermeyi, Peygamber'in sünnetlerine imtisal eylemeyi bir medar-ı şeref ve iftihar biliyorlardı. Bunlar her gün adedleri artan yeni müslümanlardan temeyyüz etmek istedikleri zaman, bu mesleklerini daha ziyade takviye ettiler. İçlerinde hakiki Medineliler ekseriyeti haiz olduğu için Medine fırkası namını vereceğimiz bu eski fırka, adedce az olduğundan –ihtimal ki mecmûu bine bâliğ olmazdı– gayet müstesna bir mevkie malik idi. Yeni hey'etin hakiki ve yegâne temeli bu fırkadan ibaretti. Bunlar Peygamber'in hakiki vâris-i mânevisi idiler. İslamiyyet'in müstakbel havariyyunu idiler. Muhammed'in Allah tarafından insanlara bildirdiği şeylerin kâffesini bunlar hâmil idiler. Peygamber ile dâimi bir temas, Peygamber'e karşı büyük bir mahabbet te'siri ile bu adamlarda hakikaten yeni bir tarz-ı his ve tefekkür vücud bulmuştu. Bu tarz, evvelkine nisbetle daha yüksek, daha medenî idi. Bunlar her nokta-i nazardan iyileşmiş kimselerdi. Sonra devlet adamı ve ordu kumandanı sıfatıyla fütuhat muharebelerinin en müşkil dakikalarında, bu babda arz ettikleri parlak delâil, Muhammed'in fikirlerinin ve dininin münbit bir toprağa atılmış birer tohum olduğunu, hakikaten müstesna bir kıymeti haiz bir sınıf adamlar yetiştirdiğini gayr-i kâbil-i inkâr bir surette isbat ederler. Metn-i Kudsi bunlarda bir vedîa hâlinde saklanıyordu. Kur'an'ı tam olarak yalnız onlar biliyorlardı. Peygamber'in bütün söylediklerinin ve emret-

tiklerinin hatıralarını kemal-i dikkat ve itina ile saklıyorlardı. Peygamber'in mîrâs-ı mânevisinin muhafızı onlar idiler. Bu zatlar İslamiyet'in muhterem bir kütüğü idiler. İslam hey'et-i ictimaiyyesinin kıymetdar ilk fukahası, ilk kelamiyyunu, ilk muhaddisîni bunların arasından zuhur edecekti."[5]

İşte, İslam ruhunun tenkidî cebhesini gösterecek manzaranın sadece bu geniş izahatın aydınlattığı çevreden alınacak tarihî vakıalarla çizilmesi gerekir. Biz bu vakıaların tertibinde tarihî sıraya riayet etmeye çalışacağız. Sonlarına da mevzûumuz nokta-i nazarından bir değerlendirmeyi tezammun edecek birkaç satır ilave edeceğiz. Hz. Peygamber'in hayatında vukû bulmuş en mühim hâdiselerden misaller kaydettikten sonra da Sahabe devrine geçeceğiz.

2. PEYGAMBER DEVRİNİN MÜHİM TENKİDÎ HAREKETLERİ

2.1. İrtidad Hâdiseleri

Bir kimsenin bir îtikad sistemini benimsemesinden sonra ondan cayması şübhesiz bu sisteme karşı takındığı tenkidî vaziyetin bir delilidir. Türlü sebeblerle ilk İslam toplumunda da, neticesi îtibariyle benzer vakıalar ortaya çıkmıştır. Mesela, Mekke elebaşlarının yaptıkları ağır tazyikat neticesi bir kısım Müslümanlar İslamiyet'ten dönmüştür.[6] Bu tazyikattan kurtulmak için Habeşistan'a da hicret ettikleri hâlde eski mevkilerini tekrar elde etmek gayesiyle orada din değiştirenler de olmuştu.[7] Bunlardan 'Ubeydullâh ibn Cahş dünyevi menfaati icabı Hıristiyan olanlardandır. Tanassur ettikten sonra, birlikte geldiği müslümanlara söylediği: "Biz gözümüzü açtık, siz

[5] Caetani, VII, 277-279.
[6] Ṭaberî, II, 68; İbn Hişām, I, 294-295 ve 320.
[7] عكراد بن حمرو bunlardandır, *İṣābe*, II, 57/IV, 391, r. 3354.

hâlâ göz kapaklarınızı oynatıyorsunuz" mealindeki sözü de bunu te'yid etmektedir.[8]

2.2. *İsrâ' Hâdisesi*

Maddi çıkarlar neticesinde vukû bulmuş bu irtidad hâdiseleri yanında, yine hicretten evvel cereyan ettiği rivayet edilen İsrâ' hâdisesinden dolayı yapılmış tenkidler vardır ki, mahiyet bakımından evvelkilerden ayrılır. Bir gecede Mekke'den Kudüs'e yapılmış seyahatte akli bakımdan bir imkânsızlık gören bazı müslümanların tereddüde düşüp İslam'ı terk ettikleri rivayetleri vardır. (فارتدّ كثيرٌ ممن كان أسلم).

Hz. Ebu Bekir'in bile hâdiseyi kendilerinden duyduğu kimseleri önce Peygamber hakkında yalan söylemekle itham ettiği (أنكم تكذبون عليه), sonra Peygamber'in öyle söylediği tahakkuk edince onu tasdik edip Sıddık lakabını aldığı, Ḥasan-ı Başrî'den rivayet edilmektedir.[9] Yine Başrî'nin 17. İsrâ' suresinin 60'ıncı ayetinin bu hâdise yüzünden dininden dönmüş kimse hakkında nazil olduğunu söylediği aynı yerde kaydediliyor. Bununla beraber bütün kalbleriyle Hz. Peygamber'e bağlanmış ilk müslümanlardan hiçbirinin dininden dönmemiş olduğu tarihî bir kat'iyettir. Bu hususu Caetani bile şöylece beyan etmektedir:

> "Peygamber, sabır ve gayret, ihtiyat ve basiret hususunda pek büyük meziyyetler ibrâz ettiği gibi, yaptığı ve söylediği şeylerden hiçbirini geri almadığı gibi, tarafdarları da her türlü müşkilata ve mâkûsiyetlere karşı mukavemeti öğrendiler, Peygamber'in misalini kendilerine rehber yaptılar."[10]

[8] İbn Hişâm, I, 223, II, 363. Mes'ûdî, I, r. 149; مطهر بن طاهر المقدسي; *el-Bed' ve't-Târîh*, V, 13.
[9] İbn Hişâm, I, 398-399; İbn Sa'd, I, 215.
[10] Caetani, II, 384.

İslamiyet'e girmiş oldukları hâlde mekân şartları icabı dinlerinin mahiyetini ve Peygamberleri'nin durumunu tam mânasıyla kavrayamamış kimselerden bu gibi hâdiseler tabii ki beklenebilir. Asıl mühim olan, hür bir muhitte bu gibi davranışların olmasıdır. Gerçek şudur ki, İslam'ın ve Peygamber'in yoluna hayatlarını adamış kimselerde böyle bir tezahür vâkî değildir. Bu gibilerden türlü sebebler karşısında bocalayıp da sonra mecrasına dönenler, ancak hicret sırasında görülebilmiştir. Meselâ aşağıdaki hâdiseyi bu meyanda zikredebiliriz:

2.3. Hicret Sırasında İrtidad Edenler

Hz. Peygamber Mekke'den ayrılmadan evvel gücü yeten[11] bütün müslümanların Medine'ye hicret etmiş oldukları mâlumdur. Bu arada vukû bulmuş bir irtidad hâdisesinden bahsedilmektedir.

Hz. Ömer, 'Ayyâş ibn Ebî Rebî'a ve Hişâm ibn el-'Âş ibn Vâ'il ile beraber hicret etmeye sözleşmişlerdir. Yola çıkılacağı sırada Hişâm habsedilir ve dininden döndürülür (و فُتِنَ فَافْتَتَنَ). Hz. Ömer, hicrete 'Ayyâş ile devam eder. Medine'ye varıldıktan sonra da 'Ayyâş'ın yakın akrabaları Ebû Cehl ibn Hişâm ile el-Hâriş ibn Hişâm gelip kendisini kandırırlar. Hz. Ömer'in dönmemesi için ısrarına rağmen 'Ayyâş Mekke'ye döner ve dininden döndürülür. Hz. Ömer bu andaki durumu şöyle anlatıyor:

"Kendilerine isabet etmiş bir belâ yüzünden, Allah'ı tanımışken küfre dönen bir kavmin (صرفا ولا عدلا ولا توبة) hiçbir mazeretini Allah kabul etmez diyorduk. Onlar da bu kanâatteydi. Hz. Peygamber Medine'ye geldiği zaman bu hususta şu ayetler nazil oldu: 'De ki, ey kendilerine karşı haddi geçen kullarım, Allah'ın rahmetinden ümidinizi kesmeyin. Doğrusu

[11] İbn Hişâm, I, 499; İbn Sa'd, I, 226.

Allah günahların hepsini bağışlar. Çünkü O, Bağışlayan'dır, Merhametli'dir. –Size azab gelip çatmadan Rabbinize yönelin, O'na teslim olun. Sonra yardım göremezsiniz.– Kendiniz farkında olmayarak, ansızın size azab gelmeden önce Rabbinizden size indirilen en güzele uyun.'[12] Bu ayetleri elimle bir sahifeye yazıp Hişām'a gönderdim..."[13]

Bunun üzerine bu iki zat tekrar Medine'ye gelmişler, nihayet İslamiyet yolunda şehid olmuşlardır.

2.4. Medine'de İlk Sene

Hicret sırasında Medine'de Arab Evs ve Hazrec kabileleriyle Yahudi kabileleri yaşıyorlardı. Peygamber'in şehre yerleşmesinden sonra çok geçmeden Müslümanların hâkimiyeti ele aldıkları ve Peygamber'in en üstün otorite hâline geldiğini biliyoruz. Hz. Peygamber'in hicretin ilk senesinde yaptığı en mühim iş, bu şehirdeki ictimai hayatı bir nizama sokmak olmuş ve Muhacirler ile Ensar ve Yahudilere taalluk eden meşhur nizamnamesini ilan etmiştir. 47 maddeli bu pek mühim vesikanın, müslümanların hayatları boyunca her hareketlerinde göz önünde bulunduracakları hususları bildiren 13. maddesi, mevzûumuz bakımından müstesna bir kıymet taşımaktadır:

وان المؤمنين المتقين على من بغى منهم، أو ابتغى دسيعة ظُلم و إثم أو عدوان أو فساد بين المؤمنين. وإنّ أيديهم عليه جميعا ولو كان وَلَدَ أحَدِهم.

"Muttaki müslümanlar, müslümanlar içinden, zulmedenin veya bir fesada, düşmanlığa, günah veya zulme müncer olacak bir şey isteyen kimsenin karşısındadırlar; ister içlerin-

[12] 39. Zumer, 53-55.
[13] İbn Hişām, I, 474-476; İbn Sa'd, III, 271-2, kısmen.

den birinin oğlu olsun, elleri hep birlikte onun üzerinde olacaktır."[14]

İslami tenkid zihniyetinde hâkim olması gereken ruhun bu sözlerde mündemic olduğu görülmektedir. Müslümanlar, hak ve hakikat adına kimseden korkmayarak tenkidlerini yapacak, ve icabında kimseden korkmayarak, doğru yoldan sapan kim olursa olsun, onu haksız tasarrufundan alıkoyacaklardır. Nitekim hicrete tekaddüm eden 'Akabe biatında da Ensar böyle hareket edeceklerine yemin etmişlerdi. 'Ubāde ibn eş-Şāmit (ö. 34) diyor ki:

> "... Biz Peygamber'e, nerede bulunursak bulunalım hakikati söyleyip hakkı yerine getirmek, Allah yolunda kimsenin levminden korkmamak üzere biat ettik."[15]

İleride göreceğimiz gibi öyle hâdiseler cereyan etmiştir ki, bu zihniyete sahib bir müslüman, zaman olmuş Peygamberi'ni dahi tenkid etmiş, dininin ışığı altında hak bildiği şeyi söylemek ve yapmaktan asla çekinmemiştir. İnsanların sadece takvaları cihetinden üstün tanındığı devirlerin mülümanları arasında tehaddüs etmiş her çeşit tenkidî harekette bu ruhun hâkim olduğu görülecektir.

2.5. Batn-ı Nahle Vakıası

Hicri 2. senenin Receb ayında (Ocak 624), 'Abdullāh ibn Cahş idaresindeki seriyyenin sebebiyet verdiği bir durum, İslami zihniyetin tatbikattaki ilk tarihî tezahürünü teşkil eder. Bu seriyye, rastladığı bir Kureyş kervanını vurmuş, ve emir almadığı ve içinde bulunulan ay da mukaddes olduğu hâlde, harbe

[14] İbn Hişām, I, 502.

[15] و أن نقوم (أو نقول) بالحق حيثما (اينما) كنا لا نخاف في الله لومة لائم Buhārī, VIII, 122, r. 7199; Muslim, III, 1470, r. 4771.

girişip, bir de adam ('Amr ibn el-Ḥaḍramî) öldürmüş olması, kendilerine Peygamber'in ağır tarizde bulunmasına sebeb olmuştur (ما أمرتكم بقتال في الشهر الحرام). Diğer müslümanlar da onlara şiddetli serzenişlerde bulunmuşlardır (وعنّفهم إخوانهم من المسلمين فيما صنعوا).[16] Mesele Kur'an-ı Kerim'in delaletiyle halledilmiştir ki, bu vesileyle nazil olan ayette, bir kimseyi dininden döndürmenin katilden daha ağır suç olduğu beyan edilmektedir.[17]

Bu hâdise gösteriyor ki, uymaya mecbur oldukları hukuk ve nizamı ihlal eden müslümanları, netice kendi lehlerinde dahi olsa, diğer müslümanlar tenkid etmekten geri kalmamaktadırlar. Medine Anayasası'nın mezkûr düstûruna uyanlar zaten başka türlü hareket edemezlerdi.

2.6. Bedir Muharebesi

Hicri 2. senenin Ramazan ayında [Şubat 624] cereyan eden Bedir muharebesinde geçtiği rivayet edilen bir hâdise dolayısiyle, ayrıca meslekî meselelerde Peygamber'in durumu konusuna da işaret etme farsatımız olacaktır. Bedir'de geçen hâdise şudur: Ashabdan Ḥubāb ibn el-Munzir harb tekniği (*sevku'l-ceyş*) bakımından Peygamber'in yanlış bir mevki tuttuğunu görmüş ve ona, bu hâlin Allah'ın emri neticesimi olduğunu sormuş, aksi cevabı alınca da, düşmana en yakın kuyunun işgal edilmesi tavsiyesinde bulunmuş ve öylece yapılmıştır.[18]

Bu ve buna benzer vâkıalarda görüldüğü gibi,[19] Peygamber'in [ilâhî] tebliğ harici tasarrufları daima kâbil-i münakaşa görülmüştür. Böyle konularda ve İslam âlimlerince tebliğ dışı hususlarda peygamberlerin gayr-ı ma'sum oldukları beyan

[16] İbn Hişām, I, 601-605; Ṭaberî, II, 124-128; *Tefsîr*, II, 347.

[17] 2. Bakara, 218.

[18] İbn Hişām, I, 620; Taberî, II, 144; Makrîzî, I, 78.

[19] Mesela hurma aşılaması hâdisesi dolayısiyle Hz. Peygamber, kendi görüşünün yanlışlığını kabul ederek şöyle buyurmuş: "Ben ancak bir beşerim. Size dininizden (Kur'an'dan) bir şey emrettiğim zaman onu yapınız. Re'y olarak bir şey emrettiğimde ise ben bir beşerim." Muslim, IV, 1835-1836, r. 6126-8; *Şifâ'*, II, 178.

edilmiştir. Hz. Peygamber, vahiy almadığı meselelerde kendi kanâatine ve zahire göre hüküm vermiştir. Bu sâhada fikir ve tenkid beyan etme hürriyeti bütün Ashabda hâkim bulunmuştur. Nitekim üçüncü senenin Şevval'inde [Mart 625] vukû bulan Uhud gazasında şehirden çıkmamak kararında olan Peygamber'in, ekseriyetin isteğini kabul etmek durumunda kaldığı mâlumdur.[20]

2.7. İfk Hâdisesi

Benü'l-Muṣṭalık veya Mureysi' gazvesi diye anılan 6. hicri senede (627) vukû bulmuş seferden dönüşte meşhur İfk hâdisesi cereyan etmiştir ki, İslam cemâatinin en güzide şahsiyetlerini de ilgilendirdiği için mevzûumuz bakımından ehemmiyeti pek büyüktür. Kısaca vak'ayı anlatalım:

Kalabalık bir münafık cemaatinin de katıldığı bu seferde münafıklar her fırsatta müslümanları birbirine düşürmeye çalışmışlardır.[21] Dönüşte, bir tevakkuf esnasında Hz. 'Ā'işe bir haceti için uzaklaşır. Bu sırada düşürdüğü gerdanlığı bulmak için fazlaca oyalanmıştır. Yerine döndüğünde görür ki kendisinin içinde olduğunu zannettikleri mahfeyi götürmüşler. Olduğu yerde bekler. Geriden gelmekte olan muhacirundan Şafvān ibn el-Mu'aṭṭal es-Sulemî kendisini devesine bindirerek kafileye yetiştirir. Bunu fırsat bilen münafıklar çirkin bühtanlarda bulunurlar. İş o dereceye varır ki, Peygamber bile tereddüde düşer. Hz. 'Ā'işe'ye karşı olan muamelesini değiştirince, o da Peygamber'in evini terk edip babasının evine kapanır. Bu yüzden Sahabe birbirine düşecek hâle gelmiştir. Hz. Peygamber meseleyi Hz. Ali, Usâme ibn Zeyd ve diğerleriyle istişare eder. Başkalarının hüsn-i şehadetine mukabil Hz. Ali, Hz. 'Ā'işe'yi boşamasını teklif etmiş ve kadın kıtlığı olmadığını ileri

[20] İbn Hişām, II, 63; Ṭaberî, II, 189-190.
[21] Mesela su meselesinden çıkan hâdisede: İbn Hişām, II, 290; Makrîzî, I, 200.

sürmüştür[22] ki, Hz. Ali'nin takındığı bu tavrı Hz. 'Ā'işe hayatı boyunca unutmamıştır. Müteakiben Peygamber minbere çıkmış, ailesinden hiçbir şübhesi olmadığını beyan etmiştir. Bunun üzerine bir Enṣārī, müfterilerin öldürülmesini taleb etmiş, bunun neticesinde Evs ve Hazrec birbirlerine yalan ve münafıklık isnad ederek neredeyse Peygamber'in gözü önünde harbe tutuşacak hâle gelmişlerdir. Nihayet hâdisenin bir iftira olduğu Kur'an-ı Kerim'in şehadetiyle (24. Nūr, 11-16) kat'iyet kesb edince ortalık sükûna kavuşur, Evs ve Hazrec reislerini bizzat Hz. Peygamber barıştırır. Şair Ḥassān ile, aleyhinde şiir söylediği için kendisini yaralamış İbnu'l-Mu'aṭṭal'ın aralarını bulur.[23]

Kısaca sunmaya çalıştığımız ve İslami tenkid zihniyetini aksettirmesi bakımından büyük ehemmiyeti haiz bu hâdiseden şu hususları tesbit etmek mümkindir:

1. Başlangıçta hakkında vahiy nazil olmayan bu hâdisede Hz. Peygamber zahire göre hareket etmiş ve iftiranın vukûu ihtimalini gözden uzak tutmayarak tenkidde bulunulmasını engellememiştir.[24]

2. Sahabe, münafıkların veya daha başka sebeblerin te'sirinde kalarak, Peygamberlerinin zevcesi hakkında pek ağır ithamlarda bulunabilmişlerdir.[25]

3. 'Useyd ibn Ḥuḍayr, Sa'd ibn 'Ubāde gibi bir Sahabiyi münafıklık ve yalanla itham edebilmiştir.

4. Hz. 'Ā'işe, vaziyet Peygamberce de anlaşıldıktan sonra, annesinin, teşekkür makamında Peygamber'e gitmesi teklifini reddetmiş ve "Ben ancak Allah'a hamdederim" demekle,

[22] يا رسول الله لم يُضيِّق الله عليك و النساء سِوَاهَا كثيرٌ Buḫārī, V, 58, r. 4141; VIII, 163, r 7369; Makrīzī, I, 208-.

[23] Buḫārī, V, 55-60, r. 4141; İbn Hişām, II, 297-307; Makrīzī, I, 206-213; *Tefsīr-i Ṭaberī*, XVIII, 71-99.

[24] Bu husus, Peygamber'in bizzat Hz. 'Ā'işe'ye söylediği rivayet edilen: إنْ كُنتِ بريئةً فسيبرئك الله و ان كنتِ ألممتِ بذنبٍ فاستغفري الله و تُوبي اليه و ان العبد اذا اعترف... (*Tefsīr-i Ṭaberī*, XVIII, 92) sözlerinden ve bazı şahısların görüşlerine müracaat etmesinden anlaşılmaktadır.

[25] Nitekim Peygamber'in sevgili şairi Ḥassān ibn Ṣābit, Hz. 'Ā'işe ve Ṣafvān hakkında şiir bile tertib etmiştir.

Peygamber'e karşı bile izzet-i nefsini göstermekten çekinmemiştir.

Şübhesiz ki bu hâdiseye aid rivayetler, Hz. Peygamber'in sağlığındaki fikir ve tenkid hürriyetinin seviyesini göstermesi bakımından olduğu kadar, İslam'ın ilk devirlerindeki Arab rûhiyyatı ve kabile taassubu mevzûunda geniş bilgi vermesi bakımından da büyük kıymet taşımaktadır.

2.8. Hendek Harbi Hâdiseleri

Beşinci senenin Şevval'inde (Şubat 627) vukû bulmuş Ḫendeḳ/Aḥzāb harbi tafsilatı arasında, Ensarın Hz. Peygamber'i yapmayı tasarladığı bir muahededen döndürmeleri hususu yer almaktadır.

Düşman tazyikatının artması üzerine, düşmanları bölme siyaseti icabı Hz. Peygamber Ġaṭafānlı iki kumandana Medine'nin üçte bir hurma mahsulü karşılığı olarak sulh yapma teklifinde bulunmuş, onlar da kabul etmişlerdir. Fakat Sa'd ibn Mu'āẕ ve Sa'd ibn 'Ubāde bu işin vahiy neticesi olmadığını, sırf kendi menfaatleri için bu harekete tevessül edildiğini Peygamber'e sorup öğrenince muahedeyi bozdurmuşlardır.[26]

Birçok hâdisede tezahür ettiği gibi burada da Peygamber'in vahye istinad etmeyen bir tasarrufunu Sahabenin tenkidi sonunda değiştirdiği görülmektedir.

2.9. Hudeybiyye Sulhünde Meydana Gelen Hâdiseler

Altıncı senenin Zülkade'sinde (Mart 628) imzalanan Ḥudeybiye sulhünde dikkate değer bir hâdise daha cereyan etmiştir. Yalnız yazılması kalmış olan muahedeye, ağır gördüğü şartlar dolayısiyle Hz. Ömer itiraz ederek, önce Hz. Ebu Bekir'e, sonra da Hz. Peygamber'e: "Bu adamlar müşrik oldukları hâlde

[26] İbn Hişām, II, 223; Ṭaberī, II, 238-239; *el-Mebsūṭ*, XVI, 70; Makrīzī, I, 235-236; *el-Muṣannaf*, V, 368.

niçin dinimizde küçüklüğü kabul ediyoruz?" diye itiraz eder. Peygamber'in kararından dönmemesinin sebebi şudur: "Ben Allah'ın kulu ve Resulüyüm, O'nun emri dışına çıkamam, O da beni mahvedecek değildir."[27] Hz. Peygamberi bu tutuma sevkeden husus, muhakkak ki Mekke'nin fethedileceğini müjdeleyen 48. Feth sûresinin 27. âyeti olmalıdır.

Bu muahededen hoşnud olmadıklarını Ashab kurban ve saç kesme hususundaki muhalefetleriyle de izhar etmişler fakat muahedenin ahkâmına riayetten de geri kalmamışlardır. Bu gibi tenkidî hareketleri Peygamber'in daima müsamaha ile karşılamış olduğu görülmektedir.

2.10. Mekke'nin Fethi Sonrasında Vuku Bulan Hâdiseler

Sekizinci senenin Ramazanında (Ocak 630) vukû bulan Mekke'nin fethi sonunda Hz. Peygamber umulmadık bir şekilde Kureyş'in bütün reislerini afvettiği zaman, Ensarın bunu hazmedemeyip Peygamber için: "Bakın hele, memleketine rağbeti ve kabilesine merhameti nasıl belli oluyor?" mealli sitemlerde bulundukları mervidir.[28] Bu davranışa sebeb olarak Ensarın, Hz. Peygamber'in Mekke'de kalmasından endişe etmeleri gösterilmektedir. Bu tatlı serzenişler Peygamber ve Ashab arasındaki derin mahabbetin gerçek ifadesidir.

Fethi müteakib tertib edilen biat merasiminde yeni müslümanlar İslam akaidi dairesinde hareket edeceklerine dair Peygamber'in önünde yemin ediyorlardı. Bu sahnelerden birisi, Arab kadınlarının sahib bulundukları medenî cesaret ve tenkid ruhunun İslam' dan sonra da devam ettiğini göstermesi bakımından enteresandır:

Biat sırası, Uhud harbinde Hz. Ḥamza'ya yaptığı mel'anetle meşhur, Ebû Sufyân'ın karısı ve Mu'âviye'nin annesi Hind bint

[27] İbn Hişām, II, 316-317; Ṭaberî, II, 280-281; Buḫārî, VI, 45, r. 4844.
[28] İbn Hişām, II, 416; Muslim, III, 1406, r. 4622; *Minhatu'l-Ma'būd*, II, 2367, Ṭayālisî, r. 2564.

Utbe'ye gelir. Hz. Peygamber Hind'e, diğer hususlar meyanında, çocuklarını artık öldürmeyeceklerine dair söz vermesi gerektiğini bildirir. Hind buna karşı şu iğneli cevabı verir: "Onları öldüren sensin." Diğer bir rivayete göre: "Bize evladmı bıraktın? Hepsini Bedir'de katlettin."[29]

Peygamber'in müsamaha ve afvı ise her şeyin üstündedir.

2.11. Ensarın Ganimet Paylaşımındaki Muhâlefeti

Sekizinci senenin Şevval'inde (Ocak 630) Hevâzinliler mağlub edilmiş, Ci'râne'de toplanmış olan külliyetli ganimet, Ṭâ'if'ten dönüşte paylaştırılmıştır. Bedevilerin çıkardıkları karışıklıklar dışında konumuzu ilgilendiren bir hâdise vardır:

Hz. Peygamber, kendisine aid beşte bir hisseden, kalbleri İslam'a ısınsın ve hak dine tamamen bağlansınlar diye Mekke ululanına büyük mikdarlarda ihsanda bulunmuş, fakat Ensara bir şey vermemiştir.[30] Dünkü düşmanlara karşı bu nisbette bir iltifatın, İslam dâvası için hayatlarını hiçe saymışlarda bir adem-i memnuniyet doğurması gayet tabii karşılanabilir. Nitekim aleyhte söylenmeler ayyuka çıkınca Hz. Peygamber'in Ensara hususi olarak hitab etmesi gerekmiştir. Konuşmasının sonunda: "Onlar mallarıyla giderken siz beni götürmeyi tercih etmezmisiniz?" deyince, Ensarın, kainatın bu en güzel hediyesi karşısında bu defa her şeyden vaz geçip gözyaşı dökmelerine sıra gelmiştir.[31]

Bu hâdisenin bizce mühim olan ciheti, Ensar gibi İslam'ın en mümtaz şahsiyetlerinin, Peygamber'in bir dediğini iki etmeyenlerin, haksız bir tasarruf olarak gördükleri bir hâdiseyi muhatabları Peygamber dahi olsa, ortaya koymaktan çekin-

[29] İbn Sa'd, VIII, 237; *İṣâbe*, IV, 409/XIV, 267, r. 11996.
[30] Buḫârî, IV, 221-222, r. 3778 ve V, 104, r. 4330.
[31] İbn Hişâm, II, 498-500; Sa'îd, 158b-159a, II, 348, r. 2900; Buḫârî, IV, 59-6, r. 3147; V, 103-106, r. 4330, 4331; et-Ṭaberî, III, 138-9; Ma'mer, XI, 59-64.

meyecek kadar yüksek bir tenkid ve murakabe ölçüsüne sahib bulunmalarıdır.

2.12. Peygamber'in Eşlerine Davranışı

Şimdi de, Peygamber'in aile çevresinden alacağımız bir misalle, mevzûun çeşitli cebhelerdeki tezahürlerine bir yenisini ilave etmiş oluyoruz. Bu, 9. Senede (630) tehaddüs edip îlâ' hâdisesine müncer olan durumdur. Hz. Ömer'in aşağıdaki izahatı konuya ışık tutacak mahiyettedir:

> "Biz Kureyşliler, kadınlara galib vaziyetteydik. Ensarla buluştuk ve gördük ki, onların kadınları galib durumda. Bizimkiler de Ensar kadınlarının huyunu almaya başladı. (Bir gün) zevceme çıkıştım, bana karşılık verdi. Bu hareketini takbih edince, şöyle dedi: 'Sana karşılık vermemi niçin hazmedemiyorsun? Vallahi Peygamber'in zevceleri ona karşılık veriyorlar, içlerinde bütün gün onunla dargın duranlar bile var...'" Bu vaziyete müdahale etmek isteyen Hz. Ömer'e Ummu Seleme'nin: "Her işe karıştığın gibi bizlerle Peygamber arasına da giriyorsun."

diye tarizde bulunduğu da mezkûrdur.[32]

Hz. Peygamber'in, zevcelerine karşı tatbik ettiği pasif mukavemet sadedinde bir aylık uzleti tercih etmiş olduğu ve Kur'an-ı Kerim'in de bildirdiği üzere (33. Ahzâb, 28-29) onlara boşanabilecekleri teklifinde bulunduğu mâlumdur.

Cemiyetin ruhani ve cismani en yüksek otoritesinin bizzat aile muhitinde bile tezahürüne imkân verdiği fikir ve hareket serbestliğine hayran olmamak mümkin değildir. Yirminci asrın modern ailesinde dahi bu zihniyeti bulmak enderdir.

[32] Buhârî, VI, 148, r. 5191; Muslim, II, 1108, r. 3692; İbn Sa'd, VIII, 182.

2.13. 'Abdullāh ibn 'Ubeyy'in Cenaze Namazı

Yine 9. senede, Zülka'de ayında (Şubat 631) münafıkların reisi meşhur 'Abdullāh ibn 'Ubey ölmüştür. Hz. Peygamber bazı mülahazalarla, istiğfarda serbest bırakıldım diyerek onun cenaze namazını kılmayı tercih eder. Hz. Ömer'in ise, bu adamın yaptıklarını hatırlatarak Hz. Peygamber'in bu davranışını münasib görmediğini söylediği mervidir.[33] Kur'an-ı Kerim'in hükmü de bu görüşü teyid etmiş, Peygamber artık hiçbir münafıkın namazını kılmamıştır. (9. Tevbe, 84).

2.14. 'Usāme'nin Komutanlığı

11. senede (632) ve Peygamber'in vefatına tekaddüm eden hastalığı sırasında bir ordu hazırlanmış ve kumandanlığa, Mu'te'de kahramanca şehid düşmüş Zeyd ibn Hārişe'nin pek genç oğlu 'Usāme tâyin edilmiştir. Muhacirun ve Ensarın en kıymetlileri dururken çocuk yaştaki bir kimsenin emîr olması îtirazlara yol açmış, neticede Hz. Peygamber muhaliflere, daha önce babası Hārişe'nin emirliğine de karşı çıkmıştınız, diyerek "Babası Zeyd nasıl emirliğe lâyık idi, oğlu Usâme de öyledir." ve "لَمِنْ أَحَبِّ الناس إِلَيَّ بعده = Benim en sevdiğim kimselerdendir." demek zorunda kalmıştır.[34]

* * *

Buraya kadar bazılarını zikrettiğimiz Peygamber devrine aid hâdiselerin neticesi olarak görüyoruz ki: Müslümanlar, Peygamberleri de dâhil olmak üzere, birbirleri arasındaki münasebetlerde, İslam'dan aldıkları zihniyet icabı, hak ve hakikat adına doğru gördükleri şeyi, muhatabları kim olursa olsun, söyleyecekleri şey ne derecede bulunursa bulunsun, bildirmekten ve tenkidlerini zamanında yapmaktan asla çekinmemişlerdir.

[33] İbn Hişām, II, 552; *Tefsīr-i Ṭabeī*, X, 204-206.

[34] Buḫārī, IV, 213, r. 3730 ve V, 145, r. 4469, ayrıca bkz. r. 4250, 6627, 7187; İbn Hişām, II, 650; Sa'īd, 158a; II, 344, r. 2890, 1; İbn Sa'd, I, 190; Muslim, r. 1884, 6264.

Peygamber'le olan münasebetlerinde, vahyin şümulüne giren durumlar dışında olarak, aynı zihniyetle hareket etmişlerdir.

Hz. Peygamber, ileri sürülen görüşlere daima kıymet vermiş, şiddetli görünenleri müsamaha ile karşılamış, mâkul olanlarını tatbik etmekten geri durmamıştır. Peygamberleri'nin son hareket tarzına bütün müslümanların boyun eğmiş bulunduğu ise tarihî bir hakikattir.

3. PEYGAMBER'DEN SONRAKİ ZİHNİYET

Hz. Peygamber'in beklenilmeyen bir anda vefat etmesi, ilk anda Medine'de derin bir şaşkınlık ve kargaşa yaratmıştı. Bu arada Hz. Ömer'in bile, muhtemelen ortalığı yatıştırmak gâyesiyle, hâdiseyi inkâra kadar vardığı rivayet edilir. Bu buhranlı anlarda kendisini kaybetmeyen ender kişilerden birisi Hz. Ebu Bekir olmuştur. Hilafet makamına getirilişine tekaddüm eden mücadelelerdeki tarihî rolü ise mâlumdur. Bu toplantılara Haşimilerin iştirak etmediği, Peygamber'in defniyle meşgul oldukları ve diğer Ashabın bu vazifede hazır bulunmadıkları rivayetleri vardır. Biz burada, bu sıralarda cereyan etmiş hâdiselerde hâkim olan zihniyeti belirtmekle yetinecek ve önce halife seçimi mevzûunu ele alacağız.

3.1. İlk Halifenin Seçimi

İslam Cemaatine hâkim bulunan hürriyet havasının ve dolayısiyle müsamaha ve tenkid ruhunun, halife seçiminde de, seçim sonrasında da tezahür etmiş olduğunu, azılı İslam düşmanı cizvit papazı Henri Lammens (1862-1937) bile ifade edebilmiştir:

"Peygamber'in Ali, Talha, Zubeyr gibi en eski Ashabı, birçok muhacirun ve Benu Haşim ailesinin bir hayli âzâsı, in-

tihabı (seçimi) tanımaktan imtina ettiler, aylarca uzakta kaldılar. Halifenin harekâtından hiçbirine muvafakat göstermediler. Hatta onunla ihtilafa girişiler. Ona karşı hiçbir hareket-i tâzimkârâne ve mutîanede bulunmadılar. Hakikatte yalnız hasis birtakım esbab-ı şahsiyeden mülhem olan bu adamların hareketi, bir rezalet diye telakki edilmedi, hiç göze çarpmadan geçti. Hiç kimse muhalifleri itaate icbar etmeyi aklına getirmedi. Yalnız arzu edenler yeni ahval ve şeraite teb'iyyete dâvet edildiler. Muvafakati menfaatleri icabından telakki edenler buna razı oldular. Hiç kimseye cebredilmiyordu. Mecburiyet fikri, ancak sonradan hâsıl oldu. Halifeye itaat ve inzibat hissi, ibtida Ômer tarafından telkin edildi. Sa'd ibn 'Ubâde'yi katlettirdi.*. Sonra büyük Mu'âviye, esnâ-i hilafetinde Suriye'ye ve bunlar vasıtasıyla sair vilayetlere aynı hissi ilka etmiştir."[36]

Sa'd ibn 'Ubâde'nin iktidara karşı almış olduğu tavır, henüz Peygamber ruhunun hâkim bulunduğu bir çevrede, siyasi hürriyetin dahi her türlü tazyikten masun bulunduğuna en açık delildir. Hayatının sonlarındaki tutumunun manzarasını burada bizim da kaydetmemiz yerinde olacaktır. Sa'd'ın, Hz. Ebu Bekir'e biatten istinkâf edip karşı harekette de bulunmadığını zikrettikten sonra *Ţabaķāt*'ında İbn Sa'd şöyle devam eder:

"Ebu Bekir vefat edince Ômer onun yerine geçti. (Sa'd) ona da biat etmedi. Ômer bir gün Medine yollarından birinde onunla karşılaştı ve aralarında şöyle bir konuşma geçti:
–Daha bitmedimi ya Sa'd, hâlâmı?
–Evet, hâlâ yâ Ômer.
–Sen bir sahabi olduğun hâlde bu durumda devam ediyorsun ha?

* Bu iddianın aslı yoktur.
[36] Caetani, VIII, 135-136.

–Evet ben öyleyim. Allah bu vazifeye seni geçirdi. Onun halifesi senin dostundu ve bize senden daha sevimliydi. Vallahi senin cıvarında bulunmaktan hoşlanmaz oldum.

–Kim yakınında bulunduğu komşusundan hoşlanmazsa ondan uzaklaşır.

–Bunu geciktirecek değilim, senin komşuluğundan daha hayırlı olan birisinin yanına gideceğim.

Pek az zaman sonra, Ömer'in hilafetinin ilk yılında Şam'a hicret etti... Ömer'in Hilafetinin iki buçuğuncu senesinde (H. 15/636) Hayrān'da vefat etti."[37]

İbnu'l-Eşīr, "Sa'd'ın banyosunda ölü olarak bulunduğunda ihtilaf edilmemiştir" demektedir.[38]

Hz. Ebu Bekir, sadece şahsi meziyetlerinden dolayı başa getirilmiş, yâni tamamen Kur'an'ın ruhuna göre hareket edilmiştir. Peygamber'e nesebî yakınlık bir meziyet değildir. Yalnızca şahsi değere itibar gösterme fazileti, şeâir-i İslam'dandır.

Hz. Ebu Bekir devletin başına geçer geçmez pek mühim ve müşkil meselelerin halliyle karşı karşıya kalmıştı. İbn İsḥāḳ bu vaziyeti gayet açık olarak anlatmaktadır:

"Hz. Peygamber vefat ettiği zaman müslümanların başına gelen musîbet pek büyük olmuştu. Bana rivayet edildiğine göre 'Ā'işe şöyle demiştir: Peygamber (as.) vefat ettiği zaman Arablar irtidad etmiş, Yahudilik ve Hıristiyanlık başkaldırmış, nifak zuhur etmişti. Peygamberlerinin yokluğu yüzünden müslümanlar kış gecesi yağmurunda kalmış koyun sürüsü gibi olmuşlardı. Nihayet Allah onları Ebu Bekir'in etrafında topladı."

İbn Hişām'a ulaşan diğer bir rivayete göre de Mekke'nin ekseri ahalisinin İslam'dan dönmeye kalkıştıkları, fakat Kureyş

[37] İbn Sa'd, VII, 390/IX, 394.
[38] *Usudu'l-Ġābe*, II, 284/II, 357-8.

eşrafından Suheyl ibn 'Amr'ın (ö. 18) teşebbüsüyle bundan vaz geçtikleri anlaşılmaktadır.[39]

Halifenin dâhilde karşılaştığı en mühim dâva, Peygamber'in mirası meselesinden doğmuştur. Hz. Peygamber'in en yakınları arasında geçmiş bu son derece şayan-ı dikkat hâdiseyi Buhârî'den aynen nakletmeyi uygun buluyoruz:

Hz. 'Â'işe şöyle anlatmaktadır:

"Peygamber'in kızı Fâtıma, Ebu Bekir'den Cenab-ı Hakk'ın Peygamber'e Medine ve Fedek'te ihsan ettiği mallarla Ḫayber'in beşte bir hissesinden geri kalanından müteşekkil mirasını istedi. Ebu Bekir: 'Hz. Peygamber: Biz miras bırakmayız, bıraktığımız şey sadakadır' demiştir. Muḥammed'in akrabası bu maldan yiyebilir, fakat ben, Peygamber'in sadakasının mahiyetini, O hayatta iken bulunduğu hâlden vallahi değiştiremem ve bu mevzûda ancak Peygamber'in tarz-ı hareketini tâkib ederim, diye cevab verdi. Bu suretle Ebu Bekir bu mallardan Fâtıma'ya bir şey vermedi. Neticede Fâtıma, Ebu Bekir'e kırıldı, onunla alakasını keserek vefatına dek konuşmadı. Peygamber'den sonra altı ay yaşamıştır. Vefatında zevci Ali onu o gece defnetmiş ve Ebu Bekir'e haber vermeden namazını kılmıştır. Fâtıma hayatta iken Ali'nin toplumda bir îtibarı vardı, vefat edince Ali halkın teveccühünün kaybolduğunu anladı ve Ebu Bekir'le barışma ve ona biat etme yolunu tuttu ki, bu zamana kadar biat etmiş değildi. Evlerine yalnız başına gelmesi için Ebu Bekir'e haber gönderdi. Ömer'in hazır bulunmasını istemiyordu. Ömer: 'Vallahi hayır, onlara yalnız başına gidemezsin.' dedi. Ebu Bekir: Bana ne yapabileceklerini sanıyorsun? Vallahi giderim, diye cevab verdi ve evlerine girdi. Ali, şehadet getirdikten sonra dedi ki: 'Biz senin faziletini ve Allah'ın sana ihsan ettiği şeyi müdrikiz. Allah'ın sana verdi-

[39] İbn Hışâm, II, 665-666.

ği hiçbir nimeti kıskanmıyoruz. Ne var ki (o) işte bize karşı durdun. Peygamber'e yakınlığımız dolayısiyle bir hissemiz olması icab ettiğine kani idik.' Ebu Bekir'in gözlerinden yaşlar boşandı, konuşmaya başladı: 'Canım elinde olana yemin ederim ki, Peygamber'in yakınlarıyla alakadar olmak, kendi akrabamı düşünmekten bana daha sevimlidir. Fakat şu mallar yüzünden aramızda ihtilaf hâsıl oldu. Bu mevzûda hayırlı olandan ayrılmadım. Peygamber'in bunlar hakkında yaptığını gördüğüm bir şeyi yapmayı terk etmedim.' dedi. Ali, Ebu Bekir'e biat saati olarak zevalden sonrayı bildirdi. Ebu Bekir öğleyi kıldırdıktan sonra minbere çıktı. Şehadet getirdi. Ali'nin durumunu ve biatten geri kalışını anlattı. Özrünü kabul ettiğini söyledi. Müteakiben Ali de istiğfar edip şehadet getirdi, Ebu Bekir hakkında tazimde bulundu. Biatte geri kalışının, Ebu Bekir'e duyduğu hasedden veya Allah'ın ona ihsan ettiği şeyi inkârdan ileri gelmediğini, ancak, bu işte kendilerinin bir nasibi olacağını zannettiklerini, Ebu Bekir'in tek taraflı hareket etmesi karşısında gücendiklerini anlattı. Müslümanlar bu netice karşısında pek sevindiler ve Ali'nin isabet ettiğini belirttiler. Emr-i marufa döndüğü zaman müslümanlar Ali'ye yaklaşmışlardır."[40]

Hz. 'Â'işe'nin bu kıymetli izahatından da anlaşılmaktadır ki, biat hususunda kimseye cebrî tazyikte bulunulmamıştır. İktidarla şahıslar arasındaki görüş ayrılıklarından ileri gelip de fiili sâhaya intikal etmemiş tenkidî hareketler, müsamaha ve alakasızlıkla karşılanmıştır. Hz. Ebu Bekir, hiçbir hatır gönül dinlemeden, hislerine kapılmayarak, Allah'ın ve Peygamber'in yolunda gitmekten ayrılmamıştır.

* * *

[40] Buhârî, V, 82-83/r. 4241, 4242; Muslim, III, 1380-1381/r. 45809.

Hz. Ebu Bekir'in müstesna şahsiyeti, dâhili sallantıları sükûnete kalbetmekte gecikmemiş ve asıl halli gereken husus olarak harici irtidadlarla meşgul olunmuştur.

Medine hâkimiyetine karşı diğer kabilelerce takınılmış bu tavır siyasi bir isyandan öteye geçmemiştir. Zaten ekserisinin İslamiyet'le alakası, henüz siyasi bir bağdan ibaretti. Peygamber'in vefatıyla bu bağın koptuğu kanâatinde idiler.

Hz. Ebu Bekir büyük bir cesaret ve azimle, İslam'ı idame dâvasına atıldı. Girişeceği bütün işlerde, başta Hz. Ömer olmak üzere, Ashabın ileri gelenleriyle müşaverede bulunuyordu. Ashab münasebetlerinde, Peygamber devrinin fikir hürriyeti havası hâkimdi. Rehberleri Kur'an-ı Kerim ve Hz. Peygamber'di. Bu ruhu aksettiren örneklerin siyasi sâhada olanlarından en mühimmi şudur:

11. senede (632-3), irtidad hâdiseleri dolayısiyle birkaç ordu hazırlanmıştır ki bunların kumandanlarından birisi meşhur Ḫālid ibn Velîd'dir. Ḫālid ibn Velîd, yaptığı harblerden birinde, Buṭāḥ mevkiinde, İslamiyet'i kabul ederek mücadeleden vaz geçmiş Temimlilerden bazılarıyla birlikte reisleri Mālik ibn Nuveyre de öldürülür. Mālik'in karısını da Ḫālid almıştır.

Bu durum, gerek ordugâhta, gerek Medine'de şiddetli infiallere sebeb olur ve Ḫālid müslüman öldürmekle itham edilir. Hz. Ömer'in ısrarı üzerine Halife Ḫālid'i hesab vermek üzere Medine'ye çağırır, verdiği izahattan tatmin olur, fakat, kadim an'aneye aykırı olarak harb sırasında evlendiği için onu şiddetle tekdir etmekten de geri kalmaz. Neticede Ḫālid eski vazifesine iade edilir.[41]

Bu hâdisenin mühim olan tarafı, içinde bulunduğu şartlar muvacehesinde mâzur görülebilecek bir hadd-i tecavüz cürmüyle, Ḫālid gibi bir ordu kumandanının itham edilebilmiş olması ve fiilinden hesab vermek üzere, o sıkışık durumda Medine'ye ka-

[41] Taberî, II, 502-504.

dar çağırılmış bulunmasıdır. Kanun-i ilahi, herkese, her yerde ve her zaman tatbik edilecektir. Bu kanunu ihlal etmiş gördüğü için Hz. Ömer, Ḫâlid'e "Allah'ın düşmanı", diyor, mescide girdiğinde ona hakarette bulunuyor ama Hâlid, Halifenin yanından çıkıncaya kadar Ömer'e ağzını bile açmıyor.

Bu hâdise ile tavazzuh eden diğer bir husus, Ömer'in taht-ı nüfuzunda gösterilmek istenen Hz. Ebu Bekir'in, tamamen onun arzusu hilafına hareket etmiş olmasıdır.

Devrinin imkânları nisbetinde tesis edilmiş demokratik bir idarenin başkanı olan Hz. Ebu Bekir, hayatının sonuna kadar yapıcı tenkidlerden istifade etmekten bir an fâriğ olmuş değildir. Vefatına tekaddüm eden hastalığı sırasında, Ashabın ileri gelenlerine Hz. Ömer'i istihlaf etmek hususundaki düşüncesini açtığı zaman, bu hareketini tasvib etmeyenlerden birisinin:[42] "Rabbin seni, Ömer'i istihlaf ettiğin için suale çekerse ne cevab verirsin? Ömer'in bize karşı olan sertliğini görüyorsun" diye, Hz. Ebu Bekir'i ölüm döşeğinde bile tenkid etmekten geri durmadığını bildiren rivayet,[43] onun zikrettiğimiz durumunun açık delillerinden birisidir.

Şimdi de, buraya kadar kaydettiğimiz rivayetlerin ışığı altında meydana çıkan bu keyfiyetin bizzat rivayet sâhasındaki tezahürlerine geçmek istiyoruz. Sünnet ve hadîslerin naklı sâhasında bu zihniyetin tatbik derecesi ne merkezdedir, bunu inceleyeceğiz.

4. RİVAYET MÜESSESESİNİN DOĞUŞU VE RİVAYET SÂHASINDAKİ TENKİD HAREKETLERİ

Cenab-ı Hakk'ın emirlerine olduğu gibi O'nun Peygamberi'ne itaat vazifesi de İslamiyet'in icablarındandır.[44] Bu keyfiye-

[42] طلحة بن عبيد الله Taberî, II, 621.
[43] İbn Sa'd, III, 199.
[44] Misal olarak: 59. Haşr, 7; 4. Nisâ', 65, 80; 3. Âlu 'Imrân, 31; 33. Ahzâb, 21, 36; 24.

tin, Peygamber'in vefatından sonra da yerine getirilebilmesi, Peygamber'in hayatının, bütün teferruatıyla rivayetlerle aksettirilmesine bağlıdır. İşte rivayet müessesesinin vücud bulmasını icab ettiren esas âmil budur.

Her türlü haberde doğruyu araştırmak ve doğruyu kabul etmek Kur'an-ı Kerim'in emri olması hasebiyle[45] Peygamber'den rivayet edilen hususlarda tekayyüd ve taharride bulunmak gerekmiştir. Bu bakımdan Sahabe, kendisine haber getirenin durumunu göz önüne aldığı gibi, haberin mahiyeti üzerine eğilmekten de geri kalmamıştır. Zira Kur'an-ı Kerim, haberin kabulünde onu bildirenin şahsi durumu yanında, haberin mahiyetinin de nazar-ı itibara alınması lüzumunu açıkça beyan etmektedir. İfk hâdisesi dolayısiyle nazil olan âyette şöyle buyurulur: "Onu işittiğiniz vakit erkek ve kadın mü'minler vicdanları ile düşünüp: Bu apâşikâr bir iftiradır, deselerdi ya!".[46] Bu ve benzeri âyetlerden açıkça görülmektedir ki ileriki devirlerin müdevven usûl-i hadîsindeki usûl-i dirayetin temelini atan bizzat Kur'an-ı Kerim'dir.

Peygamber'in devrine hâkim olan bu anlayış daha sonra Ashab tarafından da devam ettirilmiş, ve ravisi kim olursa olsun, rivayetlerin dirayet usûlü ile muhakemesi icrâ edilmiştir. Bu hâl ise, baş tarafta tebarüz ettirmeğe çalıştığımız İslami tenkid zihniyetinin tabii bir neticesidir. Rivayetlerde gösterilen bu tesebbüt ameliyesinin, Hz. Ebu Bekir devrinden itibaren, Peygamber'e âid haberlere de teşmil edilmiş olduğu bir vakıadır:

وكان أوّل من احتاط في قبول الأخبار

"Haberleri kabulde ihtiyatlı davrananların ilki Ebu Bekir idi."[47]

* * *

Nûr, 63.

[45] يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنْ جَاءَكُمْ فَاسِقٌ بِنَبَإٍ فَتَبَيَّنُوا أَنْ تُصِيبُوا قَوْمًا بِجَهَالَةٍ فَتُصْبِحُوا عَلَىٰ مَا فَعَلْتُمْ نَادِمِينَ (49. Hucurât, 6).

[46] لَوْلَا إِذْ سَمِعْتُمُوهُ ظَنَّ الْمُؤْمِنُونَ وَالْمُؤْمِنَاتُ بِأَنْفُسِهِمْ خَيْرًا وَقَالُوا هَٰذَا إِفْكٌ مُبِينٌ (24. Nûr, 12).

[47] *Tezkire*, I, 2.

Bir nine torunun mirasından talebde bulunmuştur. Ebu Bekir, Kur'an'da ve Sünnette buna dair bir hükûm bilmiyorum diyerek red cevabı verir. Müteakiben mes'eleyi halka arz eden Hz. Ebu Bekir'e Muğîra, Peygamber'in altıda bir hisse verdiğini söyleyince, ona: "Senin yanında birisi varmıydı?" diye sorar. Ancak Muhammed ibn Mesleme'nin şehadetiyle Muğîra'nın rivayetini kabul edip nineye hissesini verir.[48]

Bütün mesâisini devletin siyasi bütünlüğünü te'min yolunda sarf eden Hz. Ebu Bekir'in iki senelik hilafeti devrine aid ilmî tenkid hareketlerinden bize fazla bir malumat kalmamış olması tabiidir. Bu gibi mes'eleler şübhesiz ki sükûn içinde yaşayan bir cemiyette doğabilir. İleriki devirler için daha geniş bilgilere sahib olmamızın bir sebebi de budur.

4.1. Hz. Ömer Devri

Hz. Ebu Bekir'e halef olan Ömer'in hilafete geçişinin bir mes'ele yapılmamış olduğu malumdur. Dahilen istikrarı tam olan İslam hükümeti bütün gayretini idari teşkilatı geliştirmeye ve fütuhatı genişletmeye teksîf etmiştir.

Hz. Ömer'in meşgul olduğu işlerden bizi mevzûumuz bakımından ilgilendiren cihet, onun dinî rivayet sahasındaki rolü olacaktır.

Hz. Ömer kuvvetli bir dinî teşkilat kurarak fethedilen bütün ülkelere ücretli din muallimleri göndermiştir. Onlara her şeyden evvel halka Kur'an-ı Kerim'i öğretmeleri ve dinî mevzûlarda onları tenvir etmeleri emrinde bulunmuş ve kendilerini dâimi olarak dinî ahkâm hakkındaki tâlimatı ile beslemiştir. Bu tâlimattaki hükümler ise Ashabın icmaı ile tesbit edilmiştir. Bu arada, Hz. Ömer'in hadîs rivayetini tahdid ettiği ve bu işi, ileri gelen Ashabın inhisarına bıraktığı görülmek-

[48] Aynı yer ve: *Muvaṭṭa'*, II, 513, r.4; 'Abdurrezzâk, X, 265, r. 19058; Ebû Dâvûd, r. 2894; İbn Mâce, r.2724; Ṭaberânî, *Kebîr*, XIX, r. 510; *Kifâye*, s. 26.

tedir. Kendisinin neşrine önem verdiği hadîsler, ahkâma müteallik olanlardır.[49]

Mâlum olduğu üzere, Peygamber zamanında Ashab, bir ihtiyac zuhurunda kendilerine müracaat edip o mes'elenin hükmünü öğrenmişlerdir. Bunun neticesi olarak da Ashabdan hiçbiri fıkhın muhtelif bablarında tam bilgi sahibi olamamıştır. Peygamber'den sonra müracaat merkezi Ashab olmuştu. Değişik seviyedeki kimselerin dinî mevzûlarda verecekleri hükümlerin arz edeceği durum karşısında Hz. Ömer haklı olarak endişe etmiş ve kendisine arz edilen rivayetleri kim söylemiş olursa, olsun tahkikten geçirmeyi prensip edinmiştir. Zehebî'nin deyişi ile:

وهو الذي سَنَّ للمحدثين التثبّت في النقل

"Nakilde tesebbütü muhaddisler için sünnet hâline getirmiştir."[50]

* * *

Ebû Sa'îd el-Ḫudrî'nin rivayetine göre, Ebû Mûsâ el-Eş'arî Hz. Ömer'i görmeye gelir, üç def'a izin ister. Cevab verilmeyince de dönüp ertesi gün gelir. Böyle hareket etmesinin Peygamber'in tavsiyesi icabı olduğunu söyleyen Ebû Mûsâ'ya Hz. Ömer, bunu bilen başka birisini şahid getirmezse kendisini cezalandıracağı tehdidinde bulunur. Ebû Sa'îd'in şehadetini kabul eden Ömer: "Çarşıdaki meşgalemiz bizi bu hadîsi duymaktan alıkoymuş." şeklinde îtizar beyan eder. Hz. Ömer'in bu hareketini doğru bulmayan 'Ubeyy ibn Ka'b kendisine: "Peygamber'in Ashabına eza etme!" diye îtiraz edince, Hz. Ömer şöyle demiştir: "Ben bir şey duydum. Doğru olup olmadığını tahkik etmek istedim. Bunda ne var?"[51]

* * *

[49] Ma'mer, XI, 262, r. 20496.

[50] *Tezkire*, I, 6.

[51] Buhârî, VII, 130, r. 6245; Muslim, III, 1694-1697, r. 5628; Ma'mer, X, 3581, r. 19423; *Muvaṭṭa'*, II, 964, r. 3; Ahmed, IV, 393-4; *Şeref*, r. 200; *Tezkire*, I, 6.

Hz. Ömer'in Mescid-i Nebevi'yi genişletme teşebbüsünde de buna benzer bir hâdise kaydedilmektedir. Bu iş için 'Abbâs'ın evinin de istimlaki icab etmiştir. 'Abbâs önce rıza göstermeyince Hz. Ömer zora başvuracağını söyler. 'Ubeyy ibn Ka'b bir hadîsi misal göstererek bu hareketinin doğru olmadığını bildirir. Ömer bu rivayete îtibar etmediği için şahid taleb etmiştir. Nihayet 'Ubeyy: "Beni Peygamber adına yalan söylemeklemi itham ediyorsun?" deyince Hz. Ömer şöyle cevab verir:

ما اتّهمتُك عليه ولكني كرهتُ أن يكون الحديث عن رسول الله (ص) ظاهرًا.

"Ey Ebü'l-Munzir hayır vallahi, seni öyle itham etmiyorum. Fakat hadîsin Hz. Peygamber'den zâhir (çoklarınca biliniyor olup, benim mechûlüm) olması garibime gitti."[52]

* * *

Talâk-ı bâyin ile boşanmış olan Fâtıma bint Ḳays, Hz. Peygamber'in kendisine zevcinin vereceği bir nafaka ve mesken te'min etmediğini rivayet etmiş, fakat Hz. Ömer bunu kabul etmemiş ve: "Allah'ın Kitabını ve Peygamberimizin Sünnetini bir kadının sözü ile terk edemeyiz. Hafızasında tuttumu, yoksa unuttumu ne bilelim? Ayette[53] nafaka ve mesken onun hakkıdır" demiştir.[54]

"Hz. Ömer'in korkusu, Sahabenin Peygamber hakkında yanlış bir şey söyleyebilmesi ihtimalindendi. Hadîslerle meşguliyet yüzünden halkı hıfz-ı Kur'an'dan alıkoymamaları için onlara Hz. Peygamber'den az rivayet etmelerini emrederdi."[55] Hz. Ömer, rivayetindeki tesebbütünün sebebini, kendisine sorulan bir husus vesilesiyle şöylece belirtmiştir. "Hadîse bir

[52] Ibn Sa'd, IV, 21-22.
[53] 65. Ṭalak, 1.
[54] Muslim, II, 1119, r. 3710; *Muṣannef*, VII, 24; Buḫârî, VI, 183-184/r. 5323, 5324. Hz. Âişe işbu Fâtıma'yı Allah'tan korkmamakla itham ediyor ve işin aslını anlatıyor.
[55] *Tezkire*, I, 6-7.

şey ilave etmekten veya ondan bir şey eksiltmekten endişe etmese idim onu size rivayet ederdim."[56]

Bundan dolayıdır ki Irak'a gönderdiği Karaza ibn Ka'b ve arkadaşlarını, orada hadîs rivayet etmekten menetmiş;[57] İbn Mes'ûd, Ebû'd-Derdâ', Ebû Mes'ûd el-Enşârî'yi fazla hadîs naklettikleri için habsettirmiş, yâni Medîne'de alıkoymuş,[58] ve nihayet Ebû Hureyre de, muahharan yaptığı rivayetleri Ömer'in zamanında yapsa dövüleceğini söylemiştir.[59] Bu takayyud yüzündendir ki Mu'âviye, Hz. Ömer devrinin mervi hadîslerini tavsiye etmektedir.[60]

Hz. Ömer, haberi kabulde, sadece şahid bulunması ile yetinmiş değildir. Şahidde her şeyden evvel evsaf aramıştır. Buna bir misal verelim.

* * *

Bir kimse, Hz. Ömer nezdinde şehadette bulunur. Ömer: "Seni tanımıyorum, tanımıyor olmamın sana zararı olmasa bile, seni tanıyan birisini getir" der. Halktan birisi onu tanıdığını ileri sürünce, onunla aralarında şu konuşma geçer:

–Onu nasıl biliyorsun?

–Emanet ve adalet ile.

–Gecesini, gündüzünü, girdisini çıktısını bildiğin en yakın komşunmu?

–Hayır.

–Sağlamlığına delalet edecek paralı alış verişin oldumu onunla?

–Hayır.

–Ahlakî güzelliklerin belireceği sefer arkadaşlığı yaptınmı?

[56] İbn Sa'd, III, 292.
[57] *Tezkire*, I, 6-7.
[58] *Tezkire*, I, 6-7.
[59] *Tezkire*, I, 6-7; krş. İbn 'Adiyy, I, 94-95.
[60] *Tezkire*, I, 6-7; İbn 'Adiyy, I, 94.

Adam yine hayır deyince, Ömer:

–Demek ki onu tanımıyorsun, demiş ve diğer zata kendisini tanıyan başka birisini getirmesini söylemiştir.[61]

Aynı mahiyetteki diğer bir hâdisenin kahramanı kimseye de şöyle dediği mervidir:

"Haydi sus, onun hakkında bir şey bilmediğin belli. Her hâlde sen onu mescidde başını indirir kaldırırken görmüşsün! (ki bunu hüsn-i şehadete yeter zannediyorsun)."[62]

Hz. Ömer'in şahsi tutumu ile temsil ediyor bulunduğu bu zihniyeti, diğer Ashab arasında da görmek mümkindir. Bu gayeyle zikredeceğimiz hâdiseler, Sahabenin şer'î sâhadaki bilgilerinin arz ettiği farklılık durumuna açık bir delil teşkil etmeleri hasebiyle de ayrıca bir ehemmiyeti haizdirler.

Bir kimsenin, rivayet ettiği bir şeyin tam gerçeği ifade edebilmesi, şübhesiz o şahsın, naklettiği hususu iyice anlamış bulunmasına, dolayısiyle de, ilim ve irfanına taalluk eden bir husustur. Çok söylemiş ve çok rivayette bulunmuş olmak, gerçeği bilmek mânasına gelmez. Nitekim Ashabın en büyük âlimleri, daha ziyade 'kalîlu'r-rivâye' olanlardır. "Mukşirûnu'ş-Şahâbe dediğimiz yedi zatın hepsi, fakih olarak kabul edilmiş değildir. İşte bundan dolayıdır ki, fukaha seviyesine yükselmiş Sahabe, diğerlerinin rivayetlerini, sırası gelmiş düzeltmiş, zaman olmuş tekzib etmiştir. Bu keyfiyet, Sahabe devri hadîs tenkidi anlayışının mahiyetini göstermek bakımından son derece ehemmiyetlidir. Bu mümtaz zatların en Güzel Örneği, Hz. 'Â'işe'dir. Başkalarından işittiği rivayetler hakkında yaptığı tenkidlerde, yüksek kültürünün icab ettirdiği şekilde hare-

[61] *Kifâye*, s. 83, r. 219; 'Ukaylî, III, 454, r. 1508; Beyhakî, *Sunen*, X, 125-6; İbn Teymiyye, *Cevâb*, VI, 491-2; *Subulu's-Selâm*, IV, 174.

[62] *Kifâye*, s. 84 r. 220; Beyhakî, a.y.

ket etmiş bulunduğunu gösteren misaller çoktur. Yaptığı istidraklere tahsis edilmiş eserler bile vardır.[63]

4.2. Hz. 'Ā'işe Misali

Sahabe devrinin dinî kültür seviyesini ve bunun doğurduğu tenkidî hareketlerin durumunu gösterecek oldukça geniş mâlumata sahibiz. Burada bunlardan karakteristik birkaç örnek vermekle iktifa edeceğiz:

* * *

Hz. 'Ā'işe, 'Abdullāh ibn Ömer'in babası yoluyla zikrettiği: "إن الْمَيِّتَ لَيُعَذَّبُ بِبُعْضِ بُكَاءِ أَهْلِهِ = Ölü, ailesinin kendisine ağlaması yüzünden azaba uğratılır." hadîsini duyduğu zaman: "إنكم لَتُحَدِّثُونِي عن غَيْرِ كَاذِبَيْنِ ولاَمُكَذَّبَيْنِ و لكنَّ السَّمْعَ يُخْطِئُ = Siz bana, yalancı olmayan ve yalancılıkla itham edilmemiş iki kişiden rivayet ediyorsunuz, fakat kulak hata edebilir"[64] demiştir. Diğer bir rivayete göre, İbn 'Abbās, Hz. Ömer vefat ettiği zaman, bu rivayetinden Hz. 'Ā'işe'ye bahsettiği sırada şöyle cevab almıştır: "Allah Ömer'e mağfiret buyursun, vallahi Hz. Peygamber: 'Allah, ailesinin ağlaması yüzünden mü'mini muhakkak azablandırır' diye bir şey söylemiş değildir. Fakat: 'Allah, ailesinin ağlaması yüzünden kâfirin azabını artırır' demiştir. Size bu meselede Kur'an[65] kâfidir." Bu cevab karşısında 'Abdullāh ibn Ömer'in bir şey söylemediği kaydedilmektedir.[66]

Hz. 'Ā'işe'nin doğrusunu bildiği bir hâdise karşısında susmayıp Hz. Ömer'i dahi tahtie etmesi ve bu gibi vaziyetlerde Kur'an'ı hakem mevkiine koymuş olması son derece calib-i dikkattir.

* * *

[63] Bkz. es-Suyūtī, *'Aynu'l-İṣābe fī İstidrāki's-Seyyide 'Ā'işe 'alā's-Ṣaḥābe*. Ayrıca bkz. Bedruddīn ez-Zerkeşī, *el-İcābe limā'stedrekethu 'Ā'işe 'alā's-Ṣaḥābe*; Bu kitabın Bünyamin Erul tarafından yapılmış Türkçe tercümesi, *Hz. Âişe'nin Sahabeye Yönelttiği Eleştiriler*.

[64] Muslim, II, 641, r. 2150-9; Ahmed, VI, 107.

[65] "Kimse diğerinin günahını çekmez." (35. Fâtır, 18)

[66] Buḫārī, II, 81, r. 1288; Muslim, II, 642.

Bir va'zında Ebū Hureyre'nin:

مَنْ أَدْرَكَهُ الفجرُ جُنُبًا فلا يَصُمْ

"Cünüb olarak sabahlayan kimse, oruç tutmasın" dediği, fakat onun bu fetvâsını Hz. 'Ā'işe ile Hz. Ummu Seleme'nin, Peygamber'in hayatından delil getirerek tekzib ettikleri ve Ebū Hureyre'nin: "Onlar benden daha iyi bilir" diyerek görüşünden rücu ettiği bildirilmektedir.[67]

* * *

Maḥmūd er-Rebī', 'Itbān ibn Mālik yoluyla, aralarında Ebū Eyyūb' un da bulunduğu Yezīd ibn Mu'āviye kumandasındaki Anadolu seferine çıkmış bir cemaate şu hadîsi rivayet etmiş: "Allah, hulus-i kalble *lā ilāhe illā'llāh* diyen bir kimseye cehennemi haram eder." Ebū Eyyūb bunu duyunca, inkâr mahiyetinde şöyle demiştir:

واللهِ ما أَظُنُّ رسولَ الله (ص) قال ما قلتَ قَطُّ

"Vallahi Hz. Peygamber'in, bu söylediğin şeyi demiş olacağını hiç sanmam"[68]

Bu hâdiseden açıkça beliriyor ki, Ebū Eyyūb, kendisi gibi bir Enşārīyi, dinî kültürüne uygun bulmadığı bir rivayeti karşısında hataya düşmüş olmakla itham etmekten geri durmamaktadır. Yine bu hâdise, Sahabe bile olsa, bir ravinin sika oluşunun, rivayetinin sahih olmasını icab ettiremeyeceği kanâatinin, ta bidayetten beri İslam toplumunda hâkim bulunduğunu açıkça göstermektedir.

* * *

[67] Muslim, II, 779-780, r. 1186; *Muvaṭṭa'*, I, 290, r. 11.
[68] Buḫārī, II, 56, r. 1186; *Muṣannef*, I, 503.

Ebû Hureyre, ateşte pişen bir şeyi yemenin abdest almayı icab ettireceğine dair bir hadîs[69] rivayet ettiği zaman, orada bulunan İbn 'Abbâs buna îtiraz eder ve: "Sıcak su damı abdest almayı gerektirecek?" der. Bu karşılığa kızan Ebû Hureyre'nin: "Kardeşimin oğlu! Peygamber'den bir hadîs duyduğun zaman, ona misal getirmeye kalkma" diye söylendiği kaydedilmektedir.[70] Bu arada, mezkûr hadîsi nesheden hadîsler de mervidir.[71]

Rivayetin dirayet yönünden muhakemesini yapan İbn 'Abbâs'ın, bu hadîsi red cihetine gitmekten çekinmemiş olduğu görülmektedir. Ebû Hureyre'nin tenkid karşısında almış olduğu durum da dikkate değer.

* * *

Kaydettiğimiz bu rivayetlerdeki tenkidlerde, bilhassa metin göz önüne alınmıştır. Bunlara, ravinin ön plana alınmış olduğu bir tenkid örneği ilave edelim:

İbn Ömer, Peygamber'in, av ve çoban köpeklerinden başka bütün köpeklerin öldürülmesini emrettiğini rivayet etmiştir. Kendisine, Ebû Hureyre'nin bu istisnaya tarla köpeklerini de kattığı söylenince, İbn Ömer: "إن أبا هريرة له زرع = Ebû Hureyre'nin tarlaları var da onun için (böyle ilavede bulunmuş)" şeklinde cevab vermiştir.[72]

4.3. Sahâbe Devri Fıkıh Bilgisi

Şimdi de, Sahabe devrinde, fıkhın muhtelif bablarına aid herkese şâmil bir bilgi bulunmadığını ve Sahabenin, hadîslerin ışığı altında birbirlerini tamamlamaya çalıştıklarını gösteren birkaç örnek vermek istiyoruz:[73]

[69] *Fakîh*, I, 148, r. 394.
[70] İbn Mâce, I, 163, r. 485; Tirmizî, I, 81, r. 79.
[71] Muslim, I, 273-275, r. 787; *I'tibâr*, s. 46.
[72] Tirmizî, IV, 79, r. 1487. Bu mevzuda: Buhârî, III, 67, r. 2322-; Ma'mer, X, 432, r. 19612.
[73] Örnekler, *Câmi'u Beyâni'l-'İlm*, II, 104, r. 1716.

İbn 'Abbās (Hz. Ali hilafetinde) Irak emîri iken; "Kime bir dinara karşılık yüz dinar verilirse onu alsın (من أعطى بدينار مائة دينار فاليأخذها)" hükmünde bulunur. Bunu bir Iraklı İbn Ömer'e sorar ve şu cevabı alır: "Ömer ibn el-Ḫaṭṭāb'ın şöyle dediğini işittim: Hz. Peygamber minberdeyken şöyle buyurmuştur: 'الذهب بالذهب ربًا إلّا مثلًا بمثلٍ لا زيادة فيه. وما زاد فهو ربا = Altının benzer altınla muamelesinde, ziyade olmamak şartıyla riba yoktur. Ziyade kılınan mikdar ribadır.'" Müteakiben İbn Ömer, "Eğer şübhen varsa bunu Ebū Sa'îd el-Ḫudrī'ye sor" der. Her ikisinin cevabını İbn 'Abbās'a ulaştıran Iraklı, kendisinden: "هذا رأي رأيته = Bu benim görüşümdür" karşılığını almıştır.[74]

* * *

Ebū Hureyre'nin oğlu 'Abdurraḥmān, Hz. Ömer'in oğlu 'Abdullāh' tan, deniz kenarına vurmuş balıklar hakkında şer'î bilgi ister. İbn Ömer evvela bunların yenemeyeceğini beyan etmiştir. Hâdiseyi anlatan Nāfi' şöyle ilave etmektedir:

"'Abdullāh müteakiben geri dönüp bir mushaf istedi. Oradan: 'أُحِلَّ لَكُمْ صَيْدُ الْبَحْرِ وَطَعَامُهُ مَتَاعًا لَكُمْ = Size deniz avı ve ondan beslenme helal kılınmıştır'[75] hükmünü okudu. Sonra beni 'Abdurraḥmān'a gönderdi ve onların yenmesinde bir mahzur yoktur (diye söylememi bildirdi.)"[76]

* * *

Buraya kadar kaydettiğimiz rivayetlerle, ileriki devrin hadîs tenkidi faaliyetine temel teşkil etmesi gereken zihniyeti belirtmeye çalışmış bulunuyoruz. Peygamber'in sağlığında ve Sahabe devrinde cereyan etmiş hâdiseler bize göstermiştir ki, o devirlerin, ilahi hakikatten başka şeyin ardına düşmemiş muhterem kişileri, muazzez şahsiyetlerine rağmen, yine de

[74] *Kifâye*, s. 28, r. 44; Taberānī, *Kebîr*, I, r. 85; Tahāvī, *Şerhu Me'ānî'l-Āşār*, IV, 68. Aynı mahiyette İbn Mâce, I, 8-9.

[75] 5. Mā'ide, 96.

[76] *Mavaṭṭa'*, II, 494; *Tefsîr-i Taberî*, VII, 66; *Maṭālib-i 'Āliye*, 3, r. 3609 (Musedded'den (ö. 228) naklen).

insandırlar. İnsan olmaları hasebiyle de, birbirleriyle atıştıkları, bozuştukları zamanlar olmuş, birbirlerine en ağır ithamlarda bulundukları saatler geçmiştir. Onların bağlandıkları hakikat ölçüsü, kendilerini her türlü kusurdan beri kılmayı gerektirmemektedir. Sahabe olmanın şerefi onlara kâfidir. Netice olarak, kendilerini her türlü tenkide arz etmekten korkuları da yoktur. Yoktur ama, ileriki devrin münekkidlerinden bazıları bunu böyle kabul etmiş değillerdir. Gelecek bahislerde bu noktaya dokunmak niyetindeyiz. Şimdi yeni bir bahse geçerken, geride bıraktığımız bahislerin neticesini iki madde hâlinde tekrar kaydetmeyi faydalı buluyoruz:

İslamiyet'in gerçek temsilcileri muhitinde doğmuş tenkidî hareketlerin neticesi şudur:

1. Vahiy dışı tasarruflarında Hz. Peygamber İslam cemaatiyle müşaverede bulunup onların mâkul teklifleriyle hareket etmiş ve bazı hâdiseler vesilesiyle müslümanlar tarafından tenkidlere mâruz kaldığı anlar olmuştur. Bu keyfiyet, İslam'ın bünyesinde mevcud fikir hürriyetinin tabii bir neticesidir.

2. Müslümanlar, hiçbir mevki endişesini nazar-ı îtibara almaksızın, sahibi oldukları İslami kültür icabı olarak, kendi takdirleri ölçüsünde birbirlerine karşı tenkid ve ithamlarda bulunabilmişlerdir.

* * *

Bundan sonra, ilmî olarak vasıflandırabileceğimiz hadîs tenkidi devrini açan âmilleri gözden geçirmeye ve bu tenkidlerin ilk tezahürlerini incelemeye başlayacağız.

İKİNCİ BÖLÜM
HADİS TENKİDİ

1. PEYGAMBER'İN VEFATINDAN SONRA HADİS

Kur'an-ı Kerim'in muhtelif âyetlerinde de bahsedildiği gibi,[1] Sünnete ittiba keyfiyeti, Arab an'anesinin en kuvvetli hususiyetlerinden birisidir. Atalarının yolundan gitmek, Arablar için en büyük şereftir. Sünnet mefhumunun, İslam'ın bidayetinden itibaren, ictimai ve şahsi hayatın nizamı içinde kat'i bir ıslah (*correction*) mercii olduğunu zikreden Goldziher (1850-1921), daha sonra Sünnete ittibaın eskiliğini şöylece belirtmektedir:

> "Zaten müslümanlar ne bu mefhumu, ne de ameli mânasını icad etmişlerdir. Bunlar eski müşriklerce sıkça tatbik edilmiş olarak gözükmektedir.[2] Bu müşrikler nazarında, Arab dünyasının an'anelerine, ataların âdet ve ahlakına müteallik şeyler Sünnet olarak addedilmişti... İslamiyet'le değişikliğe uğrayan, sadece bu mefhumun muhtevası ile mezkûr kelimenin mânasıdır. Muhammed'in Sahabesi nezdinde ve en eski müslüman cemiyetinde, Peygamber tarafından ve ilk

[1] 43. Zuḫruf, 22-24 ; 5. Mā'ide,104; 2. Bakara, 170; 7. A'râf, 28; 31. Lokmān, 21, vs.

[2] Krş. Muhammedanische Studien, I, 41.

müridlerince icra edilmiş olarak gösterilebilen her şey Sünnet olarak addedilmişti."[3]

Böylece, Arab ictimaiyatında mühim bir yeri bulunan ecdadın izinden gitme keyfiyeti, İslam'la birlikte renk ve mâna değiştirmiş, Hz. Peygamber ve Ashabı, tâkib edilmesi gereken Sünnetin mihrakı olmuşlardır.

Peygamber ile birlikte şer'î idarenin teşekkül etmesi, Peygamber'in Sünnet ve Hadîsini, teşrii hayatın Kur'an-ı Kerim' den sonra gelen kaynağı hâline getirmişti. Sahabe, bu ikinci kaynağa ittibada son derece titiz davranmıştır. Hatta, Hz. Peygamberi her işlerinde taklid edebilme arzusu bazı Sahabede o dereceyi bulmuştur ki, Peygamber sevgisinden fazla bir nasibi olmayanların bunları mâkul karşılayabilmesi mümkin değildir. Mesela İbn Ömer'in (ö. 74) Hz. Peygamber'in kaza-i hacet ettiğini gördüğü bir mevkide, aynı hareketi kendisinin de yapmak istediğini bildiren rivayet, hiç şübhesiz Sünnete ittibaın ne derecede kuvvetli olduğunu gösteren en açık misallerden birisidir.[4]

İşte, Peygamber'i tek örnek olarak kabul etmiş kimselerin O'nun Sünnet ve hadîsini ahlafa devretme vazifesini de can ü gönülden ele almaları tabiiydi. Bu keyfiyetin tahakkuku için ise, Sahabe ve onları tâkib edenlerin en mühim meşgalesini rivayetlerin neşir ve tâliminin teşkil etmesi gerekirdi. Tarihî hakikatler, bu hususun ifrata bile kaçarak icra edilmiş olduğunu göstermektedir. Goldziher'in (1850-1921) aşağıdaki izahatı, keyfiyeti oldukça açık olarak göz önüne sermektedir:

"Peygamber'in sahib-i takva arkadaşları, O'nun irad ettiği tâlimî sözleri, Üstad'a nisbet ederek kemal-i hürmetle nakletmişlerdir. Cemiyetin tâlim ve terbiyesi gayesiyle, Peygamber'in yerine göre umumi veya hususi olarak söylediği her

[3] *Études*, s. 14-15.
[4] *Musned*, no: 6151, II, 131; *el-Fethu'r-Rabbânî*, I, 19, r. 9.

şeyi muhafazaya gayret sarf etmişlerdir. Bu sözler, kendisi tarafından tesbit edilmiş dinî vazifelerin icrasına mütealllik olduğu gibi, günlük hayata, ictimai münasebetlere ve nihayet geçmişe ve geleceğe de matuf bulunuyordu. Birbirini takib eden seri fetihlerin sevkiyle gittikleri uzak ülkelerde Muhammed'in müridleri, Peygamber'in bu hadîslerini, onların bizzat kulaklarıyla duymamış olanlara ulaştırmışlardır. Vefatından sonra, Peygamber'in zihniyetine uygun buldukları veya açıkça bais-i felah vasıfta gördükleri birçok sözü kendiliğinden onlara ilave etmişlerdir. Bununla beraber, onları O'na atfetmekte hiç endişe duydukları yoktu. Bu sözler, dinin tatbik tarzı ile, bizzat Peygamber'in nazarları önünde inkişaf etmiş olan ve bütün İslam dünyasında düsturu'l-amel olarak göz önüne alınacak bulunan şeriatın icrası hakkında bilgi veriyordu. Müteakib mufassal bahislerde arz etmeyi düşündüğümüz âmillerin te'siri altında, nesiller boyunca pek mühim nisbetlerde büyüyecek olan hadîs malzemesinin temeli böyle atılmıştır."[5]

Hadîsin bu mevkii karşısında onun bir istismar vesilesi olarak kullanılamayacağını düşünmek yersiz olurdu. Nitekim biz, bu istismarın misalleri olarak görünen birçok rivayetten ileride bahsedeceğiz. Müteakib bahislerde ele alacağımız hadîs tenkidi meselesinin bir vazife olarak ele alınmasına sebeb olan asıl keyfiyet budur. Yâni Sünnet ve hadîs dinin bir bölümü ise, onun gerçeğini bilme ve tatbik etme de dinî bir vazifedir ve bu vazifenin mükemmeliyeti tenkid müessesesiyle kaimdir. İstismar edilen hususları dinin bu ikinci kaynağından temizlemek mezkûr müesseseye düşen bir vazifedir. Biz bu vazifenin nasıl icra edildiğini belirtmeye geçmeden önce, hadîslerin, tenkidi gerektirecek şekilde nelere âlet edildiğini ve bu istismarın hangi konularda tatbik sâhası bulmuş olduğunu ince-

[5] *Études*, s. 5.

lemeyi zaruret sayıyoruz. Bunun neticesinde, nelerin tenkidi gerektiğini ve tenkid edildiğini bilmek ve bu hususta yapılması lüzumlu olanla yapılmış olanı mukayese etmek imkânımız olacaktır. Önümüzdeki bahiste, istismar edilmiş hadîsler konusunu ele alırken, konunun iyice kavranabilmesi gayesiyle, ilk asırda İslam cemaatinin geçirmiş olduğu mühim siyasi ve fikrî hâdiseleri kısa bir kronolojik sıraya koymayı lüzumlu bulduk. Bu şekilde, istismar keyfiyetinin, sebeb-netice münasebeti dolayısiyle daha açık bir tarzda meydana çıkarılması mümkün olabilecektir.

1.1. Hadîsin İstismar Vesilesi Kılınılışına Temel Teşkil Eden Hâdiseler

İslam camiasında Sahabe devrinde görülen büyük ictimai sarsıntıların başlamasında türlü sebeblerin dahli bulunduğu malumdur. Hz. Ömer devrinin Hz. Osman zamanında da devam eden ve evsafı bakımından cihan tarihinde benzeri bulunmayan fütuhatına muvazi olarak, birtakım yeni meselelerin ortaya çıkması zaruri idi. Madde ve zaman imkânlarının müsâdliği, bu dinin gerçek âşıklarına hâkim olan ruhta değişiklikler yapmakta gecikmedi. İslam ülkesine katılmış olan geniş ülkelerde, türlü sebeblerin neticesi olarak, gerek devlet temsilcileri ve gerekse halk arasında görülen mübalatsızlıklar, yer yer kıpırdanmaların baş göstermesini intac etti. Türlü sebeblerin te'siriyle gelişen fitne ve fesad hareketleri, nihayet 35. hicri senenin Zilhiccesi'nde (Haziran 656) Hz. Osman'ın feci şekilde şehid edilmesine kadar vardı. Biz bu elim vaziyeti doğuran âmilleri bir tarafa bırakarak hâdisenin neticesi üzerinde duracağız. Görülecektir ki İslam milletleri arasındaki bütün siyasi, dinî ve sülalevi ayrılık cereyanlarının birer ucunu, bu vahşiyane cinayetin neticelerine bağlamak mümkindir. Bu cinayet yüzünden müteakib devirler, Müslümanların birbirini vurmasıyla geçmiştir denebilir. Uzun asırlar boyunca onmaz

bir yara hâlinde dâvası güdülen bu meş'um vak'anın bizi ilgilendiren neticeleri hülasa olarak şunlardır:

1. Cemiyette anarşi doğmuştur. Kâtillerin ve teşvikçilerin çok olması sebebiyle müsebbiblerin cezalandırılmaları mümkin olmamış ve bu yüzden müslümanlar arasında kanlı çarpışmalar başlamıştır.

2. Yek vücud olan İslam'ın bünyesinde, Emevi, Alevi gibi siyasi fırkalaşmalar vücud bulmuş ve bunları tâkiben İslam toplumunda fikrî, îtikadi fırka ve cereyanlar ortaya çıkmıştır,

3. En mühimmi olarak, Ashab-ı Güzin'in siyasi hâkimiyeti sönmüştür.

Hz. Peygamber'in siyaseten istismarına vesile olacak mühim tarihî hâdiselerin başlıcaları şunlardır:

Halifenin şehid edildiği gün (veya 5 gün sonra) Hz. Ali'ye biat edilir.

Talha ve Zubeyr, kâtillerin cezalandırılmaları dâvasıyla Mekke'de Hz. 'Â'işe ile birleşip Basra'ya, Hz. Ali de, aynı senenin Ekim'inde Kufe'ye varırlar.

30 Cemaziyelahir 36 / 4 Aralık 656'da iki ordu arasında Cemel harbi vukû bulur. Mağlub olan Hz. 'Â'işe Medine'ye dönerek hususi hayata çekilmiş ve 58/678'de orada vefat etmiştir. Hz. Ali, Kufe'yi merkez yapmıştır. Medine'nin siyasi faaliyetten uzaklaşarak umumiyetle ilmî merkez hâline gelmesi bu tarihten îtibarendir.

Bu harbden sonra İslam ümmeti içinde başlıca dört dâva sahibi zümre ortaya çıkmıştır:

1. Kâtillerin tecziyesini taleb edenler ki, neticede Emevi dâvası etrafında toplanmışlardır.

2. Emevileri tutmayanlar. Bunlar bilhassa Hz. Ali taraftarlarıdır.

3. Sonradan bu iki fırkaya muhalif durum alanlar, bilhassa Hâriciler.

4. Hiçbir siyasi mücadeleye katılmayarak bir tarafa çekilen tarafsızlar.

İşte bundan sonraki devirler, umumiyetle ilk üç zümrenin –askerî-idârî– mücadeleleriyle geçmiş olup, dördüncü kısımdakiler de uzlaştırıcı rol oynamak durumunda kalmışlar ve neticede çeşitli siyasi ve îtikadi mezheb ve fırkaların doğup geliştiği görülmüştür. Konu ile ilgili tarihî hâdiseleri gözden geçirmeye devam edelim:

36. senenin sonu ile 37. senenin başlarında, (657 ilkbaharı) ilk iki zümre arasında fasılalarla devam eden (110 gün kadar sürmüştür) Şıffîn çarpışmaları cereyan eder. İşin hakemlere bırakılmasını kabul etmeyenler Kufe yakınındaki Harûrâ' köyüne çekilirler. Kendilerine 'Abdullâh er-Râsıbî'yi reis edinen bu kimselere Hâriciler denir. Başlangıç iddiaları, Allah'ın Kitabını hakem kabul etmek olan bu zümrenin fikriyatı ve faaliyetleri, zamanla çok farklı vecheler almıştır.

38. senenin Sefer'inde Hz. Ali, Hâricileri ezmiş olmakla beraber (17 Temmuz 658 Nehrevân katliamı), bunlar muhtelif tarihlerde tekrar teşkilatlanmışlardır.

40. senenin Muharrem'inde (660 Mayıs'ı) Mu'âviye Kudüs'te halifelik biatı merasimi yaptırmaktadır.

Aynı senenin Ramazan'ında (24 Ocak 661) Hz. Ali Kufe camiinde Hâricilerce şehid edilir. Oğlu Hasan, Mu'âviye lehine halifelikten çekilir.

60. senenin Receb'inde (680 Nisan'ı) Mu'âviye ölünce oğlu Yezîd halife olmuş, İbnu'z-Zubeyr ve Hüseyin biatten istinkaf ederek Mekke'ye sığınmışlardır.

61. senenin 10 Muharrem'inde (10 Ekim 680) Kerbela faciası yaşanır.

63. senenin Zilhiccesi'nin 27'sinde (27 Ağustos 683), Yezîd'in kumandanı Muslim ibn 'Ukbe, İbnu'z-Zubeyr'in Mekke'deki halifeliğini kabul eden Medinelilerin en ileri gelenlerini Harra mevkiinde mağlub etmiştir.

Bu sıralarda Irak'ta, İbnu'z-Zubeyr adına valilik yapan kardeşi Muṣ'ab'ın karşısına, Muhammed el-Hanefiye'nin elçisi sıfatıyla Muḫtâr eṣ-Ṣaḳafî'nin çıktığı görülmektedir. Mehdi

telakkisini neşreden bu adamı Muş'ab, 67 Ramazan'ında (Nisan 687) ortadan kaldırmakla beraber, hatırası Şîa akidesinde uzun müddet yaşamıştır.

1 Zilka'de 72'de (25 Mart 692) Haccâc, İbnu'z-Zubeyr'i ortadan kaldırınca dâhili harbler hemen hemen bitmiştir.

* * *

Şimdi de, mühim noktalarını işaretle iktifa ettiğimiz bu tarihî hâdiselerin sebeb olduğu siyasi-akidevi fikir ve fırkalarla hadîs arasındaki münasebetleri incelemeye geçeceğiz. Bu fırkalardan ve görüşlerinden haber veriyor, hatta, bunlar hakkında izahlarda bulunuyor olan rivayetlerden bazılarını kaydetmeden önce, bu keyfiyeti niçin hadîsin bir istismarı olarak telakki ettiğimizi belirtmek yerinde olacaktır. Kaydedeceğimiz rivayetlerin doğrudan doğruya veya dolayısiyle istikbale muzaf olmaları, Hz. Peygamber'in gaybı bilip bilmemesi mes'elesine temas etmemizi gerektirmektedir. İstikbale aid haberleri nübüvvetin şanından olarak kabul eden telakki yanında biz, Kur'an-ı Kerim'in ve hadîslerin delaletiyle bu mesele hakkındaki kanâatimizin delillerini burada kısaca belirtmek durumundayız.

1.2. Hz. Peygamber'in Gayba Ittılaı Meselesi

Kur'an-ı Kerim'in pek çok yerinde, gaybı bilmenin yalnızca Allah'a mahsus olduğu sarahaten bildirilmektedir.[6] Hz. Peygamber'e ise: "Ben gaybı bilmem... Ben ancak bana vahyolunana uyarım"[7] ve "Gaybı bilseydim daha çok iyilik yapardım ve bana kötülük de gelmezdi. Ben sadece inanan bir milleti uyaran ve müjdeleyen bir Peygamberim"[8] demesi emir buyurulmuştur. Cenab-ı Hak istediği gaybi haberleri yalnız is-

[6] Gayb mevzuundaki bütün ayetler için bkz. *el-Mu'cemu'l-Mufehres*, s. 507.
[7] 6. En'âm,50.
[8] 7. A'râf, 188.

tediği peygamberine vahyetmiştir.[9] Hz. Peygamber'e vahyedilen her şey ise Kur'an-ı Kerim'dedir.[10]

Hz. 'Â'işe, Peygamber'in Rabb'ini görüp görmediğini soran Mesrûk'a şöyle cevab vermiştir: "Söylediğin şeyden tüylerim diken diken oldu. Sana şu üç şeyi kim söylerse söylesin, yalan söylemiştir:

1. Peygamber'in Rabbini gördüğünü. Çünkü ayette: "Gözler O'nu görmez O bütün gözleri görür. O Latif'tir, Haberdar'dır"[11] "Allah bir insanla ancak vahiy suretiyle veya perde arkasından konuşur"[12] deniyor.

2. Kim sana onun yarını biliyor olduğunu söylerse yalancıdır. Çünkü ayette: "Kimse yarın ne kazanacağını bilmez"[13] buyuruluyor.

3. Kim ki onun vahiyden bir şey gizlediğini iddia ederse, yalan söylemiştir. Zira şu ayette: "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et" deniliyor, fakat Hz. Cibril'i kendi suretinde iki defa görmüştür."[14]

İbn Ömer'e göre Hz. Peygamber: "Hiç kimsenin yarın ne olacağını bilmediğini" söylemiştir.[15]

Birkaçını zikrettiğimiz bu ayet ve hadîsler yanında bunların ruhuna tamamen aykırı rivayetlerin hadîs kitablarında yer almış bulunduğu da bir vakıadır. Hz. Peygamber'in vefatlarından sonraki hâdiselerin müslümanlar üzerinde yarattığı dehşet havasının, bu musannefatın bilhassa fiten ve eşrat-ı saat bölümlerini dolduran malzemesinin ekseriyetini ortaya çıkarmış olduğu kabul edilebilir. Peygamber'in mahrem-i esrarı olarak yâd edilen Huzeyfe ibn el-Yemân'a[16] atfedilmiş

[9] 72. Cin, 27; 3. Âlu 'İmrân, 179.
[10] 5. Mâ'ide, 67; 53. Necm, 3-4 vd.
[11] 6. En'âm, 103.
[12] 42. Şûrâ, 51.
[13] 31. Lukmân, 34.
[14] Buhârî, VI, 50, r. 4855; Muslim r. 439; *Musned*, VI, 49, r. 24282.
[15] Buhârî, II, 23, r. 1039, 4697, 7379.
[16] Huzeyfe'yi Hz. Ömer, Medâ'in vâlisi yapmıştır. Hz. Osman'ın katlinden 40 gün sonra 28 Muharrem 36 / 27 Temmuz 656 tarihinde Medâ'in'de, Cemel'den (14

şu sözlere bakalım, güya şöyle demişler: "Vallahi bu zamanla kıyamet arasında vukû bulacak her fitneyi en iyi bilen benimdir. Bu da ancak Hz. Peygamber'in bana sır olarak söylemesi sâyesindedir ki, benden başkasına bildirmemiştir..."[17] Başka bir vesileyle kendisine: "Bana Hz. Peygamber, kıyamete kadar olacak her şeyi bildirdi. Ben de her şeyden sordum, ancak Medinelileri Medine'den kimin çıkaracağı sorusu kaldı..."[18] dedirtilmiştir. Bu çeşit haberlerin hangi sâhalara kadar teşmil edilebilmiş olduğu, hadîs kitablarından hayretle tâkib edilebilir. İlerde bunlardan örnekler verecek olmakla beraber, şimdilik, siyasi bir kasdı görülmeyen fakat en ehemmiyetsiz bir hâdisenin nelere istintac vesilesi kılındığını gayet açık bir şekilde göstermekte bulunan bir rivayet sunmakla iktifa edeceğiz:

Hendek harbi için hendek kazarken Hz. Peygamber üç kazma vurmuş, üçünden de kıvılcım çıkmıştır. Selmân bunun izahını rica edince Peygamber şöyle buyurmuş: "Birincisiyle Allah bana Yemen'i verdi, ikincisiyle Suriye ve Mağrib'i, üçüncüsüyle de Meşrık'ı verdi." Bu ülkeler Ömer, Osman ve sonrakiler devrinde fethedildiği zaman, Ebû Hureyre'nin şöyle dediği rivayet edilmektedir: "Fethedebildiğiniz kadar fethedin. Vallahi fethettiğiniz veya kıyamet gününe kadar fethedeceğiniz her şehrin anahtarını Cenab-ı Hakk daha evvelinden Hz. Peygamber'e vermiştir."[19]

İşte biz bu keyfiyeti hadîsin bir istismarı olarak görüyoruz ve müteakib bahislerde kaydedeceğimiz rivayetleri bu anlayış zaviyesinden ele aldığımızı burada belirtmek isteriz.

Cemaziye'l-Âhir 36 / 9 Aralık 656) önce vefât etti ('İclî, *Şikât*, r. 264; *İṣâbe*, II, r. 1657).

[17] Muslim, IV, 2216, r. 7262; Nu'aym ibn Hammâd, r. 3; Buḫârî, r. 6604; Ahmed, V, 385, 389, 401.

[18] Muslim, IV, 2217, r. 7265.

[19] İbn Hişâm, II, 219; Nesâ'î, VI, 43, r. 3178.

1.3. Siyasi Hâdiselerle İlgili Rivayetler

Mâlum olduğu üzere Hz. Osman'ın şehid edilmesinden sonra Ali–Â'işe Mücadelesi diye isimlendirebileceğimiz hâdiseler vukû bulmuştur. Hz. 'Â'işe'nin hareketini doğru bulmayan ve ona karşı hareket eden çevrelercedir ki, bir hâdiseyi Onun aleyhine bir itham vesilesi kılmışlar ve Onun uğursuzluğuna hamletmişlerdir:

Ḥav'eb, Basra yolu (yâni, Hz. 'Â'işe'nin Cemel vakasındaki hareket sâhası) üzerinde bir mevki' adıdır.[20] Oradan geçilirken, köpekler ulumaya başlar. Hz. 'Â'işe'nin aklına Peygamber'in vaktiyle söyledikleri gelir ve hemen dönmeyi düşünür. O sözler şunlardır:

لَيتَ شعري أيّتكُنّ تَنبَحُها كلابُ الحوأب سائرةً إلى المشرق في كَتيبَة

"Keşke bilseydim Ḥav'eb köpekleri, içinizden hanginize, bir cemaatle birlikte Şark'a doğru giderken havlayacaklar!"[21]

Bu vesile ile Goldziher, "Şîî muhalifler Cemel harbinin izahına bu teferruatı sokmakta kusur etmemişlerdir" diyor.[22]

* * *

Hz. Peygamber, İranlıların başlarına Kisrā'nın kızını geçirdikleri haberi kendilerine ulaşınca, şöyle demişlerdir:

لَنْ يُفْلِحَ قومٌ ولَّوْا أمْرَهم امرأةً

"İşlerinin başına bir kadın getiren kavim felah bulmayacaktır."[23]

[20] *Mu'cemu'l-Buldan*, II, 314.
[21] Aynı yer ve *Lisânu'l-'Arab*, I, 289; Nu'aym ibn Hammâd, r. 188, 189.
[22] Etudes, s. 151.
[23] Buḫârî, VIII, 97, r. 7099; V, 136, r. 4425; Ḳastallânî, X, 185; Nesâî, VIII, 227, r. 5390.

Rivayeti nakleden Ebû Bekre (ö. 52) "Bildim ki" diyor, "Ashab-ı Cemel felah bulmayacaklar."[24]

* * *

Sahabeden bazılarının Hz. Osman'ın hilafetine olan muhalefetleri mâlumdur. Bunlar arasında 'Ammār ibn Yāsir'in hususi bir durumu vardır. Nitekim Şıffîn harbine Hz. Ali tarafında iştirak etmiş ve şehid düşmüştür. Bunun işaretine hadîste rastlıyoruz: Medine'de Mescid-i Nebevi'nin inşası sırasında 'Ammār fazlaca kerpiç taşımıştır. Onun bu hâlinden endişe eden Hz. Peygamber, şunları söylemiş olmaktadır:

وَيْحَ عَمَّارٍ، تَقْتُلُه الفِئَةُ الباغِيَة، عمارٌ يدعوهم إلى الله ويدعونه إلى النار.

"Vah 'Ammār! Onu bir fie-i bâğiye katledecek. Onlar onu cehenneme çağırırken, o onları Allah yoluna çağırıyordu."[25]

Bu 'bâğî fie' ile Mu'āviye tarafının kastedildiği âşikârdır. Bu rivayet hakkında İbn Teymiyye (661-728) şöyle der: "İçlerinde el-Ḥuseyn ibn 'Alī el-Kerābīsī (ö. 245) ve diğerlerinin de bulunduğu ulemadan bir taife, bu hadîse zaif demişlerdir. Bunu Aḥmed de böylece nakletmiştir."[26]

* * *

Şıffîn'i tâkib eden Hakem meselesinden dolayı bir Hâriciler fırkasının teşekkül ettiği, bunların son derece mutaassıb oldukları ve çeşitli fırkaların doğmasına sebebiyet verdikleri bilinmektedir. Peygamber zamanında geçmiş bir vak'anın kahramanı işte bu hâdiseye bağlanmaktadır.

Ḥuneyn ganimetinin tevzii sırasında Ẕū'l-Ḫuvayṣıra et-Temîmî Hz. Peygamber'i âdil olmamakla itham etmişti. Ay-

[24] Kastallānī, X, 185-186.
[25] Buḫārī, r. 447, 2812; Muslim, IV, 2235, r. 7320-; İbn Sa'd, III, 248, 251; Musned, no: 6499, II, 161; no: 6500, II, 161; Ma'mer, r. 20426, 7.
[26] *Minhācu's-Sunne*, III, 194.

nı zatın, 37. senesinde Hz. Ali'ye karşı çarpışan Hâricilerin reislerinden biri olduğu da zikredilmektedir. Peygamber'e karşı olan hareketini bir tecavüz addederek öldürme talebinde bulunan Hz. Ömer'e Peygamber'in verdiği cevabda bu muahhar hâdisenin izahını bulmaktayız ki bu tafsilatta Sünnî cebhenin bir rolü olduğu kanâatindeyiz. Mezkûr rivayetlerde Hâricilerin siyasi hareketlerinin tarihî seyri, dinî anlayışlarının izahı, hatta başlarında bulunacak kimselerin fizyonomisiyle birlikte faaliyet sâhalarına kadar birçok hususun tafsilatı bulunmaktadır.[27]

Bunların fikrî cebheleriyle ilgili rivayetleri ileriye bırakarak burada peygamberî bir kıymetlendirmeden bahsedeceğiz.

* * *

Ebû Sa'îd'in rivayetine göre Hz. Peygamber, bir fırka hâlinde Ümmetten ayrılacak, başları traşlı kavimden bahsetmiş ve şöyle ilave etmiştir:

وهم شرُّ الخَلْق يَقْتلهم أَدْنَى الطائفتين إلى الحق

"Onlar mahlûkatın en kötüleridir. İki taifenin hakka en yakın olanı onları katledecektir."[28]

Bu hadîsin, Hz. Ali'ye mütemayil bir tarihçinin kanâati hâline getirilebilmesi için biraz rötuştan başka şeye ihtiyacı olmadığı görülmektedir.

Hicri 40 tarihinde Mu'âviye'ye yapılmış biat merasiminin Peygamber'e bildirtilmesi unutulmamıştır. Gelecek bahiste ele alacağız.

* * *

[27] İsmi, حرقوص بن زهير السعدي olan bu şahsı Buhârî, 'Abdullâh olarak anmaktadır. Buhârî, VII, 111, r. 6163, VIII, 52-53, r. 6933; Muslim, II, 740-750, r. 2449-72; İbn Hişâm, II, 496; *İşâbe*, I, 319 ve 473; *Usudu'l-Ğâbe*, II, 1-139; *Musned*, no: 7038, II, 219 vs.; *Minhatu'l-Ma'bûd*, II, 184; Tayâlisî, 2348; *el-Milel*, I, 12.

[28] Muslim, II, 745, r. 2457; Ebû Dâvûd, II, 520, 544, r. 4667, 4765; *Tezkire*, I, 147.

Hz. Ali'nin vefatını müteakib Mu'āviye lehine Hasan'ın hilafet dâvasından vazgeçtiği ve iki cebhenin yeni bir muharebeye sürüklenmesini önlediği mâlumdur. Bu keyfiyet, Hz. Peygamber'in Hasan hakkındaki şu sözlerinde ifade edilmektedir:

إنَّ ابني هذا سيد ولَعَلَّ اللهَ أن يُصْلِحَ به بين فئتَيْن عظيمتين من المسلمين.

"Bu oğlum Seyyid'dir. Müslümanlardan iki büyük cemaatin arasını Allah'ın onunla ıslah etmesi umulur."[29]

Bu rivayette, Hasan'ın siyaset sâhasındaki za'fını mâzur gösterici bir zihniyetin te'sirini görmek mümkin olmaktadır.

* * *

Siyasi hâdiselerle ilgili bu şayan-ı dikkat ve örnek mahiyetindeki hadîslerden sonra, şimdi de Emevi-Alevi dâvasının ortaya çıkardığı rivayetler üzerinde durmak istiyoruz. Yalnız bunları, evvelce de işaret ettiğimiz gibi başlıca üç grupta toplamak icab etmektedir: Hz. Ali taraftarları, Emeviler ve müstakiller. Rivayetlerin seçiminde evvelkilerde olduğu gibi yalnız metni göz önüne almış bulunuyoruz.

1.4. Tarafların Kendi Müdâfaaları Zımnında Olan Rivayetler

Tabiidir ki her iktidar talibi, kendisinin hak sahibi olduğunu kabul ettirici iddialar ileri sürmek zorundadır. Başındakileri yüceltmek ve karşı tarafınkileri yermek, gayenin muvaffakiyeti için elzemdir. Bahsedeceğimiz zümrelerden iktidar dâvası peşinde olanlarda bu yolun tâkib edildiği görülecektir. Emeviler ile Ali taraftarları da bundan dolayı muhaliflerine karşı çeşitli tedbirlere başvurmak durumundaydılar. Biz, tarafların

[29] Buḫārī, III, 170, r. 2704, 3629, 3746, 7109; Ebū Dāvūd, II, 519-520, r. 4762; *Minḥatu'l-Ma'būd*, II, 193; Ṭayālisī, r. 915.

hadîslere akseden bu vasıftaki gayretlerinden örnekler vermeye çalışacağız. Önce Emevilerden başlayalım:

Hz. Osman, sülalevi meselelerinde Emevilerin Hz. Ali'ye karşı sembol olarak kullandıkları halifedir. Hulefâ-i Râşidûn'dan ilk üçünü zikredip de Hz. Ali'yi müstesna tutan rivayetlere, onlar tarafından gelmiş olarak bakabiliriz. Örnek olarak Erîs kuyusu rivayetini kısaca kaydedelim:

Hz. Peygamber, serinlemek üzere mezkûr kuyunun kenarına oturup ayaklarını içine doğru sallamışlardır. Vakayı nakleden Ebû Mûsâ el-Eş'arî de evinden çıkmış, Peygamber'e hizmet için sora sora gelip bostanlığın kapısında kapıcılık yapmaya koyulmuştur. Peygamber'in bulunduğu bahçeye, (tabii birbirini takiben ve hilafet sırasına göre) Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer gelir izin isterler ve cennetle müjdeledikten sonra Peygamber'in yanlarına yerleşirler. Nihayet Hz. Osman gelir. Kendisine, bela musibete uğradıktan sonra cennete kavuşacağı tebşir edilerek içeri alınır ve yer kalmamış kuyu ağzından başka bir yere oturur.[30] Rivayetin sonunda Sa'îd ibn el-Museyyib oturuş tarzlarının bu şekilde oluşu keyfiyetini, mezarlarının durumu ile te'vil ettiğini ilave etmektedir.

Bu rivayette, üç halifenin sırası ile zikredilip de Hz. Ali'nin bırakılmış olması, ne derece şayan-ı dikkatse, İbn Ömer'in aşağıdaki sözü de, Hz. Ali'yi hesaba katmamak endişesinde olanların havasını o derece kuvvetle hissettirmektedir:

كُنَّا نُخَيِّر بين الناس في زمان رسول الله (ص)... فنخيّر أبا بكر، ثم عمرَ ثم عثمانَ (ر).

"Biz Hz. Peygamber zamanında, halk arasında Ebu Bekir, Ömer ve Osman'ı tafdîl ederdik."[31]

Aynı zatın diğer bir rivayetinde bu temayülün ifadesi daha açıktır:

[30] Buḫârî, IV, 196-197, r. 3674, 3693, 5, 7097; VIII, 96-97, r. 7097; Muslim, IV, 1868-1869, r. 6214-6; Kastallânî, X, 184.
[31] Buḫârî, IV, 191, r. 3655.

"Biz Hz. Peygamber zamanında Ebu Bekir'i, sonra Ömer'i, sonra da Osman'ı hiç kimseye eş tutmaz, sonra Peygamber'in Ashabını bir tarafa bırakır, hiçbirini birbirine tafdil etmezdik."[32]

* * *

Hz. Osman'ı sevmeyen, hatta ona küfreden kimselerin yapacağı te'siri yok etmek lazımdır: Hz. Osman'ı sevmeyen bir kimsenin cenaze namazını Hz. Peygamber'in kılmadığını bildiren rivayeti bu gayenin hizmetinde olarak mütalaa edebiliriz.[33] Müstakbel halifelerden hiçbirine göstermediği hürmeti Hz. Peygamber'in Hz. Osman'a karşı gösterdiğini bildiren rivayetler de bu meyandadır.[34]

* * *

Peygamber sevgisinin Hz. Ali üzerindeki tezahürünü de dikkate alanlar, bunu az çok bertaraf edebilmek gayesiyle onun babasını ele almaktan başka çare bulamamışlar ve Peygamber ağzından, Ebû Ṭâlib'in cehennemde nasıl yanacağının izahatına girişmişlerdir.[35]

* * *

Emevilerin ilk halifelerinin Hz. Ali'ye olan faziletinin kabul ettirilmesi yanında, Emevi hâkimiyetinin meşruiyetini isbat sadedinde, Mu'âviye'ye yapılan biatın makbuliyetini göstermek gerekmiştir. Suriye'ye göçmüş Sahabilerden olan 'Abdurraḥmân ibn Ebî 'Amîra Peygamber'in şöyle dediğini duymuş oluyor:

[32] Buhârî, IV, 203, r. 3698.
[33] Tirmizî, IV, 324, r. 3706.
[34] Buḫârî, IV, 202, r. 3695.
[35] Buḫârî, VII, 121, r. 6208, 3883; *Musned*, no: 1763, I, 207. (أعوذ أهل النار عذابا, Buḫârî, IV, 104, r. 3334, 6557).

يكون في بيت المقدس بيعة هُدًى.

"Beytu'l-Makdis'te bir hidayet biati vukû' bulacaktır."[36]

Hz. Ali'nin şehadetinden sonra Mu'āviye'nin, 41/660 senesinde (ايلياء) Kudüs'te biat merasimi yaptırdığı hatırlanacak olursa, Peygamber'e atfedilen bu sözdeki siyasi gaye kolayca anlaşılmış olur. Şimdi de karşı tarafı ele alalım.

* * *

Hz. Ali taraftarları da hemen hemen aynı yolu izlemişlerdir. Bir yandan Hz. Ali'nin Peygamber nazarındaki mevkiinin kimseninki ile kıyas kabul edemeyeceğine dair hadîsler çıkarırken, öte yandan, Emevi ulularını kötüleyici noktalar üzerinde çalışmışlardır. Neticede bu çalışmalar, önceki halifelerin Hz. Ali'nin hakkını gasb etmiş olduklarını iddia etmeye kadar varmıştır. Aşağıda bu faaliyetin mahsulleriyle karşılaşacağız.

Hz. Ali, Peygamber'in kardeşi yerindedir, Allah ve Rasulünün sevgilisidir.[37] Hâlbuki Mu'āviye ve babası, Allah ve Rasulünün gazabını çeken kimselerdir.[38] Bunların çocukları, İslam ümmetinin mahvına sebeb olacaklardır.[39] Zaten Mu'āviye, maddi zevki ile meşgul açgözlünün birisidir.[40]

* * *

Hz. Ali'nin ilk halife olması lazımdı, zira Peygamber'in arzusu bu idi:

إنَّ عَلِيًّا مني و أنا منه وهو وَلِيُّ كُلِّ مؤمنٍ بَعْدِي.

"Ali benden ve ben de ondanım. Benden sonra her mü'minin velisi Ali'dir."[41]

[36] İbn Sa'd, VII, 417; *Işābe*, II, 407; IX, 421.
[37] Buḫārī, IV, 207-208, r. 3702; Muslim, IV, 1870-1873, r. 6223.
[38] İbn Sa'd, VII, 78.
[39] Buḫārī, VIII, 88, r. 7058; *Musned*, no: 7858, II, 288.
[40] *Minhatu'l-Ma'būd*, II, 193, Ṭayālisī, r. 2869; Muslim, 2010, r. 6628.
[41] Tirmizī, IV, 326, r. 3712.

فهذا وَلِيّ من أنا مولاه. اللهم وَالِ من والاه اللهم عادِ من عاداه... من كنت مولاه فعلي مولاه.

"Efendisi olduğum kimsenin Ali de efendisidir. Ya Rab! Ali'yi tanıyanı himaye et, muhalif olanın düşmanı ol."[42]

لَا يُحِبُّ عليًّا منافقٌ ولا يَبْغَضُه مؤمنٌ.

"Ali'yi bir münafık sevmez, bir mü'min de buğzetmez."[43]

Hilafet için Hz. Ali lehine gösterilen delillere karşı Emeviler, Hz. Peygamber'in hiçbir vasî tâyin etmediği hakikatinin tesbiti işini üzerlerine almak zorunda idiler. Bu keyfiyeti bizzat Hz. Ali de bildirmiş olmakla beraber,[44] onun torunları dahi, Rafizilerin bu mevzûdaki iddialarını cerh eden izahlarda bulunmak mecburiyetinde kalmışlardır.[45]

* * *

Hz. 'Ā'işe'ye, Peygamber'in Hz. Ali'yi vasî tâyin edip etmediği sorulduğu zaman şöyle cevab vermiştir:

متى أَوْصى إليه و قد كنت مُسْنِدَتَه إلى صَدْرِي [حَجْرِي]... فلقد انْخَنَثَ في حجري، فما شَعَرْتُ أنه قدمات. فمتى أَوْصَى إليه؟ [إلى عليّ؟]

"Başını göğsüme dayamıştım. Kucağımda bükülüp kaldılar. Öldüklerini anlamadım bile. O hâlde ona, Ali'ye, ne zaman vasiyet etmiş olabilir?"[46]

Bu mevzûdaki bazı rivayetler, içlerindeki şahısların değiştirilmesi suretiyle her iki tarafça da kullanılabilir hâle gelmişlerdir: Hz. Ali'nin hilafet hukukunun cerhi için çıkarıldığı âşikâr

[42] İbn Mâce, I, 43, 45, 116, 121.
[43] Tirmizî, IV, 327, r. 3717.
[44] Buḫârî, I, 36; IV, 30, 67; VIII, 45, r. 111, 1870, 3047, 3172, 3179, 6755, 6903, 7300.
[45] İbn Sa'd, V, 319-320.
[46] Buḫârî, III, 186; r. 2741, 4409; Muslim, III, 1257, r. 4231; İbn Sa'd, II, 260.

olan "...ancak Ebu Bekir'in kapısı açılsın"[47] hadîsindeki Ebu Bekir yerine Ali lafzını yerleştirmekle, Şîîlerin başka ifade bulmalarına hacet kalmamış olmaktadır.[48]

Hz. Peygamber'in, hilafet namzedini tâyin etmek gayesiyle, bir hadîste Hz. Ali için kitab veya ketif[49] isterken, bir diğerinde Hz. Ebu Bekir için aynı şeylerin[50] talebinde bulunmuş olmasında iki tarafın rolünü görmemek mümkin değildir.

Peygamber'in hilafeti Hz. Ali'ye bıraktığının hadîslerle isbatı gayretine muvazi olarak, Hz. Ebu Bekir'in bir gâsıb durumunda gösterilmesi gerekmiştir.

Hz. Ali şöyle demiş oluyor:

...أنا الصِّدِّيقُ الأكبرُ، لا يَقُولها بعدي إلّا كاذبٌ. صَلَّيْتُ قبل الناس لِسَبْعِ سنين.

"Ben, Allah'ın kulu ve Rasulünün kardeşiyim. En büyük Sıddık da benim. Benden sonra bunu ancak bir kâzib söyleyecektir. Ben herkesten yedi sene evvel namaz kıldım."[51]

Musned'deki bir rivayete göre ise bu son cümle şöyledir: "Halkın namaz kılmasından önce ben yedi defa kıldım."[52]

Hz. Ali'nin ağzı ile ifade edilen bu yalancı sıddık her hâlde Ebu Bekir olmalıdır.

* * *

Hz. Ali hakkındaki Şîa iddiaları o derece kuvvet kazanmıştır ki, müteakiben Abbasilerin dahi, hilafetlerinin meşruiyetini bunlar muvacehesinde isbat etmek durumuna düştükleri görülmüştür. Abbasi-Haşimi mücadelesinin bazı safhalarını

[47] İbn Hişām, II, 649.
[48] *Musned*, no: 4797, II, 26.
[49] Buḫārī, I, 37; IV, 31, 66; V, 137-138, r. 114, 3053, 3168, 4431, 4432, 5669; Muslim, III, 1257-1259, r. 4231; *Musned*, no: 2676, I, 293; no: 2992, I, 325.
[50] İbn Sa'd, III, 180.
[51] İbn Mâce, I, 44 r. 120; Ṭaberī, II, 56; *Mustedrek*, III, 111; İbnu'l-Cevzī, r. 637.
[52] *Minhatu'l-Ma'būd*, r. 2657, 8; Ṭayālisī, r. 713, 2876; *Musned*, no: 776, I, 99.

bizim de kaydetmemiz yerinde olacaktır. Bu devirde de hedeflerin aynı olduğunu görüyoruz. Mesele, tarafların kendilerine örnek olarak aldıkları şahısların, yâni 'Abbâs ile Ali'nin, Peygamber'e halef olmaya birbirlerinden daha layık olduklarının isbatı keyfiyetidir.

Abbasiler, cedleri 'Abbâs'ı bir kudsiyet bürdesine sarmak ihtiyacındadırlar.

Enes ibn Mâlik, Hz. Ömer'in yağmur duası sırasında: "Ya Rabbi! Biz Peygamberimizin yüzü suyu hürmetine sana başvurur, sen de bize yağmur verirdin. Şimdi Peygamberimizin amcasını vesile kılıyoruz, bize yağmur ver" dediğini ve yağmur yağdırıldığını iddia eder.[53]

Böylesine mukaddes bir 'Abbâs'ın yanında o Allah'ın ve Peygamber'in sevgilisi Ali'nin durumu ne merkezdedir?

* * *

Benû Naḍîr arazisi dâvasını hallettirmek için 'Abbâs ile Ali, Hz. Ömer'in yanına girerler. 'Abbâs, Ali'yi Halifeye şöyle takdim etmektedir:

يا أمير المؤمنين. اقْضِ بيني و بين هذا الكاذب الآثم الغادر الخائن...

"Ey Mü'minlerin Emîri! Benimle şu yalancı (كَاذِبٌ), günahkâr (آثِمٌ), sözünü tutmaz (غَادِرٌ) ve hain arasında bir hüküm ver..."[54]

'Abbâsi Sarayı şairlerinin dilinde ise mesele daha açık olarak ortaya konmuştur.[55]

Hz. Ali hakkında Peygamber'e söyletilen sözler 'Abbâs için de söyletilmiştir. 'Abbâs'ın müşrik babası aleyhine idare-i ke-

[53] Buḫârî, II, 16, r. 1010; Ibn Sa'd, III, 321.

[54] Muslim, III, 1377, r. 4577; *Musned*, no: 1781, I, 208'de bu kelimeler yoktur. Bkz. *Tefsîr-i Ṭabert*, XVIII, 38.

[55] *Études*, s. 121-123'de, Goldziher, bu Alevi-Abbâsi mücadelesinin edebiyata aksetmiş şekillerine dair karakteristik örnekler vermektedir.

lam eden bir Enşârî'yi 'Abbâs tokatlayınca, dövülenin kavmi silaha sarılır. Bunu duyan Peygamber hemen minbere çıkarak:

"'Ey halk! Yeryüzünde Allah indinde en kerim olan kimdir?' sorusunu yöneltir. 'Sensin', diye cevab verirler. O zaman Peygamber şöyle ilave eder: 'Abbâs bendendir, ben de ondan. Ölülerimize sövmeyin, dirilerimize de ezada bulunmayın...'"[56]

* * *

'Abbâs'ın Kureyş'ten gördüğü asık çehreyi şikâyet mevzûu yapması karşısında Peygamber öfkelenmiş ve 'Abbâs'a hitaben: "Allah için bana yakınlığınız dolayısiyle sizi sevmedikçe, hiçbir kimsenin kalbine iman girmez vallahi"[57] demiştir.

* * *

"Bir kimsenin amcası babası yerindedir. 'Abbâs babamın yerindedir. Kim 'Abbâs'a eziyette bulunursa bana eza vermiş olur."

sözlerini de Peygamber söylemiş olmaktadır.[58]

* * *

Bu gibi rivayetlerde, İslam ruhuna tamamen aykırı bir şekilde, sırf nesebî yakınlığın bir fazilet ölçüsü olarak öne sürüldüğü görülmektedir. Sadece şahsi meziyetleriyle mevki kazanmış, mesela Ebu Bekir ve Ömer gibi şahıslara bu çeşit peygamberî destekler vurmaya tabii ki ihtiyac yoktur.

Hz. Peygamber'e sahib çıkma yarışındaki bu zümreler dışında, gerçek değerlere değer veren kişiler de eksik olmamış-

[56] *Musned*, no: 2734, I, 300; İbn Sa'd, IV, 24.
[57] *Musned*, no: 1777, I, 207-208; *Minhatu'l-Ma'bûd*, r. 2550.
[58] İbn Sa'd, IV, 27.

tır. Hilafet makamını kendilerine has kılanlara karşı bu çevrelerin de sesi yükselmiş görünmektedir. "Peygamber'den sonra bir Peygamber daha gelse idi..." kim olurdu diye düşünenlere: "Bu, Peygamber'in oğlu İbrâhîm olurdu,[59] Ömer olurdu..."[60] şeklinde verilen cevabların gözettiği nokta, taraflarca kendilerine has kılınmış veraset iddiasının cerhi olsa gerektir.[61]

1.5. Siyasi Hâdiseler Karşısında Tarafsızlar

Şimdi de bizatihi iktidar dâvası ile alakaları bulunmayan, 'tarafsızlar' dediğimiz Ehl-i Sünnet muhitiyle ilgili rivayetlere temas etmek istiyoruz. Bu kimseler siyasi hâdiselere bilfiil karışmamışlar, fakat bu hâdiseler karşısındaki davranışlarını hadîslerle tesbit ve takviye etmek ihtiyacını duymuşlardır. Mezkûr çevrenin mahsulü olarak gördüğümüz rivayetlerde başlıca üç temayül hâkim olmaktadır. Bir kısmı haksız tarafla mücadelenin şart olduğunu ileri sürer, ötekisi baştakine itaati telkin eder ve bir diğeri de uzleti ihtiyar etmenin lüzumuna kaildir.

Birinci temayüle rengini veren kimseler, bilhassa ilim sahibleri olmuşlardır. Kur'an ve Sünnete uygun bir nizamın tahakkuku yolunda çalışan bu kimselerin, kendi çalışmalarına alakasız, hatta bazı hususlarda karşı bile durmuş bir iktidarla mücadeleleri kaçınılamazdı. Mesela Ömer ibn 'Abdil'azîz'in hilafet seneleri istisna tutulacak olursa, Emevi iktidarının, valileriyle birlikte ehl-i ilmin gayretlerine muvazi olarak, Sünnete uygun bir yaşayışı himaye edecek ve teşvikte bulunacak kimseler olmadığı ileri sürülür. İktidarın dinî hayata muzahir olmamasına karşı, Peygamber namına Sünnete riayet vazifesini ilim sahibleri üzerlerine almışlardı. İşte bu vazife, onları, siyasi iktidara karşı durmaya ve cemiyetin ıslahı için harekete geçmeye sevk etmiştir. Bundan sonradır ki, bu ga-

[59] Buhârî, VII, 117-118, r. 6194.
[60] Tirmizî, IV, 315, r. 3686.
[61] *Études*, s. 128.

yenin hizmetine tahsis edilmiş rivayetler görülmeye başlamıştır. Bu faaliyetin öncüsü olabilecek rivayetler hangileridir? Hz. Peygamber'in kölesi Sefîne'den mervi aşağıdaki hadîsi bu faaliyetin mukaddimesi olarak mutalaa etmek bizce yerindedir:

الخلافة [بعدي] في أمتي ثلاثون سنةً، ثم يكون مُلْكٌ.

"[Benden sonra] ümmetimde hilafet müddeti otuz senedir. Bundan sonrası mülktür [krallık]."[62]

Bir müslümanın nazarında kral, halktan kendisini tecrid etmiş, zevkinde âleminde yaşayan menfur bir kimsedir. Öyleyse ilk halifeleri bu derekeden tenzih ve bu menfur hüviyeti layık olanlara tahsis etmek lazımdır. Nitekim bu hadîsi müteakib, Hz. Ali'nin oğlu Hasan'ın hilafet hakkından Mu'âviye lehine feragat ettiği zamana kadar otuz sene geçtiği kaydını ilave etmek unutulmamıştır.

Dinî vazifelerini bile zamanında yapmayan halifeler Emevi iktidarında görülmeye başladığı zaman, mütedeyyin muhaliflerce bu kimselere karşı gösterilen aksülamelin derecesini hadîslerde tâyin etmek mümkin olmaktadır:

سيكون بعدي أمراءُ يُميتون الصلاة فصَلِّ الصلاة لِوَقْتِها...

"...Benden sonra, namazı öldüren [zamanında kılmayan] emîrler gelecek. Buna rağmen namazı vaktinde kıl..."[63]

* * *

İktidarı, "Benden sonra öyle emîrler gelecektir ki, yapmayacaklarını söyler, üzerlerine gerekmeyen işleri yaparlar."[64] diye tavsif edilen devrin müslümanını Hz. Peygamber şöyle inzar etmektedir:

[62] Tirmizî, III, 229-230, r. 2226; Ebû Dâvûd, II, 515, r. 4646, 7; *Minhatu'l-Ma'bûd*, II, 163 ve 194; Tayâlisî, r. 1203; Nu'aym ibn Hammâd, r. 236.

[63] Muslim, I, 448-449, r. 1466; Tirmizî, I, 157, r. 176; Ebû Dâvûd, I, 102-103, r. 431-4; *Musned*, no: 3601, I, 379; no: 3790, I, 400 vs.; İbn Sa'd, VII, 56 ve 402.0

[64] *Musned*, no: 4363, I, 456; no: 4402, I, 462 vs.

"...İşte kim bu gibilerin yalanını tasdik eder ve zulümlerinde onlara yardımda bulunursa, benden değildir ve ben de ondan değilim..."[65]

* * *

Bu gibi kimselere katiyen itaat yoktur:

"Başınıza benden sonra öyle adamlar gelecek ki Sünneti öldürüp bid'at ihdas edecekler. Namazı vaktinde kılmayacaklar." "Ya Rasulallah! Onlara erişirsem ne yapayım?" diye İbn Mes'ūd soruyor ve şu cevabı alıyor:

ليس طاعةٌ لمن عصى الله – لا طاعة لمخلوق في معصية الله.

"Allah'a isyan edene itaat yoktur..."[66]

* * *

Böyle bir muhite girip çıkmak ve onlardan vazife almak en büyük cinayettir:

"Ümmetimden bir kısım kimseler dinde ilim sahibi olacak ve Kur'an okuyacaklar da: 'Biz emîrlere, dünyalarından istifade etmek için gidiyoruz, dinimizde onlardan ayrıyız.' diyecekler. Böyle değildir, diken ağacından ancak diken devşirilir. Onların yakınlığından devşirilecek şey de ancak..."[67]

* * *

Saray ilahiyatçılarına karşı ötekilerin infiali pek şiddetli olmuştur: Cehennemin bile günde dört yüz defa teavvüzde bulunduğu bir vadinin kimlere tahsis edildiği, Ebū Hureyre'ye atfen bildirilmektedir:

[65] Tirmizî, III, 245, r. 2259; Nesâî, VII, 161, r. 4212, 3; *Musned*, no: 5702, II, 95.
[66] *Musned*, no: 3790, I, 400; no: 3889, I, 409.
[67] İbn Mâce, I, 94, r. 255.

...و إن من أبغض القراء إلى الله الذين يزورون الأمراء [الجَوَرَة]

"Burası, işlerinde mürai oldukları görülen Kurra için hazırlanmıştır. Allah katında Kurra'nın en kötüsü, emîrleri ziyaret edenlerdir."[68]

* * *

Emîrleri ziyaret etmekle ne netice doğmaktadır? Şubrume ibn eṭ-Ṭufeyl'in İbn Mes'ûd'a atfettiği: "Sultanın yanına dindar giren dinsiz çıkar, çünkü Allah'ı gücendirecek şeyle onun gönlünü yapmaktadır (يُرْضِيه بما يُسْخِط الله فيه)" ifadesinde bunun cevabını buluyoruz.[69]

* * *

Aşağıdaki hadîs mevcud bulundukça emîrler kâdî bulamamaktan dolayı hayıflanmakta haklılardır:

من ولي القضاء فقد... / ذُبِحَ بغير سِكِّين مَنْ جُعِلَ قاضيًا بين الناس

"Kim halka kâdî tâyin olunursa, bıçaksız kesilecek adamdır."[70]

* * *

İşte, doğrudan doğruya hilafet dâvasıyla alakaları bulunmayan bu kimselerin, İslam'ın ruhi havasına uymayan bir iktidara karşı infialleri bu çeşit rivayetler çerçevesinde cereyan etmiştir. Bu babdaki azim mikdarda rivayet malzemesinin hedefi, içinde bulunulan durumu aksettirmek ve bu şartlar karşısında bir müslümanın yapması icab eden şeyi tâyin etmektir.

Dinî kayıddan uzak idari çevrelere karşı mütedeyyin unsurun giriştiği faaliyet, onların da mukabelede bulunmasını intac etmiş ve mesela, Sa'îd ibn el-Museyyib (ö. 94) ve el-Ḥasen

[68] Aynı yer.
[69] Ibn Sa'd, VI, 208.
[70] Ebû Dâvûd, II, 268, r. 3571, 2; İbn Mâce, II, 774, r. 2308; *Musned*, no: 7145, I, 230.

el-Başrî (ö. 110) gibi dinî cebhenin önderlerine karşı husumet göstermelerine sebeb olmuştur. el-Ḥaccāc ibn Yūsuf (ö. 95) ile Enes ibn Mālik (ö. 91, 92, 93?) arasında geçtiği rivayet edilen bir vak'a, bu hareketin şiddetini anlatmaya yetecektir. Ḥaccāc yanına giren Enes'e der ki:

"Ey bir defasında Ebū Turāb [Hz. Ali] ile, ve diğerinde İbnu'z-Zubeyr ile fitnelerde dolaşan; bir kerresinde 'Abdurahmān ibn el-Eş'as ile bulunurken, başka sefer İbnu'l-Cārūd'la gezen şeyh-i habis! Vallahi, bil ki لأُجَرِّدَنَّك جَرْدَ الضبِّ ولأَقْلَعَنَّك قَلْعَ ... الصَّمْغَة ولأُعْصِبَنَّك عَصْبَ السَّلَمَة... العَجَبُ من هؤلاء الأشرار، أهل البُخْل والنفاق. = seni keler gibi soyar, ağaç zamkı gibi koparır, taş gibi bağlarım. Ehl-i buhl ve nifakın şu şerirlerine bak!"

Bu dehşet verici sözünü bitiren Ḥaccāc'a karşı Enes: "Emîr acaba kimi kasdediyor?" deyince: "Allah sesini kessin, elbette seni kasdediyorum"[71] cevabını almıştır.

* * *

Tarafsızların ikinci zümresini, başta bulunan kimseye kayıdsız şartsız itaati boyunlarına borç bilenler teşkil etmektedir. Başa geçmiş adam Habeşli bir köle dahi olsa, ona itaat edip sözünden çıkmamak lazımdır.[72]

من كَرِهَ من أميره شَيْئًا فليَصْبِرْ فإنه من خرج من السلطان شِبْرًا مات ميتةً جاهليةً.

"Emîrinde hoşlanmadığı bir şey gören, ona katlansın. Zira cemaatten bir karış olsun ayrılan, müşrik olarak ölür."[73]

hadîsinin hedefi, cemiyet nizamının idamesi olsa gerektir.

* * *

[71] Demîrî, II, 49-50; *Mecma'u'z-Zevā'id*, VII, 274. Krş. Mizzî, III, 373; *Aḫbār-ı Ṭıvāl*, s. 323; *'Ikd*, V, 36-.

[72] Buḫārî, VIII, 105, r. 7142; İbn Sa'd, I, 347-348.

[73] Buḫārî, VIII, 87, r. 7053, 7054, 7143; Muslim, III, 1476-1478, r. 4786, 8, 4790, 1; *Musned*, no: 2487, I, 275.

"Benden sonra, benim gösterdiğim yolda gitmeyen, sünnetimi tatbik etmeyen imamlar gelecek. İçlerinde, dış şekilleri insan, fakat kalbleri şeytan kimseler bulunacak." "Bu zamana erişirsem ne yapayım? diye soran Huzeyfe'ye Hz. Peygamber şöyle buyurmuş:

...وإن ضُرب ظَهْرُك و أُخِذَ مالُك فَاسْمَعْ و أَطِعْ.

"Emîri dinler ve itaat edersin. Sırtına vurulsa, malın alınsa dahi dinle ve itaat et."[74]

* * *

Bu hadîsler arasında birazcık tenkide cevaz verenler de bulunmaktadır:

"...İmamlarınızın belalıları, kendileriyle karşılıklı buğzedip lânet okuduğunuz kimselerdir." "Ya Rasulallah", denildi, أفلا نُنابِذُهم بالسيف؟ ...لا ما أقاموا فيكم الصلاةَ. وإذا رأيتم من وُلاتكم شيئًا تكرهونه فاكرهوا عمله ولا تَنزِعُوا يدًا من طاعة.

"Onlara kılıç kullanmayalımmı?" Peygamber şöyle cevab veriyor: "Aranızda namaz kıldıkları müddetçe hayır. Valilerinizde beğenmeyeceğiniz bir şey görürseniz, yaptığı şeyi ayıblayın fakat onlara itaatten ayrılmayın."[75]

* * *

Bir kimse biat etmezse, bu durum dininin elden gidişinin resmidir:

من مات ولا بيعة عليه، مات ميتة جاقلية.

"Kim biat etmeden ölürse müşrik olarak ölmüştür."[76]

[74] Muslim, III, 1476, r. 4785.
[75] Muslim, III, 1481-1482, r. 4804; Tirmizî, III, 246, r. 2265.
[76] İbn Sa'd, V, 144.

Bu kampanya sadece Peygamber'e idare ettiriliyor değildir. Bazı Sahabenin de buna iştirak ettirildiği görülmektedir. Bu kabilden olan aşağıdaki rivayeti de zikredip üçüncü zümreye geçelim.

* * *

Rabî'a ibn Yezîd (ö. 132) diyor ki: "Dımeşk'ta, 'Abdulmelik'in hilafeti sırasında (65-86) Şa'bî'nin (17-104) hizmetinde bulundum. Sahabeden birisi Hz. Peygamber'den şunu rivayet etti: 'Rabbinize kulluk edin ve O'na hiçbir şeyi eş koşmayın. Namaz kılıp zekât verin ve Emîrlere itaat edin. (Yaptıkları) hayır ise sizin lehinize, şer ise kendi aleyhlerinedir. Siz bundan berisiniz.' O zaman Şa'bî ona, 'Yalan söyledin.' dedi."[77]

Bu rivayetin doğru olması ihtimali karşısında biz de şunu ilave edelim ki, Sahabeden birine bir Tâbiinin bu şekildeki cevabının kitablarda kalabilmiş olması, nadir rastlanılacak hâllerdendir. Sahabeyi her türlü tenkidden beri tutan ileriki devrin sakim zihniyeti karşısında Şa'bî'yi bu hareketinden dolayı alkışlamak borcumuzdur.

* * *

Üçüncü zümrenin, yâni devrin siyasi hareketlerine asla katılmayıp bir köşeye çekilmenin lüzumuna kail olanların zihniyetini aksettiren hadîslerden de birkaç örnek vereceğiz. Tabii ki bu rivayetlerde, ortalığın karıştığı anlarda her şeyden el etek çekmenin fazileti belirtilecektir.

إنها ستكون فتنةٌ و فُرقة و احتلافٌ فإذا كان كذالك فأت بسيفك أُحُدًا فاضْرِبْه حتى ينقطع، ثم اجْلِسْ في بيتك حتى تَأْتِيَكَ يَدٌ خاطئة او مَنِيَّةٌ قاضية.

"Fitne, fırka ve ihtilaf zuhur edecek. Böyle olduğunda kılıcını Uhud'a götür, kırılıncaya kadar ona vur. Sonra da, bir

[77] *Tezkire*, I, 83; *Nubelâ'*, IV, 308-9. Ka'bî (ö. 319), *Kabûlu'l-Ahbâr*, I, 231.

zâlimin eliyle ölünceye veya ecelin gelinceye kadar evinde otur."[78]

* * *

"Fitneler zuhur ettiği zaman oturan ayakta durandan, ayakta olan yürüyenden, yürüyen de koşandan hayırlıdır. Kim bu hâle muttali olursa, gözünü sakınsın. Kim sığınacak bir yer bulursa oraya saklansın."[79]

"Allah'ın kâtil kulu olacağına maktul kulu ol."[80]

Bu tutum sahiblerinin dayandıkları şey ise, birbirine silah çeken iki müslümanın ikisinin de cehennemlik olacağını ifade eden hadîsler olsa gerektir. Nitekim Ebû Bekre bu hadîsi zikrederek, Hz. Ali'ye yardıma giden el-'Ahnef ibn Kays'ı yolundan çevirmiştir.[81]

Şübhesiz muttaki müslümanlardan bazılarını bu yola sevk eden asıl sebeb, bu hareketleri şeriat yönünden doğru bulmamış olmalarıdır. Bitaraf kalan kimselerden birisi de İbn Ömer idi. "Fitne kalmayıncaya kadar onlarla harb edin..."[82] mealindeki ayeti delil göstererek bu tarafsızlığını tenkid eden bir kimseye şöyle cevab vermiştir:

هل تدري ما الفتنة؟ كان محمد (ص) يقاتل المشركين وكان الدُّخولُ عليهم فتنةً و ليس كقتالكم على المُلْك.

"Sana yazıklar olsun, fitnenin ne demek olduğunu sen biliyormusun? Hz. Peygamber ancak müşriklerle harb ederdi ve onların dinlerine döndürülmek fitne teşkil ederdi. فلم تكن

[78] İbn Mâce, II, 1310, r. 3962.

[79] Buhârî, IV, 177, r. 3601, 7081, 2; VIII, 92; Muslim, IV, 2212-2213, r. 7250; Ebû Dâvûd, II, 417, r. 4262; İbn Mâce, r. 3961.

[80] İbn Sa'd, V, 246.

[81] إذا التقى المسلمان بسيفيهما فالقاتل و المقتول في النار. إذا تواجه المسلمان بسيفيهما فكلاهما من أهل النار Buhârî, VIII, 37 ve 92, r. 31, 6875, 7083; Muslim, IV, 2213, r. 7252; İbn Mâce, II, 1311, r. 3963-5; Ebû Dâvûd, II, 418, r. 4268.

[82] 2. Bakara, 193: وَقَاتِلُوهُمْ حَتَّى لَا تَكُونَ فِتْنَةٌ وَيَكُونَ الدِّينُ لِلَّهِ

= Artık fitne bitmiştir.] Sizin dövüşmenizin hedefi saltanat değilmi?"[83]

Hilafet dâvasının, bu ayetin şümulüne girmediğini kabul eden İbn Ömer, Medineliler Yezîd'e yaptıkları biatten yüzgeri ettikleri zaman onların bu hareketini bir ğadr olarak tavsif etmiştir.[84]

Siyasi hareketlere iştirak edip etmeme mevzûunda o devir âlimlerince tâkib edilmiş müşterek bir hatt-ı hareket yoktur. Bu arada hadîsçiler tarafsızlık tarafdârıdırlar. Nitekim bir muhaddis hakkında verilen kıymet hükmünde onun siyasi hareketler karşısındaki durumu mühim rol oynamaktadır. Muslim ibn Yesâr (ö. 100-1?) hakkında şöyle demişlerdir: "Müslim, sika, faziletli, âbid, vera' ve nezdlerinde el-Ḥasen'den [el-Başrî] yüksekti. Ta ki 'Abdurraḥmân ibn Muḥammed ibn el-Eş'as (ö. 85) ile huruc etti (81-82 arası). Halk nezdindeki derecesinden oldu. el-Ḥasen [el-Başrî] ondan üste çıktı."[85]

Bazılarını bu yola sevk eden sebebler arasında, kendilerine menfaati olmayan bir işte boşu boşuna zarara uğramak düşüncesinin rolünü hesaba katmak da yersiz sayılmaz:

إن السعيدَ لَمَنْ جُنِّبَ الفتن.

"Fitnelerden uzak kalan kimse mesuddur."[86]

من شرِّ الناس منزلةً عند الله يوم القيامة: عبدٌ أذْهَبَ آخرتَه بدنيا غيره.

"Kıyamet gününde Allah katında makam bakımından insanların en kötüsü, başkalarının dünya menfaati uğruna ahiretini yıkan kuldur."[87]

gibi rivayetler bu zaviyeden mütalaa edilebilir.

[83] Buḫârî, V, 157 ve 200, r. 4513, 4514, 4651; Musned, no: 5690, II, 94.
[84] Buḫârî, VIII, 99, r. 7111.
[85] İbn Sa'd, VII, 188.
[86] Ebû Dâvûd, II, 417, r. 4263.
[87] İbn Mâce, II, 1312, r. 3966.

1.6. İtikadi Cereyanlar ile İlgili Rivayetler

Hz. Osman'ın şehadetini müteakib başlayıp fasılalarla devam eden hilafet harbleriyle hemzaman olarak, birtakım îtikadi cereyanların zuhur ettiği ve fırkaların teşekkül etmeye başladığı görülmüştür ki, bunların başlıca hareket noktalarını, kaza ve kader meseleleri teşkil etmektedir.

Duncan Black Macdonald (1863-1943), dâhili harblerin icabı olarak gördüğü bu îtikadi mezheblerin doğuşunu şöylece anlatmaktadır:

> "Halk, bir adamı hakikaten müslüman eden şeyin ne olduğunu, İslam nazarında imandan ne kasdolunduğunu sormaya; Allah'a nasıl inanılacağı ve insanın mesuliyeti, Allah'ın yüksek tedbir ve hâkimiyeti hakkında ne düşünüleceğini tefekküre mecbur oldu. Tabii ki, bazıları, en ince teferruatında bile, kendileri gibi olmayanları dalalette görüyor, başkaları da, siyasi zaruretler sevki ile, zahir ile iktifa edip, gerisini, insanların kalblerine âgâh olan Allah'a bırakıyordu. Böylece bu meseleleri ahiret gününe bırakan İrca akidesi ve Mürcie mezhebi zuhur ettiği gibi, yine mutad olarak, ara bulmaya çalışanlar da çıktı. Şu veya bu siyasi muhasım fırkalar, isteyerek istemeyerek, bu hareketlere sürüklendiler ve bu suretle Kaderiyye (Mu'tezile) ve Cebriye mezhebleri zuhur etti..."[88]

Mâlumdur ki, fitneler neticesinde doğmuş başlıca îtikadi cereyanlar, Mârika (yahud Havarîc), Şîa, Kaderiyye, Mürcie ve Cehmiyedir. Mu'tezile, Kaderiyyeye dâhildir. Cebriye, Kaderiyyenin; Müşebbihe ve Mücessime, Cehmiyenin aksülamelinden mütevelliddir.[89] Bunlar karşısında hadîsçiler cebhesinin almış olduğu durumu ise birkaç cebhede incelemek mümkindir:

[88] D. B. Macdonald, *İslâm Ansiklopedisi*, "Allah", I, 368.
[89] *Yeni İlm-i Kelam*, I, 117.

Tabii ki evvela bu cereyanların doğacağını bildirmekle işe başlanılmış, sonra Peygamber ağzından tavsiflerine geçilmiştir. Bundan sonra da, mezkûr fırkaların akidelerini cerh edici rivayetlere sıra gelmiştir. Bunlara örnekler verelim:

"Rasulullah şöyle buyurdu: Yahudiler, yetmiş bir fırkaya ayrıldılar, birisi cennette, yetmişi cehennemdedir. Hıristiyanlar yetmiş iki fırkaya ayrıldılar, yetmiş biri cehennemde, birisi cennettedir. Muhammed'in ruhu elinde olana yemin ederim ki, Ümmetim yetmiş üç fırkaya bölünecek, bir teki cennette, yetmiş ikisi cehennemde olacak." "Ya Rasulallah onlar kim?" denildi. "Cemaat" diye cevab verdiler."[90] Cemaat lafzından kasdın, Sahabeye tabi olup onların akide ve görüşlerini kabul edenler olduğunu ilave edelim.

Bu yetmiş ikisi cehennemlik İslam fırkalarının isimlerini bildirmek zahmeti hadîslere yüklenmeyecektir. Yekûn belli olduktan sonra onu taksim etmek kolaydır:

el-Firaku'l-Muftarika müellifi, bu fırkalaşmanın Hz. Osman'ın katli zamanında zuhur ettiğini kaydettikten sonra bu taksimatı şöylece yapmaktadır: "Ümmet altı fırkaya bölündü. Nâşıbiye, Rafiza, Cebriye, Kaderiyye, Müşebbihe ve Muattıla. Sonra her fırka, on iki şubeye ayrıldı ve yetmiş iki fırka oldular."[91]

'Abdulkâhir el-Bağdâdî (ö. 429) mezkûr hadîsi muhtelif rivayetleriyle kaydettikten sonra, Peygamber'in ayırdığı cehennemlik fırkalar arasında, fıkhi fırkaların (mezheblerin) mevcud olmadığını kaydetmek lüzumunu hissetmiştir.[92]

Bu fırkalardan mühimleri hakkında Peygamber'e verdirtilen bazı tafsilatı kaydedelim:

[90] İbn Mâce, II, 1322, r. 3992; Tırmızî, III, 367, r. 2640; Ebû Dâvûd, II, 503, r. 4596, 7.
[91] *el-Firak*, s. 6.
[92] *el-Fark*, s. 11-12.

İftirak sebebleri önce siyasi iken sonra akideleri de teşekkül etmeye başlayan Hâriciler hakkında külliyetli bir hadîs malzemesine malikiz. Bunun sebebini, bu fırkanın siyasi ve askerî hareketlerinin uzun seneler devam etmesinde aramak gerekir. Fikrî kültürleri olmaksızın, sadece Kur'an-ı Kerim'e bağlanmış olmalarının, bunları koyu bir taassuba götürdüğü malumdur. Bu keyfiyet hadîste şöylece ifade edilmiştir:

"Hz. Peygamber'in, Ḥarûriye'den bahsettiğini işittinmi?" diye soran Ebû Seleme'ye, Ebû Sa'îd el-Ḫudrî şu cevabı vermiştir:
"Çok ibadet edecek bir kavmi şöyle zikrettiğini duydum: Sizin namazlarınız ve oruçlarınız, onlarınkinin yanında hiç kalır. Okun yayından çıkışı gibi dinden çıkacaklardır..."[93]

Ebû Zerr'in rivayetinde ise, "Benden sonra gelecek Ümmetimden bir kavim, Kur'an okuyacak, fakat, boğazlarından öteye geçmeyecek... Bunlar halkın şerlileridir."[94] ifadesi bulunmaktadır.

Bu çeşit rivayetlerde kullanılan, "okunan şeyin boğazdan öteye geçmemesi" tâbiriyle, Hâriciler'in, anlamadan Kur'an hükümlerini tatbik ettikleri hususu belirtilmek istenmiştir. Kurrâ'dan Kûfeli Tâbi'î Ebû 'Abdurraḥmân es-Sulemî 'Abdullâh ibn Ḥabîb'in (ö. 73) aşağıdaki sözleri de onların bu durumunu tasrih edici mahiyettedir:

"Biz bu Kur'an'ı, mânasını iyi kavramadıkça, bir on ayetten diğer bir on ayeti öğrenmeye geçmemiş kimselerden aldık. Biz de Kur'an'ı ve O'nunla amel etmeyi (böyle) öğreniyorduk. Ancak bizlerden sonra Kur'an'a vâris olacaklar, onu su gibi içecekler fakat gırtlaklarından öteye geçmeyecek..."[95]

[93] Muslim, II, 743-750, r. 2455-2477; İbn Mâce, I, 60, r. ; İbn Sa'd, VII, 29-30.
[94] Muslim, II, 743-750; İbn Mâce, I, 60; İbn Sa'd, VII, 29-30.
[95] İbn Sa'd, VI, 172; *Nubelâ'*, IV, 269.

Hâriciler'in, 72'lik listenin başlarında olduklarında şübhe yoktur:

"الخوارجُ كِلابُ النار = Hâriciler cehennemin köpekleridir."[96]

* * *

Şimdi de, aynı listeye dâhil iki büyük fırkayı ele alalım: Kaderiyye ve Mürcie.

صنفان من أمتي ليس لهما في الإسلام نصيبٌ: المرجئة والقدرية.

"Ümmetimin iki sınıfı vardır ki, bunların İslam'dan nasibleri yoktur: Ehl-i İrca ve Ehl-i Kader."[97]

* * *

إنه سيكون في أمتي أقوامٌ يكذبون بالقدر.

"Ümmetimde kaderi inkâr edecek kavimler bulunacak!"[98]

* * *

هلاك أمتي في ثلاث: في القدرية و العصبية و الرواية من غير ثبت.

"Ümmetimin helaki, asabiyyet, Kaderiyye ve sebt olmayandan rivayet etmededir."[99]

* * *

القدرية مجوس هذه الأمة، إنْ مَرِضُو فلا تَعُودُوهم وإنْ ماتُو فلا تَشْهَدُوهم.

"Kaderiyye, bu Ümmetin Mecusileridir. Hastalanırlarsa ziyaretlerine gitmeyin. Ölürlerse, haklarında şehadette de bulunmayın (namazlarını kılmayın)."[100]

* * *

[96] İbn Mâce, I, 61, r. 173.
[97] Tirmizî, III, 202, r. 2149; İbn Mâce, I, 24 ve 28, r. 62, 73.
[98] Ebû Dâvûd, II, 509, r. 4613; *Musned*, no: 5639, II, 90, no: 6208, II, 137.
[99] *Kifâye*, s. 33, r. 56; Taberânî, *Evşât*, IV, r. 3579.
[100] Ebû Dâvûd, II, 524, r. 4691, 2; İbn Mâce, I, 35, r. 92; *Musned*, no: 5584, II, 86.

Bütün bu bid'atlere hiçbir müslümanın yaklaşmaması ve Sahabe cemaatinin peşinden ayrılmaması gerekir:

el-'Irbâd ibn Sâriye, gözlerden yaşlar boşandırıp kalbleri titrettiği bir va'zında Hz. Peygamber'in şunları vasiyyet ettiğini bildiriyor:

"Sizi şübhe kabul etmeyen, gecesi gündüzü gibi açık bir hüccet (din) üzerinde bıraktım. Benden sonra bu yoldan sapan helak olur. Yaşayanınız birçok ihtilafa şahid olacak. Size gereken, benim ve Hulefâ-i Râşidûn ve Mehdiyyûn'un sünnetlerinden bildiklerinize sıkıca sarılmaktır. Habeşli kôleye bile itaat edin. Mü'min ancak burnu halkalı deve gibidir, nereye bağlanırsa orada kalır."[101]

Bid'atçılar hakkında irad edilmiş bu peygamberî sözler yanında, hadîsçilerin aynı mevzûdaki şahsi görüşleri daha aşağı kalacak değildir:

"Bunlar, (Mürciiler) Ehl-i Kitabdan daha çok buğzumu çekiyor"[102] diyen İbrâhîm en-Neha'î'nın (47-95) yanında, Ebû'l-Cevzâ' Evs ibn Hâlid'e aid (ö. 83): "Evimin maymunlar ve domuzlarla dolması, bana, Ashab-ı Ehvadan birine komşu olmamdan daha sevimlidir"[103] ifadesi, bid'atçılara karşı duyulan infialin şiddetini gayet açık olarak göstermektedir.

Suleymân ibn Ṭarḫân'ın (ö. 143), yanından geçen bir Kaderîye selam verdiği için, ahirette hesaba çekilmek korkusundan ağlamış olmasını, bu zihniyet karşısında pek de garib karşılayamayız.[104]

* * *

[101] İbn Mâce, I, 16, r. 43.
[102] İbn Sa'd, VI, 274.
[103] İbn Sa'd, VII, 224.
[104] *Tezkire*, I, 151-152.

Fırka hadîslerine dâhil edebileceğimiz bir çeşit rivayetler daha vardır ki, bunlarda fırkalara karşı doğrudan doğruya girişilmiş bir hücum yoktur fakat, onların görüşlerini baltalama gayesiyle vücud bulmuş olduklarını derhal sezmek mümkindir. Bunlar bir tarafı cerh ediyorken, aynı zamanda, başka bir fırkanın müdafiliğini de üzerlerine almış görünmektedir. Mesela, her kulun, kendi fiilinin yaratıcısı olduğunu; saîd ve şakînin sonradan vücud bulduğunu beyan eden Kaderiyyeye karşı, Cenab-ı Hakk'ın, ana karnındaki bir yavruya bir melek göndererek amelini, ecelini ve rızkını; şakîmi yoksa saîdmi olacağını yazdırdığını ve sonradan bunlar üzerinde hiçbir değişiklik olmayacağını anlatan hadîse,[105] pekâlâ Cebriye de sahib çıkabilir. Ve mesela,

إِنَّ قُلُوبَ بَنِي آدَمَ كُلَّهَا بَيْنَ إِصْبَعَيْنِ مِنْ أَصَابِعِ الرَّحْمَنِ كَقَلْبٍ وَاحِدٍ يصرّف حَيْثُ يَشَاءُ.

"Âdemoğullarının hepsinin kalbi, bir kişinin kalbi gibi, Cenab-ı Hakk'ın parmaklarından ikisinin arasındadır. İstediği gibi tasarrufta bulunur..." hadîsini[106] Mücessimenin delil olarak öne sürmesine hiçbir mâni yoktur.

Ehl-i Sünnete zıd cereyanlara karşı hadîslere yaptırılan mücadeleye bizzat ilahiyatçıların da katılmış olduklarını gösteren birkaç örnek vermiştik. Bu şahısların şahsi görüşlerini bilmek, kasıdlı hadîslerin mahiyetlerini anlamak bakımından ehemmiyetlidir. Mesela allame-i Tâbiun diye isimlenen Şa'bî (17-104) bu kimseler arasındadır. Bu zatın bidayette Şîî olduğunu, fakat onların ahval ve akvalini gördükten sonra görüşlerini terk ettiğini ve onları ayıbladığını İbn Sa'd zikretmektedir.[107] Şa'bî gibi zatların bu cereyanlar karşısında-

[105] Muslim, IV, 2036-2037, r. 6723; Buḫārī, r. 3208, 6594; Ebû Dâvûd, II, 530, r. 4708; İbn Mâce, I, 29, r. 76.
[106] Muslim, IV, 2045, r. 6750; *Musned*, no: 6569, II, 168, no. 6610, II, 173.
[107] İbn Sa'd, VI, 248.

ki tutumlarıyla kasıdlı hadîsler arasında yakın ilgi görülmektedir. Mesela onun:

لو كانت الشيعة من الطير كانو رخماً، ولو كانوا من الدوابّ كانوا حميرًا

"Şîa, kuş cinsinden olsa akbaba, eğer dört ayaklılardan olsa eşekler olurdu" teşbihi ile,

أَحِبَّ صَالِحَ الْمُؤْمِنِينَ، وَصَالِحَ بَنِي هَاشِم، وَلا تَكُنْ شِيعِيًّا، وَارْجُ مَا لَمْ تَعْلَمْ، وَلا تَكُنْ مُرْجِئًا، وَاعْلَمْ أَنَّ الْحَسَنَةَ مِنَ اللَّهِ، وَالسَّيِّئَةَ مِنْ نَفْسِكَ، وَلا تَكُنْ قَدَرِيًّا، وَأَحْبِبْ مَنْ رَأَيْتَهُ يَعْمَلُ بِالْخَيْرِ، وَإِنْ كَانَ أَحْزَمَ سِنْدِيًّا.

"Haşimilerin ve diğer mü'minlerin salih olanlarını sev, fakat Şîî olma; bilmediğin konuda hemen hüküm verme, mürcî olma; iyi işlerin Allah'tan, kötülerin kendinden olduğunu bil fakat Kaderî olma. Hayır işleyen kimseyi, kulağı burnu delik Sindli bile olsa sev."[108]

nasihatı, kasıdlı hadîsleri çıkaranları teşhis edici mahiyettedir.

1.7. İktidar Çevreleri ile Saray İlahiyatçılarının Mahsulü Rivayetler

Emevi hilafetinin, Sünnet ruhuna uygun bir idareye pek kulak asmadığı keyfiyetinden evvelce bahsetmiştik. Cemiyetin dindar unsurunun, devletin kurtarıcıları olarak Hz. Ali taraftarlarını görmüş olmalarına ve onlar lehine çalışmaya başlamalarına ve dolayısiyle de Peygamber ailesinin medhine mahsus tahriflerin ortaya çıkmasına sebeb olan asıl keyfiyet, onların bu davranışıdır. Fakat iktidar çevrelerinin, karşı tarafın bu hücumlarını karşılıksız bırakmanın tehlikesini anladıkları ve onların da hadîslerin gölgesine sığınmak mecburiyetinde kaldıkları zamanlar olmuştur. Bu gibi anlarda, onlara

[108] Aynı yer.

müzahir olanlar, şübhesiz saray ilahiyatçılarıdır. Hadîslerin tasnîi mevzûundaki resmî te'sir bu devirlerden îtibaren başlamış bulunmaktadır.

İbnu'z-Zubeyr'in, hac esnasında Suriyelileri biate mecbur bırakabileceği endişesi karşısında, 'Abdulmelik'in Mekke haccını men'e karar verdiği ve onun yerine Kudüs'teki Beytu'l-Makdis'i hac yeri tâyin etmeye kalktığı vâkîdir. Bu gayeyle, Kudüs'ü Mekke'ye eş kılan hatta oradaki ibadetlerin efdaliyetini ima eden hadîslere ihtiyac duyulmuştur. Şu rivayeti bunlar meyanında sayabiliriz: Hz. Peygamber'in hizmetkârı Meymûne, Beytu'l-Makdis hakkında ondan bir hüküm istediğinde ona şöyle söylemiş olmaktadırlar:

ائْتُوهُ فَصَلُّوا فِيهِ. فَإِنَّ صَلاةً فِيهِ كَأَلْفِ صَلاةٍ فِي غَيْرِهِ.

"Oraya gidiniz ve orada namaz kılınız. Oradaki namaz, diğer yerlerde kılınacak namazların bin mislidir..."[109]

Bu siyasi durum icabı olarak, Medine ve Dımeşk'ın efdaliyetleri mevzûunda girişilmiş mücadeleden birçok rivayet kazanmışızdır. Muslim'in kaydettiği aşağıdaki rivayet, bu bakımdan şayan-ı dikkat gözükmektedir. Hz. Peygamber şöyle buyurmuştur:

يُفْتَحُ الشامُ فيخرج من المدينة قوم بأهليهم يسّون، والمدينة خير لهم لو كانوا يعلمون.

"Şam fethedilecek ve Medine'den bir cemaat aileleriyle birlikte oraya göçecektir. Bilselerdi Medine'nin kendilerine daha hayırlı olduğunu, (gitmezlerdi)..." Aynı şekilde, Yemen ve Irak'tan da bahsedilmektedir.[110]

Siyasi cereyanlar, kendi bölgelerinde cereyan etmiş fakat dinle hiç alakası olmayan hâdiseleri bile istismar etmekten zevk almış gözükmektedirler. Suriye'de zuhur eden hastalık-

[109] İbn Mâce, I, 451, r. 140. Bu mevzudaki diğer rivayetler için: *Études*, s. 44-45.
[110] Muslim, II, 1008-1009, r. 3364.

ları onun faziletine hamleden aşağıdaki rivayeti, bu gayretin mahsulü olarak kabul edebiliriz. Hz. Peygamber'in mevlası Ebū 'Asīb'e, Peygamber adına şunlar söyletilmektedir:

أَتَانِي جِبْرِيلُ (ع) بِالْحُمَّى وَالطَّاعُونِ فَأَمْسَكْتُ الْحُمَّى بِالْمَدِينَةِ وَأَرْسَلْتُ الطَّاعُونَ إِلَى الشَّامِ...

"Cibril aleyhisselam bana humma ve taunla geldi. Hummayı Medine'de tuttum, taunu Şam'a gönderdim. Taun, Ümmetim için bir şehadet ve rahmet, küffar üzerine de bir azabdır."[111]

* * *

Emeviler zamanında ilmî çevreler, umumiyetle iktidar aleyhindelerken, Abbasilerin gelişiyle bu durum tamamen değişmiş gözükmektedir. Bu devrin mahsulü olan bazı rivayetleri kavrayabilmek, Abbasi hâkimiyetinin umumi karakterini bilmeye mütevakkıftır. Bu hususta sözü Goldziher'e bırakalım:

"Emevi hâkimiyetinin –tabii, ancak bir devreye münhasır olan II. Ömer'in hilafetini daima müstesna tutuyoruz– mahza dünyevi olmasına ve temayülatında olduğu gibi, harici ahvalinde de dine pek az nafiz görünmesine mukabil, 'Abbāsi hâkimiyeti, başlangıçtan itibaren dinî vasıfta bir müessese hüviyetini taşımıştır... Her iki sülale arasındaki bu fark, edebiyatta birçok vesileyle tasdik edilmiştir."[112]

"Bu halifeler, teb'alarını icbar ettikleri gibi, şahsen dahi ilahi kanuna tabi olmuşlardır. Halifeyi dindar (Allah'tan korkan) olarak tavsif etmek, ancak Abbasiler zamanında mümkin olmuştur."[113]

"Muhakkak ki 'Abbāsi hâkimiyetinin şanlı devri boyunca, Dımeşk'taki Emevi sarayından daha az bir eğlence hayatı yaşanmış değildir. Şübhesiz dinî hava, bu neş'e dolu muhite

[111] İbn Sa'd, VII, 61; Ahmed, V, 81, r. 20793.
[112] *Études*, s. 64.
[113] *Études*, s. 68.

bile sokulmaya muvaffak olmuştur. Fakat umumiyetle, şeriat ahkâmının ince elenip sık dokunması endişesi artık güdülmemektedir. Selefleri zamanında, zâfa düşmüş akideleri ihya eden halife el-Mutevekkil, sarayında son derece ayyaştı... Ama saray dâhilindeki bu durum yanında, evvelden hayal bile edilememiş olan, tamamıyla zıd bir dinî faaliyetin rahatlıkla seyrini takib ettiği hususunu gözden uzak tutmamalıdır. Umumiyetle ve bilhassa resmî hayatta şeriat muteber olacaktı... Halife, sarayında nedimleriyle neşeli bir hayat sürmektedir, fakat dışarda değil. Dış dünya için, yüksek dinî rütbe sahibi İmamı temsil etmek ve şeriati tatbik ettirmek arzusundadır."[114]

"Emevi hükümdarlarının yetiştirilmeleri, gayr-ı dinî bir yetiştirilmedir... Fakat Abbasi prenslerinin tâlim ve terbiyesinde dinî unsur birinci derecede rol oynamaktadır. el-Me'mûn, fukaha ve muhaddislerin derslerinde hazır bulunmaya mecbur olmuştur ve bu keyfiyet, onun Mu'tezile akidesinin delillerine gösterdiği dâimi rağbeti izah etmektedir. Hârûn er-Reşîd, Muhammed ibn el-Hasen eş-Şeybânî'nin, İslam şeriatının harb hukuku mevzûundaki eserini gördüğü zaman, prensleri, mürebbileri refakatinde, müellifin bu eser üzerine verdiği derslerde hazır bulunmaya icbar etmiştir..."[115]

Netice itibariyle bu keyfiyet, ilahiyatçıların idare muhitinde büyük bir nüfuz kazanmalarına sebeb olmuştur. Bu imkânlar içinde Sünnetin tatbik edileceği bir muhit meydana getirmek, ilahiyatçıların ilk ele aldıkları husus olmuştur. Mesela İmam-ı Ebû Yûsuf, Hârûn er-Reşîd'e gönderdiği Risalede şu tenbihatta bulunmaktadır: "İşte Peygamber'den bize nakledilmiş şeyler. Ve Allah'tan seni, (Peygamber'in) fiillerini kendisine örnek tutan kimselerden biri kılmasını niyaz ederim."[116]

[114] *Études*, s. 69.
[115] *Études*, s. 70-71.
[116] *Études*, s. 81.

Sünnete uygun yaşayışı ön plana almış böyle bir muhitte, hadîs tasnîi hastalığının da nüksedebileceğini tahmin etmek bir kehanet olmasa gerektir. Nitekim, halifeleri Sünnete ittibaa çağıran âlimler yanında, onu, halifenin şahsi zevklerinin tasvibcisi durumuna getirmek isteyen kimselerle de karşılaşmak nadirattan olmamıştır. Bu şahıslardan birisi, Kureyşli Kâdî Ebû'l-Bahterî Vehb ibn Vehb'dir (ö. 200). Hârûn er-Reşîd'in pek tutkun olduğu güvercin yarışlarını meşrulaştırma endişesiyle, bir hadîsin metnini Halifenin arzusu yönünde değiştirmiş olduğu mervidir:

لَا سَبَقَ إِلَّا فِي خُفٍّ أَوْ حَافِرٍ أَوْ نَصْلٍ [جَنَاحٍ].

"Yarışlara, yalnız pençeli, tırnaklı ve kanatlı hayvanlar için müsaade edilmiştir."[117]

Bu 'kanatlı' kelimesinin kendi hatırı için uydurulduğunu sezen Halifenin, Peygamber aleyhinde yalan söylenmesine vesile oldukları için güvercinlerini kestirttiği de bildirilmektedir.[118]

Hadîs imamlarının bu zat hakkındaki hükümlerinin pek ağır olmasına rağmen,[119] Ebû Yûsuf'un vefatını müteakib er-Reşîd tarafından Bağdad kadılığına getirilmiş olması da ayrıca şayan-ı dikkattir.[120]

Bu vesileyle Goldziher haklı olarak: "Nazariyatı, hayatın amelî kısmıyla mutabakatta tutmak isteyen ilahiyatçılar, böyle mârifetlere baş vurmaktan geri kalmamışlardır." mülahazasında bulunmaktadır.[121]

[117] Ebû Dâvûd, II, 28, r. 2574; Nesâî, VI, 226-227, r. 3615, 6, 7; İbn Mâce, II, 960, r. 2878.
[118] Demîrî, I, 226; II, 115; *Târîhu Bağdâd*, XVI, 361.
[119] *el-Cerh*, IV/II, 25-26.
[120] *Vefeyât*, V, 90-93.
[121] *Études*, s. 83.

1.8. Fıkhi Mezhebler ile İlgili Rivayetler

Kaydedeceğimiz rivayetlerin hikmet-i vücudunu kavrayabilmek gayesiyle, bu rivayetlerin doğduğu muhitleri tanımak ve dolayısiyle muhtasar da olsa, biraz fıkıh tarihi üzerine eğilmek lüzumunu duyuyoruz.

İlmî cereyanların, kültür muhitlerinde teşekkül etmiş mekteblerde gelişeceği âşikârdır. Şer'î meselelerin münakaşalarının yapıldığı bu mektebler nasıl kurulmuştur? Fitnelerden sonra, mahdud bir kısmı müstesna, Sahabe ve onlara tabi olanların, siyasi sâhadan çekilip kendilerini ilmî çalışmalara vermiş oldukları mâlumdur. Bu çalışmaların sonundadır ki, çeşitli İslam merkezlerinde ilmî muhitler teşekkül etmeye başlamıştır. Medine'nin, bu merkezler arasında hususi bir ehemmiyeti vardır. Hadîslerin fidanlığı durumundaki bu Peygamber şehrini, hadîs mekteblerinin ilk örneği olarak kabul etmek yerinde olur. Caetani, bu hususu şöyle belirtir:

> "Peygamber vefat eder etmez, Medine'de adeta bir mekteb teessüs etmiştir denebilir. Bu, Peygamber'in hatıratıyla meşbu olan bütün muhitin adeta fevri bir mahsulü olmuştur. Metn-i Kur'an Medine'de cem edildi. Peygamber'in en sarih Ashabı Medine'de kaldılar... Şurasını söylemek kâfidir ki, İslamiyet'in en büyük Muhaddislerinin kâffesi Medine'de yaşamışlar ve tetebbuatta bulunmuşlardır..."[122]

Böyle olmakla beraber, Medine ilminin de, ilk asır zarfında, şeriatın bütün dallarını aydınlatıcı seviyede olamadığı bir hakikattir. Mâlik ibn Enes'in (95?-179), II. asrın ortasında, şer'î meseleleri tanzim eden Peygamberî hadîslerden ancak altı yüzünü serd edebilmiş olmasını Goldziher, Emeviler devrinde

[122] Caetani, VIII, 191, not; 2. İlk hadîs mektebleri hakkında bkz. aynı eser, VIII, 189-191 ve bunların daha ileriki devirdeki resmî örnekleri hakkında bkz. *Bazı Hadîs Meseleleri*, s. 105-114.

bile, Sünnet sâhasındaki hazırlayıcı çalışmaların kifayetsizliğine delil olarak gösterir.[123]

Yeni İslam merkezlerindeki Sünnet kültürü ise, ancak ikinci asırda yavaş yavaş teşekkül etmeye başlar. Mesela Mısırlıların, Mevâlîden Yezîd ibn Ebî Habîb'in (53-128) müftiliğe gelişine kadar, terğîb, melahim ve fiten mevzûu ile uğraştıkları, ancak bu zatın onlara ilmi, yâni Sünneti öğrettiği rivayet edilmektedir.[124]

Ömer ibn 'Abdil'azîz'in, Sünnetleri öğretmesi için, İbn Ömer'in kölesi Nâfi'i (ö. 117) Mısır'a göndermiş olduğu da mervidir.[125]

en-Nadr ibn Şumeyl (244-328) Sünneti Merv ve Horasan'da ilk defa izhar edendir.[126]

Sicistan'da evlenmelerin usûlüne uygun şekilde icra edilmesini mümkin kılmak da, III. asırda Ebû Sa'îd el-'Iştahrî'ye (ö. 244-328) nasib olmuştur.[127]

Böylece, şeriatın teşekkülündeki esaslı rolü yanında Sünnet malzemesinin kemiyet ve keyfiyet bakımından arz ettiği bu durum, İslam fıkhının tedvininde, ilahiyatçıların farklı iki yol tutmalarına sebebiyet vermiştir. Bunlardan birisi, şer'î bütün meselelerde muhakkak bir hadîse dayanılması gerektiğini ileri süren ve Medine'de temerküz etmiş bulunan Ashâbu'l-Hadîs cebhesi, diğeri de, kâfi derecede şer'î kuvveti haiz hadîslerin bulunmadığı sâhalarda, şer'î istidlal yollarıyla hükümler koyucu ve Irak fukahâsının temsilcisi oldukları Ashâbu'r-Re'y mektebi. Hükümlerine esas aldıkları hadîsleri tenkidden geçirerek kabul ediyor oluşları, Re'y taraftarlarının meslekleri-nin esasını teşkil eder. Yâni hadîs seçiminde re'y beyan ettikleri için bu ismi almışlardır.

[123] *Études*, s. 85.
[124] *Tezkire*, I, 129.
[125] *Tezkire*, I, 100.
[126] وهو أوّل من أظهر السنة بمرو و خراسان (*Tezkire*, I, 314.)
[127] فسار إليها، فنظر في مناكحاتهم، فوجد معظمها على غير إختيار الولي، فأنكرها وأبطلها من آخرها (*Vefayât*, I, 357; II, 75.)

İki tarafın az çok farklı olan bu tutumları bile, birinin diğerine ağır ithamlarda bulunmasına sebeb olmuştur. Her iki tarafın birbirine olan hücumları kadar, bu hücumların kıymetsizliğini beyan edip kırgınlıkları ortadan kaldırmak gayretinde olanların fikirleri de hadîs kılığına girmiş görünmektedir.

لَمْ يَزَلْ أَمْرُ بَنِي إِسْرَائِيلَ مُعْتَدِلًا حَتَّى نَشَأَ فِيهِمُ الْمُوَلَّدُونَ أَبْنَاءُ سَبَايَا الْأُمَمِ فَقَالُوا بِالرَّأْيِ فَضَلُّوا وَأَضَلُّوا.

"İsrailoğullarının işleri yolunda gitmiştir. Ne zamanki aralarına yeni unsurlar, esir milletlerin çocukları girdi ve re'y beyan ettiler hem kendileri saptı, hem de etrafındakileri saptırdılar."[128]

rivayetinde re'ycilere yapılan hücumun korkunçluğunu görmemek mümkin değildir.

Bunlara cevab vermek ve asıl görüş ayrılıkları vasıtasıyla sapıklıktan kurtulup hidayete erişmenin kâbil olduğunu belirtmek, re'ycilere düşen bir vazife olmuştur:

"إختلاف أمتي رحمة = Ümmetimin ihtilafı rahmettir."[129]

* * *

سألت ربي فيما اختلف فيه أصحابي من بعدي، فأوحى اللهُ إليّ : يا محمد إن أصحابك عندي بمنزلة النجوم في السماء ، بعضها أضوأ من بعض ؛ فمن أخذ بشئ مما هُمْ عليه من اختلافهم فهو عندي على هدًى.

"Rabbime, Ashabımın benden sonra düşeceği ihtilaftan sordum, bana şöyle vahyetti: Ya Muḥammed! Şübhesiz senin Ashabın benim nezdimde bazısı bazısından parlak olan gökteki yıldızlar gibidir. Onların farklı uygulamaları benim nazarımda hidayettir."[130]

* * *

[128] İbn Mâce, I, 21, r. 56.
[129] *el-Fethu'l-Kebîr*, I, 56; Suyûtî, *Câmi'-i Sağîr*, I, 11.
[130] *el-Fethu'l-Kebîr*, II, 150; *Kifâye*, s. 48, r. 102; *Fakîh*, r. 466; Deylemî, r. 3219, İbn 'Adiyy, IV, 151.

Fıkhi mezheblere mahsus rivayetler yanında, tabii bu mekteblerin temsilcilerine aid haberlerin de bulunması gerekir. Re'ycilerin üstadı Ebū Ḥanīfe (80-150) mutad olduğu üzere kapalı olarak ifade edilmektedir:

لو كان الإيمان في الثريا لنَالَه رجالٌ أو رجل من هولاء • لو كان الدين عند الثريا لذهب به رجلٌ من فارس –أبناء فارس– حتى يتناوله.

"Din, Süreyya'da bile olsa İranlılardan birisi (veya İranlılar) onu almaya oraya kadar gidecektir."[131]

* * *

Cum'a Suresi nazil olduğu sırada, Ebū Hureyre ve arkadaşları Hz. Peygamber'in yanında bulunuyorlar ve Ebū Hureyre "Onlardan, henüz kendilerine yetişmemiş bulunan diğerlerine..."[132] ayetinden kimlerin kasdedildiğini soruyor. O zaman Hz. Peygamber, elini Selmān'ın üzerine koymuş ve İranlıları kasdettiğini söylemiştir. Yukarıdaki hadîsin sebeb-i vürudu bu şekilde gösterilmiştir.

Mezkûr surenin, hicretin ilk senelerinde nazil olduğuna ve Ebū Hureyre'nin de, 7. hicri senede vukû bulmuş Hayber gazası sırasında İslam'a girdiğine dikkat edilecek olursa, Hanefilerin veya İranlıların bu rivayetteki hisseleri kolayca meydana çıkacaktır.

"أبو حنيفة سراج أهل الجنة." = Ebū Ḥanīfe, cennettekilerin siracıdır" hadîsine mevzû ve batıl diyen el-Ḥūt el-Beyrūtī (ö. 1276/1860) bir evvelki hadîsin, İranlılardan olması hasebiyle Ebū Ḥanīfe'ye hamledildiğine işaret eder ve diğer fıkıh imamlarına aid hadîslerden de örnekler verir. Mesela, "عالم قريش يَمْلأ طباق الأرض علمًا = Kureyş âlimi, yeryüzünün her yerini ilimle dolduracaktır" hadîsi, İmam-ı Şāfi'ī (150-204) için tahsis edilmiş rivayetlerdendir.[133]

* * *

[131] Buḫārī, VI, 63, r. 4897; Muslim, IV, 1972.
[132] 62. Cum'a, 3: وَآخَرِينَ مِنْهُمْ لَمَّا يَلْحَقُوا بِهِمْ
[133] *Esnā'l-Meṭālib*, s. 13-14, r. 31.

يكاد الناس يضربون أكباد الإبل فلا يجدون أعلمَ من عالم المدينة –يوشك أن يضرب الناس... = İlim talebi için bir gün gelecek, uzun seyahatlere girişilecek, yine de Medine âliminden daha âlim birisini bulamayacaklar."

rivayetini de Ebū Hureyre'ye söyleterek, Hanefilere mukâbelede bulunan Mālikilerin bu meyvesini, el-Beyrūtî istediği kadar mevzûiyetle damgalasın. Öte yandan büyük hadîs münekkidlerinden İbn Ebî Ḥātim (240-327), kitabının "Mālik ibn Enes'in İlim ve Fıkhı" babına mezkûr rivayeti yerleştirmekte bir beis görmemektedir.[134]

1.9. Sufilik Temayülatının Mahsulü Olan Rivayetler

Tek meşgale mevzûu olarak, kendilerine ibadeti seçmiş ve dünya işleriyle alakalarını da kesmiş büyük takva sahibi kimselerin, İslamiyet'in ilk günlerinde de mevcud olduğu mâlumdur. Mesela zâhidane yaşayışında gösterdiği ifrattan dolayı Peygamber'in bile müdahalesine mâruz kalan 'Uşmān ibn Maz'ūn (ö. 2/624) bu şahısların en güzel örneğidir.[135]

Fakat bu münferid tutumların, fitnelerin zuhurundan sonra bir cereyan hâlini aldığı görülmüştür ki, siyasi hâdiseler karşısındaki davranışlarını daha evvel incelemiş olduğumuz taraflar zümresini, bu cereyanın başlıca temsilcileri olarak kabul edebiliriz.

Emevi ve Abbasi debdebesini, kendi dinî anlayışlarıyla bağdaştırmamış kimselerin bir aksülameli mahiyetinde görünen rivayetler daha ziyade bu çevrelerin mahsulüdür.

Hz. Peygamber'in, bir Yahudiden, zırhını rehin bırakarak yiyecek satın aldığını bildiren rivayet yanında,[136] vefatların-

[134] *Takdime*, s. 11-12; Tirmizî, III, 380, r. 2680.
[135] *İṣābe*, II, 457; IV, 284.
[136] Buḫārī, III, 115, r. 2509, 2068, 2096.

da, bir zırhının yine bir yahudide merhun bulunduğunu haber veren rivayet[137] şayed bir Yahudi parmağının eseri değilse, muhakkak belirttiğimiz çevrenin hediyesi olması lazımdır. İslam'ın en büyük şahsiyetlerinin, borç derd içinde hayat geçirdikleri vakıasını sefahate dalmış kimselerin gözüne sokmayı vazife edinenler her devirde eksik olmamıştır.

* * *

Hadîs istismarının misalleri olarak buraya kadar kaydetmiş bulunduğumuz rivayetleri, münhasıran, ilk hadîs münekkidleri devrine tekaddüm eden devreden seçmiş bulunuyoruz. Bu rivayetler, polemik sâhasında muazzam gayretler göstermiş bulunan bir hadîs tasnîi faaliyetinin *Kütüb-i Sitte*'ye ve diğer Ehl-i Sünnet kitablarına aksedebilmiş mahsulleridir. Bu kitablar dışında kalmış olanlarda yer alan rivayetlerin ise hangi sâhalara kadar gidebileceği kolayca tahmin edilebilir. Bu çeşit misallerin bize öğrettiği şey, Hz. Peygamber'in, İslam ümmetinin ictimai, siyasi ve şahsi dâvaları için bir istismar mevzûu edilmiş olduğu keyfiyetidir. Goldziher şunları söylemekte pek haksız olmasa gerektir:

> "İslamiyet'te her türlü cereyan, ifadesini hadîslerde bulmuştur ve hangi sâhada olursa olsun, bu birbirinden ayrı çeşitli fikirler arasında hiçbir fark yoktur. Bilhassa siyasi fırkalar mevzûunda öğrendiğimiz şey, aynı zamanda fıkhi ihtilaflar, münazaalı akidevi hususlar vs. için de aynı değerdedir. Her re'y veya heva, her sunne veya bid'a ifadesini hadîs şeklinde aramış ve bulmuştur."[138]

Hadîslerin istismarı keyfiyeti, sahih mâlumat tedarikinde büyük güçlükler doğurmakta olmasına mukabil, öte taraftan, hadîs sâhasının mütehassısları için, yine de mâlumat edinme

[137] Buḫârî, V, 145, r. 4467, 2916.0
[138] *Études*, s. 161.

imkânlarını yok etmiş sayılmaz. Adı geçen müellifin, rivayetlerin bütününe teşmil etmiş olduğu aşağıdaki ifadelerine, belli mevzûlarda bizim de iştirak etmekte olduğumuzu burada kaydetmek isteriz. Şöyle diyor:

"Bizim nazarımızda rivayetler, İslamiyet'in çocukluk devri tarihi için birer vesika değil, fakat, bu dinin inkişafının daha ileriki devrelerinde, Müslüman cemiyetinde kendini göstermiş temayüller için bir şahid olacaktır. Hadîsler bize, bu dinin muhalif kuvvetlerden ve musırrane îtirazlardan kurtulduğu ve sistemli bir terkib hâlinde tanzim olunduğu devirlerde İslam inkişafının seyri mevzûunda, takdiri muhal bir şehadetler manzumesi takdim etmektedir. İslamiyet'i anlayabilmek için olduğu kadar, bu cihetten de hadîsleri tanımak ve değerlendirmede bulunmak ehemmiyetli olmaktadır. Hakikaten, bu dinin inkişafının en şayan-ı dikkat devreleri, rivayetlerin mütevali teşekkülüyle beraber yürümektedir."[139]

Ilmî hadîs tenkidi faaliyetine zemin hazırlayıcı ortamı bu suretle belirtmeye çalıştık. Şimdi de kitabımızın ana meselesi üzerinde duracağız.

2. HADİS TENKİDİNİN DOĞUŞU

Evvelce de söylediğimiz gibi, Peygamber'in vefatından sonra, rivayet keyfiyeti gittikçe inkişaf ederek bir meslek hâlini almış ve bütün İslam âleminde bu mesleğin müntesibleri bulunmuştu. Bundan evvelki bahiste örnek olarak verdiğimiz rivayetler bu çevrelerden doğmuştu ve bu rivayetlerin tenkidiyle meşgul olacak kişilerin de aynı çevrelerde doğması icab ederdi. Bu yeni tenkid faaliyetinin seyrini incelemeye, mezkûr çevrelerce hadîs

[139] *Études*, s. 6.

istismarına karşı gösterilmiş aksülamelin keyfiyet ve zamanını tesbitle başlayacağız.

2.1. Hadîs Tenkidinin Bir Zaruret Hâlini Aldığı Devir

Hz. Ali ile birlikte Cemel, Şıffîn ve Hârici harblerine katılmış bulunan Sahabeden el-Berâ' ibn 'Âzib (ö. 72) şöyle der:

ليس كلنا سمع حديث رسول الله (ص)...

"Peygamber'in hadisini hepimiz işitmiş değiliz. Zira işimiz gücümüz vardı. Halk o zaman yalan söylemiyordu. Bir şeye şahid olan, onu bilmeyene ulaştırıyordu."[140]

Enes ibn Mâlik (ö. 93, 90?), her rivayet ettiklerini Hz. Peygamber'den duymuş olmadıklarını, arkadaşlarından duyduklarını da rivayet ettiklerini ifadeden sonra:

...و نحن قوم لا يُكذب بعضهم بعضًا.

"Biz, birbirine yalan atfeden kimseler değiliz" der.[141]

'Abdullâh ibn 'Abbâs (ö. 68), "Rasulullah dedi ki" diyerekten Hz. Peygamber'den hadîs rivayet eden Buşeyr ibn Ka'b'ı dinlememiş, sebebini sorunca ona şöyle söylemiştir:

"Biz, Peygamber namına yalan söylenmediği devirde hadîs rivayet ederdik. Halk iyi kötü her türlü boyaya battıktan sonra rivayeti bıraktık. Bildiklerimiz dışında, halktan bir şey almıyoruz."[142]

Bu üç Sahabinin yalan söylendiğinden bahsettikleri devir hangisidir?

[140] *Kifâye*, s. 385, r. 121. Krş. Ahmed, IV, 283, r. 18519.
[141] *Kifâye*, s. 386, r. 1211; İbn Sa'd, VII, 21.0
[142] Muslim, I, 13, r. 19.

"İsnaddan sormazlardı. Vakta ki fitne koptu, bize 'Ravilerinizi bildirin' dediler. Ehl-i Sünnetten olursa hadîsleri alınıyor, Ehl-i Bid'at'ten olursa hadîsleri alınmıyordu."[143]

Muhammed ibn Sîrîn'in (34-110) yukarıdaki sözleri, hadîs îmâli faaliyetinin fitnelerle başladığını sarih olarak anlatmaktadır. Bilindiği üzere, Hz. Osman'ın şehadeti (35), Cemel vakası (36), Şıffîn harbleri (37-38), Hâricilerin muvakkaten temizlendiği Harura katliamı (38), Kerbela faciası (61) Sahabe devrinin en büyük fitnelerindendir.

Bu fitneler dolayısiyledir ki, şahıslar ve dâvalar uğrunda çokça yalan söylenmiştir. Mesela bizzat Hz. Ali taraftarı olan 'Abdurrahmân ibn Ebî Leylâ'nın (ö. 82, 83?) Hz. Ali'den bahsedip ondan mervi hadîsler rivayet edenleri işittiği zaman söylediği şu sözler, Alici çevrenin bu faaliyetteki hissesinin büyüklüğüne en açık delildir:

"Ali ile meclislerde bulunduk, sohbet ettik, bunların [Rafizanın] söylediği gibi bir şey söylediğini görmedik. Ali'ye, Hz. Peygamber'in amcasının oğlu ve onun kızı tarafından damadı bulunup Hasan ve Hüseyin'in babası olmak, Bedir ve Hudeybiye'de hazır bulunmak kâfi değilmi?"[144]

İmam-ı Şa'bî'nin (17-104) aşağıdaki sözleri de hakikatin ifadesidir:

ما كُذب على أحد في هذه الأمة ما كُذب على علي (ر).

"Bu Ümmetten hiçbir ferd hakkında, Hz. Ali üzerine olduğu kadar yalan söylenilmemiştir."[145]

[143] Muslim, I, 15, r. 27; *Kifâye*, s. 122, r. 323; *el-Cerh*, I/1-28.
[144] Ibn Sa'd, VI, 113.
[145] *Tezkire*, I, 82.

Fitneler dolayısiyle, Peygamber'den doğrudan doğruya olduğu gibi, bir Sahabi vasıtasıyla de yalan hadîslerin neşredilmiş olduğu, Ebû Şâlih Zekvân'ın (ö. 101) aşağıdaki ifadesinden anlaşılmaktadır:

ما أحد يحدث عن أبي هريرة إلا و أنا أعلم صادقا هو أم كاذبًا.

"Kim Ebû Hureyre'den bir rivayette bulunsa, ben onun yalancımı yoksa sâdıkmı olduğunu bilirim."[146] Bu sözlerde, ayrıca Ebû Hureyre adına yalan söylenmekte olduğuna da bir işaret vardır.

Siyasi ihtilaf ve mücadelelerin sonucunda, ikinci asrın ilk yarısında şüyû bulmuş akidevi fırka ve cereyanların, hadîs müessesesinin istismarında, siyasi olanlardan daha geniş sâhalar açmış olduğunu, bundan evvelki bahiste misalleriyle görmüştük. Hz. Peygamber'e ifade ettirilmiş olarak kabul ettiğimiz aşağıdaki rivayet, bu vaziyetin peygamberî ifadesidir:

أكْرِمُوا أصْحَابِي ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ، ثُمَّ الَّذِينَ يَلُونَهُمْ ، ثُمَّ يَفْشُو الْكَذِبُ ، حَتَّى يَحْلِفَ الرجلُ ولم يُسْتَحْلَفْ و يَشْهَدَ و لم يُسْتَشْهَدْ...

"Ashabıma, bunları tâkib edenlere ve sonra bunları tâkib edenlere hürmet edin. Daha sonra yalan şuyû bulacak. O kadar ki, taleb edilmediği hâlde yemin edecek ve şahidlikte bulunacaklar..."[147]

İşte, rivayetlerin metin ve isnadlarının ince elekten geçirilmeye başlandığı ve İbrâhîm en-Neḫa'î'nin (47-95): "Birisinden bir rivayet dinlemek istedikleri zaman, onun namazını, tavr u hareketlerini ve muhitini göz önüne alırlardı"[148] diye tavsif ettiği devir, bu devirdir. Bu yeni tenkid faaliyeti-

[146] İbn Sa'd, V, 302. Krş. İbn 'Adiyy, I, 130

[147] *Minhatu'l-Ma'bûd*, r. 2642; Tayâlisî, r. 31. Krş. Buḫârî, IV, 188-189, r.3650; Muslim, IV, 1962-1965, r. 6469; Tirmizî, III, 228, r. 2221; *Kifâye*, s. 35, r. 60.

[148] *el-Cerh*, I/I, 16 ve 29.

nin keyfiyet ve hududunu, ilerde çizmek niyetindeyiz. Şimdi, hadîs istismarının şuyûuna mâni olmak için cemiyetçe gösterilmiş aksülamelin nasıl tezahür ettiğini belirtmeye çalışacağız.

2.2. Hadîs İstismarına Karşı Gösterilen Aksülamel

Bu hareketi Goldziher, üç farklı manzarada mütalaa etmektedir:

1. Yalan hadîs çıkarmayı önlemeye yarayacak, Peygamber'e isnad edilmiş haberler icad etmek ki, bunda dindarane bir niyet hâkimdir.

Meşhur "مَنْ كَذَبَ عَلَيَّ" hadîsini müellifin bu gruba dâhil etmesine mukabil, bizce buraya alınmaya layık haberler, kendisinin de zikrettiği aşağıdaki hadîsler olsa gerektir:

سيكون في آخر أمتي أناسٌ يُحدِّثونكم بما لم تَسْمَعُوا أنتم ولا آباؤكم ، فإياكم وإياهم.

"Ümmetimin ileriki devrinde, ne sizin, ne de atalarınızın duyduğu haberleri size nakledecek kimseler bulunacak. Bunlardan sakının."[149]

* * *

يكونُ في آخرِ الزمانِ دَجَّالُونَ كَذَّابُونَ . يأتونكم من الأحاديثِ...

"Ahir zamanda Deccaller, yalancılar türeyecek de, ne sizin ne de ecdadınızın duyduğu hadîsleri size bildirecekler. Onlardan sakının ki, sizi dalalete sevk edip dininizden çevirmesinler [fitneye düşürmesinler]."[150]

Halkı bu çeşit haberlerden koruma hedefini gözeten bu peygamberî uyarmalar yanında, aynı mahiyette olmak üzere, Sahabeye atfedilmiş görüşler de bulunmaktadır:

[149] Muslim, I, 12, r. 15; *el-Cerh*, I/1, 14; *Kifâye*, s. 429; *Études*, s. 162-163.
[150] Aynı kaynakların aynı yerleri.

'Abdullāh ibn Mes'ūd (ö. 32) şöyle diyor:

إن الشيطان لَيَتَمَثَّل في صورة الرجل ، فيأتي القوم فيحدِّثهم بالحديث من الكذب...

"Şeytan insan kılığında görünür ve halka gelip hadîs rivayet eder, bunlar da dağılırlar. İçlerinden birisi, 'Yüzünü tanıdığım fakat ismini bilmediğim bir adamdan duydum' der de, rivayette bulunur."[151]

* * *

'Abdullāh ibn 'Amr'dan (ö. 65) ise şöyle nakledîliyor:

إنّ في البَحْرِ شَياطِينَ مسجونةً أوْثَقَها سليمانُ. يُوشِكُ أن تَخْرُجَ فَتَقْرَأَ على الناسِ قرآنًا.

"Denizlerde, Suleyman'ın bağlı tuttuğu şeytanlar vardır. Bunların çıkıp da halka Kur'an okumaları mümkindir."[152]

* * *

Ebū'l-'Āliye Rufey' ibn Mihrān'ın (ö. 90, 93?) aşağıdaki sözleri de aynı mahiyettedir:

لا تقوم الساعة حتى يَمْشِي إبليسُ في الطُّرق والأسواق فيقول: حدثني فلان عن فلان عن فلان عن نبي الله بكذا وكذا.

"İblis, sokak ve çarşılara çıkıp: 'Bana fulan fulandan, o da Hz. Peygamber'den şunları şunları söyledi...' demedikçe kıyamet kopmaz."[153]

Bu çeşit rivayetlerle halka anlatılmak istenilmiştir ki, cemiyette, Hz. Peygamber'e isnad edilmiş yalan haberler dolaşmaktadır; bunlardan sakınmak, dinin selameti namına müslümanlara düşen bir vazifedir. Bu suretle Ehl-i Bid'at ve Ehvā'nın iğvalarına kapılmayacaklardır.

[151] Muslim, I, 12, r. 17.
[152] Aynı yer. Krş. Ma'mer, XI, 383, r. 20807; krş. Ferâhîdî, III, r. 878-.
[153] *Kifâye*, s. 430-431, r. 1310; İbn 'Adiyy, I, 115-6.000

2. Hadîsin kıymetini düşürmek ve hadîsçilerle alay etmek suretiyle Sünnete olan alakayı söndürmek, dolayısiyle de yalan rivayet çıkarılmasına mâni olmak. Bu usûl, serbest görüşlü muhitlerden gelmektedir.

"Hadîsleri kıymetten düşürmek için, masalların ve halk hurafelerinin, Peygamber'den sudur etmiş haberler şekli altında icad edilip Müslüman âmentüsüne ilhak edilmiş parçalardan istifade edilmiştir. Hayatın en mahrem taraflarına ve başka şeylere müteallik olarak hadîsin pek ehemmiyetsiz ahkâmı gülünç hâle çevrilmiştir. Hadîsi temelinden sarsmak gayesiyle bu sâhada bizzat hadîsten yardım görülmüştür. Nitekim, Peygamber'in müşrik muasırlarının ağzına, şu alaylı görüş yerleştirilmiştir: إن صاحبكم ليعلّمكم حتى الخِرَاءة = Demek Peygamberiniz size, abdest bozmaya varıncaya kadar her şeyi öğretiyor!"[154] Burada Peygamber devrinin müşriklerine dedirtilen şey, şübhesiz ileriki devrin liberal ruhlu insanlarınca yapılmış îtirazı aksettirmektedir. Bu kimseler, günlük hayatın en ufak teferruatını tanzim edici pek ince ahkâmın Peygamber'e isnad edilmesini ve kendilerine dinî bir mecburiyet yükletmeyi tehlikeli buluyorlardı"[155] diyen Goldziher, müteakiben; Kur'an-ı Kerim ile iktifa edip ona eş bir otoritenin kabulünü arzu etmeyen bu muhalefet cebhesinin hâlini tasvir eden aşağıdaki hadîsin Sünnilerce icad edilmiş olduğunu ilave etmektedir:

"Peygamber şöyle dedi: 'Sedirine dayanmış vaziyette olan bir kimseye, benden bir hadîs rivayet edilince, onun: 'Bizimle sizin aranızda Cenab-ı Hakk'ın Kitabı var. O'nda helal olarak bulduğumuzu helal sayar, haram bulduğumuzu da haram kılarız' demesi mümkindir. Dikkat edin! Allah'ın

[154] Nesâ'î, I, 38, r. 41; Ebû Dâvûd, I, 2, r. 7; Tirmizî, I, 26-27, r. 16; İbn Mâce, I, 115, r. 316; Muslim, r. 606, 607.
[155] *Études*, s. 166.

Elçisinin haram kıldığı şeyler, tıpkı Allah'ın haram kıldıkları gibidir."[156]

Heva ve bid'at ehlinin hadîsi bertaraf etme gayretlerine karşı duracak olanlar, şübhesiz hadîsçiler olacaktı. Bunların, onlarla bir arada bulunmayı bile günah sayan zihniyetinin temsilcilerinden olan Ebū Ḳılābe'nin (ö. 104-107?) aşağıdaki ifadesi, Bid'atçıların Sünnete karşı olan durumlarını tasrihte, yukarıda kaydettiğimiz hadîsi takviye eder mahiyettedir:

إذا حدثت الرجل بالسنة فقال: دعنا من هذا وهات كتاب الله، فاعلم أنه ضال.

"Adama Sünneti anlatsan: 'Bırak bunu da Allah'ın Kitabını getir.' der. Bil ki bu kimse dalalete sapmıştır."[157]

Hadîsçilerle muhalifleri arasında geçen çetin mücadelenin tarihî seyrine burada temas edilecek değildir. Sadece örnek mahiyetinde bir rivayet kaydıyla iktifa edeceğiz:

Mâlum olduğu üzere 'Amr ibn 'Ubeyd (ö. 80-144?), Kaderiyyenin ileri gelenlerindendir. Kader mevzûundaki görüşüne îtiraz sadedinde kendisine, hadîsçilerden Eyyūb (68-131), İbn 'Avn (ö. 151) gibilerin görüşleri nakledilince, onlar hakkında şöyle dediği söylenir:

أولئك أرجاس، أنجاس أموات غير أحياء.

"[Bahsettiğin] kimseler, birtakım pisler, ruhsuz ölülerdir."[158]

İleriki asırlarda adeta bir kuvvet hâlini alan bu gibi kimselere karşı hadîsçiler tabii boş durmamışlardır. Bu arada, Hafız Ebū 'Abdillāh Muḥammed ibn Ebī Naṣr Futūḥ el-Ḥumeydî'nin (ö.

[156] Ebū Dāvūd, II, 505, r. 4604; Tirmizi, III, 374, r. 2663, 2664; İbn Mâce, I, 6, 9; *Kifâye*, s. 8-11, r. 5-12; *Études*, s. 167.
[157] İbn Sa'd, VII, 184; *Zemmu'l-Kelâm*, r. 216.
[158] *Ma'ârif*, s. 483; *Te'vîl*, s. 101.

488), hadîs müessesesini zemmedenlere karşı bir kaside bile tertib etmiş olduğunu ilave edelim.[159]

3. Kasıdlı hadîslerin istilasına karşı gösterilen en te'sirli reaksiyon, bizzat hadîsçiler muhitinde doğmuştur. Bu muhitlerde, hadîs îmâline mâni olmak için, icmâ'u'l-umme telakkisinin öne sürüldüğü görülür. Hadîsin metni hakkındaki cemiyet görüşü, onun makbul olup olmadığını tâyin etme mevkiindedir. Bu usûlün hizmetindeki birkaç hadîsi aşağıya kaydediyoruz:

* * *

إذا سمعتم الحديث عني تعرفه قلوبكم وتلين له أشعاركم وأبشاركم...

"Benden mervi bir hadîs işitir de, kalbleriniz ona ısınır, saçlarınıza ve derinize uygun bulur ve ona karşı bir yakınlık duyarsanız, bilin ki ben ona sizden daha yakınımdır. Eğer benim adıma söylenmiş bir hadîs işitir de, kalbleriniz onu reddeder, saçlarınız ve derinizde ona karşı bir soğukluk bulur ve size onun uzak olduğunu görürseniz, o zaman ben ona sizden daha uzağımdır."[160]

* * *

ما حُدِّثْتُمْ عَنِّي حَدِيثًا تَعْرِفُونَهُ فَخُذُوهُ... فَإِنِّي لا أَقُولُ الْمُنكر.

"Size rivayet edilenlerden bildiklerinizi [size sahih görünenleri] alınız. Size hoş gelmeyenleri almayınız. Çünkü ben, münker söylemem ve onun ehli de değilim."[161]

* * *

سَيَأْتِيكُمْ عَنِّي أَحَادِيثُ مُخْتَلِفَةٌ , فَمَا جَاءَكُمْ مُوَافِقًا لِكِتَابِ اللّٰهِ وَلِسُنَّتِي فَهُوَ مِنِّي...

"Size çeşitli hadîsler gelecek. Allah'ın Kitabına ve benim Sünnetime uygun olanlar bendendir. Size Allah'ın Kitabı-

[159] *Études*, s. 170. 1971'de ilk defa tahkikli basımını yaptığımız Hatîb-i Bağdâdî'nin (ö. 463) *Şerefu Aşhâbi'l-Hadîs*'inde bu konu işlenmiştir.

[160] *Kifâye*, s. 430, r. 1307. Krş. Buhârî, *Târîh-i Kebîr*, 2/1, r. 1585; 3/1, r. 1349; İbn Sa'd, I 387; Ahmed, III, 497, r. 16058; V, 425, r. 23667; *Mevdû'ât-ı İbnu'l-Cevzî*, r. 229.

[161] *Kifâye*, s. 430, r. 1308; İbn 'Adiyy, IV, 338; *Mevdû'ât-ı İbnu'l-Cevzî*, r. 228.

na ve benim Sünnetime muhalif olarak gelen ise, benden değildir."[162]

Bu rivayetlerden anlıyoruz ki, bir rivayetin, kültürlü bir müslüman üzerinde bıraktığı intiba, onun sıhhat derecesini tâyinde en mühim bir âmil olmaktadır.

Bir rivayetin kabul edilebilirliğinde bu keyfiyetin oynadığı rolü er-Rebî' ibn Ḫuşeym'in (ö. 60-64) şu ifadesinde de bulmaktayız:

إِنَّ مِنَ الْحَدِيثِ حَدِيثًا، لَهُ ضَوْءٌ كَضَوْءِ النَّهَارِ نَعْرِفُهُ...

"Hadîslerden öyleleri vardır ki, gündüz gibi parlaklığa sahibdir, onu tanırız, kabul ederiz. Bazıları da gece gibi karanlıktır, reddederiz."[163]

* * *

Hadîslerin sıhhat derecelerini tâyin için, onların umumi efkâra arz edilmesine lüzum görülmüş olması, bizi, tarihî bakımdan metin tenkidinin isnad tenkidine tekaddüm ettiği neticesine götürmektedir.

Yezîd ibn Ebî Ḥabîb (53-128) şöyle diyor:

إذا سَمِعْتَ الحَدِيث فانشده كَمَا تنشد الضَّالة. فَإِن عُرِف وَإِلَّا فَدَعْهُ.

"Bir hadîs duyduğunda kayıb îlanı gibi îlan et. Bilinirse alırsın, bilen olmazsa bırak onu."[164]

* * *

İmam-ı Evzâ'î'nin (88-157) sözleri de aynı mânadadır:

كنا نسمع الحديث فنعرضه على أصحابنا...

[162] *Kifâye*, s. 430, r. 1309; İbn 'Adıyy, V, 106; *Fakîh*, I, 353; *Zemmu'l-Kelâm*, III, r. 620.
[163] *Kifâye*, s. 431 r. 1313; İbn Sa'd, VI, 186; *Muhaddiş-i Fâşıl*, r. 211.
[164] *el-Cerh*, I/I, 19.

"Biz, duyduğumuz hadîsleri kalb parada yaptığımız gibi dostlarımıza arz ederdik. Onların doğrudur dediklerini aldık, inkâr ettiklerini bıraktık."[165]

* * *

Şu hâlde, bir rivayetin makbul olup olmadığını anlamak için Sünnî çevrece girişilmiş ilk hareket, onun kültürlü bir müslüman nazarında bıraktığı intibâı bilmeye mâtuf olmaktadır. Umumi olarak, metin tenkidi diye isimlendirebileceğimiz bu hareketi müteakib, bir rical tedkiki devresi gelmektedir ki, bu hareketin mucib sebebleri sadedinde, Goldziher'in mütalaasını nakletmek durumundayız. Hadîs istilasına karşı ilk önce icma teorisinin ortaya konulduğunu kaydettikten sonra Müsteşrik, şunları söylemektedir:

"Fakat şuurlu muhaddisler, oldukça mühim mikdarda toplanmış bir malzemenin sıhhat derecesini tesbitte bu kolay hüküm verme tarzını kabullenivermiş değillerdir. Sayısız kasıdlı hadîslerin Sünnî İslam cemaati için arz ettiği tehlike karşısında, rivayetlerin sıhhatini kabul etmekte cemaat rızasının dışında da şartlar aramışlardır."

"Hadîs kılığı altında halkın arasına yayılmış bulunan her şeyi daha yakından incelemeye onları ilk defa sevk eden şey, aşağıdaki keyfiyet olmuştur: Bazı şahsiyetlerin müslüman dünyasının muhtelif çevrelerindeki derin nüfuzları sayesinde Sünnî akîdeye zıd hadîsler, İslam'ın geniş muhitlerine sızabilmiş ve kendilerini kabul ettirebilmişlerdi. Daha yukarıda işaret ettiğimiz nokta-i nazardan dolayı, bu hadîsler, İcmâın himayesine sığınabiliyorlardı. Unutulmamalıdır ki, herhangi bir ülkede Sünnetin alacağı istikamet, bilhassa onun intişara başladığı o devirde halkın itimadına sahib bulunan ilahiyatçıların te'sirine bağlıydı. Neşrettikleri hadîsler vasıtasıyla bu

[165] *Kifâye*, s. 431 r. 1314; İbn Ebî Hâtım 1/1, 20-1; *Mevdû'ât-ı ibnu'l-Cevzî*, r. 229.

kimseler, aralarında faaliyette bulundukları halkın fikriyatına te'sir ediyorlardı. Mısırlılar (بتقصون عثمان) 'Osmân'a hiç hürmet beslemezlerdi. Bu tutumlarını değiştirmek için, Leyş ibn Sa'd'ın (ö. 175) onların arasında 'Oşmân'ın (فضائل) faziletlerine dair hadîsler yayması gerekmiştir. Hımş halkının 'Alî hakkındaki aynı hareket tarzı, İsmâ'îl ibn 'Ayyâş'ın (ö. 181) onlara, 'Alî'nin faziletleri üzerine hadîsler tebliğ ettiği güne kadar sürmüştür.[166] Vekî'in (ö. 197) dediğine göre, Kûfeliler, şayed Câbir el-Cu'fî (ö. 128) olmasaydı hadîssiz kalacaklardı.[167] Câbir'in Yaratıcısı olduğu bu Kûfe hadîslerinin vasıfları acaba ne idi? Bu soruya, 112. sahifede öğrendiklerimizi göz önüne alarak kolayca cevab verebiliriz."[168]

"Şu hâlde, kitlelerin kanâatini her hangi bir fırka lehine çevirmeyi sağlayan te'sir, hadîs naşirleri tarafından şu veya bu fırka lehine takınılmış tavra bağlı bulunuyordu."

"Bu bakımdan, hadîslerin hileli idhali ehemmiyetli bir tehlike arz ediyor ve bu tehlike dinde ve umumi hayatta, Sünnetin bütün sâhalarına yayılıyordu. Bu durumda, hadîsi böyle tahriflerden korumak isteyen çevreler için önemli olan husus, otoritelerin hangi şahıslar olduğunu ve her hadîsin sıhhat iddiasının dayanağı olan ricalin kimler olduğunu tahkik etmekti. Doğrulukları cihetinden olduğu kadar Sünnilikleri cihetinden de râvileri hiçbir şübhe uyandırmayan hadîslerdir ki, münhasıran, Ümmetin dinî anlayışının doğru ifadesi sayılacaklardı. Hülasa bu kimseler, kelimenin tam mânasıyla (ثقة) mutemed şahıslar olacaktı ki, hafif meşreblik, takva noksanlığı veya fırka taassubu yüzünden Peygamber'e, umumi akîdenin hilafına, hususi menfaatlere hizmet edebilecek vasıfda sözler isnad etmelerinden korkulacak hiçbir şeyleri bulunmasındı. İşte hadîs tenkidinin istikametini ve

[166] Demîrî, (el-Leyş maddesi), II, 376, sonda, 265, 'Oşmân ibn Sâlih'ten (ö. 219).
[167] Tirmizî, I, 44, 8 [r. 206]; *age.*, II, 333 sondan bir önce, [V, 741].
[168] 112. sahifede müellif, bu Câbir'in, Hz. Ali'ye dair her şeyi Kur'an'la izah eden Şiîlerin en ileri gelenlerinden olduğunu, misalleriyle izah etmektedir.

İslam'daki inkişafını tamamıyla tâyin eden bu bakış açısıdır. Göz önüne alınan hadîsin muhtevası bile değil, fakat isnadda yer alan râvîlerdi. Hadîsin sıhhati râvîlerin mükemmeliyetine bağlıydı. Bundan dolayıdır ki isnad, Hadîsin (القَوَائِم) 'bacakları' diye isimlenebilmiştir. Zîra nakledilmiş sözlerin var oluşu onun sayesinde olmaktadır. Bu sözler isnadsız ayakta durmaya kâdir olamayacaklardı.[169] Bu sebeble isnad, Hadîsin "قَيْد = bağ'ı (bukağısı, prangası)[170] diye de isimlenmiştir. Yani hadisleri yerinde tutacak tek bukağı."

"Kasıdlı veya ihtimamsız râvilerin hadîsi tehlikeye düşürdükleri görülmedikçe, isnaddaki ricale de o kadar önem verilmemiştir.[171] Daha Mâlik ibn Enes (ö. 179) nazarında bile mühim olan amelî faydadır; onun 'rical'e hiç önem verdiği yoktur.[172] Aşk şarkıcısı 'Urve ibn Uzeyne'nin rivayetlerini,[173] belki de gençliğinde icra etmiş olduğu bu mesleğe karşı beslediği sevgiden dolayıdır, tekellüfsüzce alıp nakletmektedir.[174] Basîretli ilahiyatçıları, her hadîsin râvilerine daha dikkatle eğilmeye ve onun sıhhat derecesini râvilerin ehliyetine tabî kılmaya sevk eden husus, ancak tarafdar ve kasıdlı hadîs uydurmacılığının ifrat derecede bir genişlik kazanmış olmasından sonradır.[175] İbn 'Avn'ın[176] (ö. 150), Şu'be'nin[177] (ö. 160), 'Abdullâh ibn el-Mubârek'in (ö. 181) ve bunların diğer muasırlarının devri, rical tenkidinin doğmuş olduğu devir ola-

[169] Muslim, I, 46/15.
[170] *el-Agânî*, V, 110, son satır.
[171] Dârimî, s. 60, sonda. [r. 422]
[172] *Tehzîb*, s. 531, sondan bir önce [II, 76].
[173] *el-Agânî*, XXI, 162 son satır.
[174] Krş. bu eser, s. 79, not 2.
[175] Muslim, I, 44 [r. 19...]; Hatîb-i Bağdâdî, v. 35/s. 122 [r. 323]: حتى وقعت الفتنة = Fitne çıkıncaya kadar" İsnadlar hiçbir tenkide tâbî tutulmazdı. O zamandan beri de: ليحدث حديث اهل السنة ويترك حديث اهل البدعة = Ehl-i Sünnetin hadîsleri neşredilsin ve Ehl-i Bid'atın hadîsleri terk edilsin" diye, isnad tedkikine girişilmiştir.
[176] Krş. bu eser, s. 79, not 2.
[177] Irak'ta, bu hadîs râvilerinin durumunu (Wüstenfeld baskısındaki أثر'i أمر okumalıdır) tenkidden geçiren, gayr-i sikâ ve metruk olanları ayıklayan ilk kimsenin o olduğu nakledilmektedir (*Tabakâtu'l-Huffâz*, V, r. 28/).

rak gözükmektedir.[178] Bu tenkid, dinî ve siyasi fırkaların en sert şekilde birbirleriyle ihtilafa düştükleri ve temayüllerine zafer sağlamak için, son derece bir maharetle, lâdinî olsun, mukaddes olsun bütün vasıtaları ortaya döktükleri Irak'ta[179] ve daha ziyade Şark'ta bilhassa şiddetli olmuştur. Müteakiben, III. asırda, hadîslerin sistematik olarak tedvini sebebiyle, doğruyu ve şübhe uyandırmayanı seçmek, şübheli ve hatalı olanı atmak durumu bütün zaruretiyle kendini gösterdiği zaman, rivayet tenkidciliği, hadîs ilminin mühim bir unsuru kıymetini kazanmıştır.[180] Bu faaliyet zirve noktasına III. ve IV. asırlarda erişmiştir. Bu devirden kalma olup, bugün de elimizde bulunan en gözde iki eser: en-Nesâ'î'nin (ö. 303) *Kitâbu'd-Ḍu'fâ'*'ı[181] ile İbn 'Adiyy'in (ö. 365) *el-Kâmil fî Ma'rifeti'd-Ḍu'afâ'i ve'l-Muhaddişîn*'idir.[182]".[183]

Goldziher'in, rivayetin sıhhat derecesini tâyinde, önce metin tenkidinin rol oynadığını, müteakiben de, buna yardımcı olarak İsnad tedkikinin ele alındığını zikredip de, birkaç sahife ötede, hadîs tenkidinin sadece isnada inhisar ettiğini iddia etmesinde, her hâlde bir kasd-ı mahsusu olsa gerektir. Orada şöyle diyor:

"Rivayetler sadece dış şekillerine göre tedkik edilmiştir. Muhtevalarının değerine âid hüküm, râviler silsilesinin kusursuzluğu üzerinde varılmış karara bağlıdır. Bir isnada, harici ve dâhilî tutarsızlıklarla lekeli, kabul edilemez bir cümle eklen-

[178] Bu husus, mezkûr zatların çeşidli ifadelerinden ortaya çıkmaktadır, Muslim, s. 47 vd. [r. 35].

[179] Krş. bu eser, s. 78, Iraklıların hususi inceliklerine İbn Ḫaldûn da işarette bulunmaktadır, *Mukaddime*, s. 369, 3 [s. 1038].

[180] Bu edebiyatın başlangıcı üzerine, krş. Hacî Ḫalîfe, II, 591 [I, 582-3]

[181] *Mss. d'Oxford Marsham*, r. 556, Nicoll-Pusey, *Catalogus*, s. 371 vd. CCCLXXXIX, r. 2.

[182] *Catalogue du Caire*, I, 129 vd.

[183] *Études*, s. 171-174.

* Goldziher, İbnu'l-Cevzî'nin *Mevdû'ât* mukaddimesini, İbn Kayyımu'l-Cevziyye'nin *el-Menâru'l-Munîf*'ini –ki 5. faslında (s. 43) وَتَعْلَمُ هَلْ يُمْكِنُ مَعْرِفَةُ الْحَدِيثِ الْمَوْضُوعِ بِضَابِطٍ مِنْ غَيْرِ أَنْ يُنْظَرَ فِي سَنَدِهِ– yazdıklarını okuyabilseydi herhalde bu hükmü vermezdi.

mişse, bu şeklî tenkid imtihanı geçmektedir. Şayed bu isnad, tamamiyle itimad edilir otoritelerden, kesintisiz bir zincir takdim ediyorsa, bu şahısların birbirleriyle münasebette bulunabilecekleri isbat edilmişse, hadîs sahih olarak kabul edilmektedir. Kimse şöyle demeyi aklından geçirmemektedir: "Metin mantıkî veya tarihî bir uygunsuzluk ihtiva ettiği için, isnadın sahih olmasından şübheliyim."*"[184]

Biz, bu cür'eti gösterenlerin bulunduğunu ileride gösterecek olmakla beraber, burada müsteşrıkın bir kanâatine daha dokunmak istiyoruz. Naklettiğimiz ifadelerinde, rical tenkidinin doğduğu devir olarak, İbn 'Avn'lerin, Şu'be'lerin zamanının göründüğünü bildirmekte, buna delil olarak da, mezkûr şahısların Muslim'deki beyanlarını ileri sürmektedir.[185]

Hâlbuki bu zatların, söylenen eserde, bu faaliyetin zamanını tasrih ve kendi devirlerine tahsis ettiklerini gösteren bir ifadeleri yoktur. İsnad tenkidi devri, "Hadis Tenkidinin Bir Zaruret Hâlini Aldığı Devir" başlığı altında belirtmiş olduğumuz gibi, Goldziher'in söylediği devirden çok evvel başlamıştır. Mesela, İbn Sîrîn'in (34-110) ilimle meşgul olabileceği zamanlardan da evveldir. Zira kendi ifadesi gayet açıktır: "Fitne vukû buluncaya kadar isnaddan sormamışlardır"[186] diyor, "Sormazdık" demiyor.

2.3. Metin-İsnad Tenkidinin Seyir ve Keyfiyeti

Sahabe devrinde görülen tenkid hareketlerinde, daha ziyade metin üzerinde durulduğu mâlumdur. Zira, İslamiyet'i ru-

* [Goldziher, 1896'da, yâni burada yazdığı vakitten altı sene sonra yayınladığı "Neue Materialen..." isimli makâlesinde (*Gesammelte Schriften*, IV, 68-110) burada ifade ettiği görüşünü tâdil etmiş ve Ahmed ibn Hanbel gibi bir büyük muhaddisden örnek vererek isnadı söz götürmez bir hadîsin metin tenkîdi yapılarak atılabildiğini söylemiştir.]

[184] *Études*, s. 180.

[185] *Études*, s. 173, not. 10.

[186] Muslim, I, 15.

huna sindirmiş bir Sahabi, irad edilen bir rivayet karşısında, çekinmeden görüşünü açıklayabilecek durumda idi. Ravisi üzerinde durmaya ekseriya lüzum görmüyordu. Bunun misallerini evvelce görmüştük.[187] Bir rivayetin kabul veya reddi mevzûunda daha dikkatli davranmak, Sahabeden sonrakilerde görülmeye başlamıştır. Şübhesiz bir Tâbiinin, bazı rivayetler hakkında yalnız metne bakarak kat'i hükümde bulunabileceği düşünülemez. Bu her şeyden evvel bir kültür meselesidir. O hâlde, İslami düşünceye aykırı olmayan mevzû bir rivayet karşısında isnada sarılmaktan başka yol yoktur. Zehebî'nin (673-748): "Fadail, akaid ve rekaik konusundaki hadîslerin iyisini kötüsünden ayırmakta, rical tedkikinden başka çare yoktur" demesi bu zarurettendir.[188] Goldziher'in, isnad tenkidini icab ettiren husus olarak belirttiği nokta, Tâbiilerin işaret ettiğimiz davranışları içine dâhildir ve isnad tedkiki geldikten sonra metin meselesi bir tarafa bırakılmış değildir. Zira, ilerde örnekleriyle de göreceğimiz gibi, tenkid sadece isnada has kılınmış olsaydı, aynı Tâbiinin rivayetleri arasında makbuller yanında reddedilenlerin bulunması nasıl izah edilebilirdi? İsnad tenkidinin, metinde olduğundan daha fazla üzerinde durulmaya müsaid bir sâha olması ve neticede daha çok mahsul vermesi, Goldziher gibileri, zikrettiğimiz görüşlerine götürmüş olsa gerektir. Nitekim isnad tenkidi mevzûundaki sözleri ilk toplanan olarak, Yahyâ' ibn Sa'îd el-Kattân (120-198) gösterilirken,[189] metin tenkidi sâhasının ilk edebî tezahürleri olarak Sunen sahibleri kaydedilmektedir. Ebû Dâvûd (202-275), Tirmizî (209-279) vd.[190]

Bu mesele üzerinde daha fazla durmayı bırakarak, hadîs tenkidi İmamlarına kadar gelen hadîs ricali üzerine yapılmış tenkidatın keyfiyetini tebarüz ettirmeye geçeceğiz ve ilk tabaka-

[187] Bkz. elinizdeki eser, "Rivayet Müessesinin Doğuşu ve Rivayet Sahasındaki Tenkid Hareketleri".
[188] *Tezkire*, I, 13.
[189] *Mizân*, I, 2.
[190] *Études*, s. 314-315.

daki münekkidlerin tenkid ölçülerini, imkân nisbetinde tesbit etmeye çalışacağız. Zira elimizde bulunan bu mevzû ile alakalı kitablardaki mâlumat, meseleyi bütün teferruatıyla ortaya koymaya müsaid değildir. Ricalin tertibinde, tarihî sıra gözetilmeye çalışılacaktır.

2.4. Rical Tenkidinin Hududu

Sünnî rical kitablarında tenkid hedefleri içine alınan ilk tabaka, Tâbiun olmuştur. Sahabe, tenkid dairesinin dışında bırakılmıştır. Ehl-i Bid'atin ağır hücumlarına karşı, Şeriatın nâkilleri durumunda olan Sahabenin, aralarında hiçbir fark gözetilmeksizin tenkid dışı bırakılmış olması aslında, bütün âlimlerce kabul edilmiş bir usûl değildir. Kime Sahabe deneceği ve Sahabe hakkındaki ayetlerden kimlerin kasdedildiği hususu, ihtilaflı bir meseledir.[191] Burada, birkaç farklı görüş kaydetmek niyetindeyiz:

el-Ḫaṭîb el-Bağdâdî (ö. 463), Sahabenin udûllüğü mevzûundaki ayet ve hadîsleri zikrettikten sonra, "bu deliller yanında, onların başka muaddil ve müzekkilere ihtiyacları olmadığı" neticesine varmakta ve "Bu görüş, bütün ulemanın ve sözleriyle amel edilen fukahanın mezhebidir" demektedir. Müteakiben el-Ḫaṭîb, Ehl-i Bid'atin görüşünü nakleder: "Onlara göre, Sahabenin durumu, aralarında zuhur eden harbler devrine kadar muteberdir. Bunlara iştirak edenler ise, birbirlerinin kanını döktükleri için, âdil olmaktan düşmüşlerdir. Verdikleri haberlerin tedkiki icab eder..."[192]

Diğer taraftan meşhur âlimlerden, Ebû 'Abdillâh Muḥammed ibn 'Alî el-Mâzerî'nin (ö. 536) görüşü şu merkezdedir:

> "Sahabe udûldür, sözümüzle, Hz. Peygamber'in herhangi bir gün kendisini görmüş olduğu kimseyi veya kendisine her-

[191] *Kifâye*, s. 48-49.
[192] *İṣâbe*, I, 19-20; *Tedrîb*, s. 401.

hangi bir ziyarette bulunanı, herhangi bir sebeble etrafında toplanıp da, işini gördükten sonra döneni kasdetmiyoruz. Bu sözümüzle, Ona mülazemette bulunanları, te'yid ve yardım edenleri kasdediyoruz ki, felaha erenler bunlardır."[193]

Bu görüş dışında, Sahabelik vasfını, Peygamber'i her görmüş kimseye verip işin içinden çıkanlar da vardır.[194]

Ebû Zur'a'nın (ö. 264) aşağıya nakledeceğimiz ifadesinden de anlaşılacağı vechile, bazı âlimlerin Sahabeye toz kondurmamak yolundaki tutumları, karşı tarafın müfrit hareketlerine bir mukabele gibi görünmektedir. Bu arada, bazı âlimleri bu davranışa sevk eden âmiller meyanında, tenkide uğrayacak Sahabenin, hadîs malzemesine vereceği zarar endişesinin de bulunduğu anlaşılmaktadır:

إذا رأيتَ الرجل ينقص أحداً من أصحاب رسول الله (ص) فاعلم أنّه زنديق...

"Birisini, Sahabeden herhangi birinin kadrini tenkis eder görürsen, bil ki o zındıktır. Çünkü bize göre Peygamber haktır, Kur'an haktır. Bu Kur'an ve Sünnetleri bize ulaştıran, Peygamber'in Ashabıdır. Kitab ve Sünneti ibtal etmek için şahidlerimizi cerh etmek istiyorlar. Cerhe daha layık olan bu zındıklardır."[195]

Sahabeyi tenkid dışı olarak kabul edenler dışında, Tâbiileri dahi tenkidden muaf tutan hadîs tenkidi imamları eksik olmamıştır. Sekiz cildlik bir rical tenkidi kitabının musannifi olan İbn Ebî Hâtim (240-327) bunlardandır ve bu muazzam eserine ilave ettiği tek cildlik *Takdime*'sinin "Ṭabaḳātu'r-Ruvāt" kısmında Sahabeden: "Allah onlardan şekki, kizbi, ğalatı, töhmeti ve koğuculuğu kaldırmıştır ve onları Udûlu'l-Umme di-

[193] Sahabe üzerine geniş bilgi için, *Bazı Hadîs Meseleleri*, s. 23-73.
[194] Tafsilat için: *Tedrîb*, s. 394-401; *Şavâ'ık*, s. 206-224.
[195] *Kifâye*, s. 49, r. 104.

ye isimlendirmiştir."[196] diye bahsettikten sonra Tâbiilere geçmekte ve üstün meziyetleri dolayısiyle, "Bunları birbirinden temyize uğraşacak değiliz."[197] hükmüyle tenkid kapılarını kapamaktadır.

Oysa ki, Sahabe devri tenkid hareketlerinin tedkiki neticesinde tesbit ettiğimiz zihniyet, bu davranışın tamamen aksidir. Sahabenin birbirine reva gördükleri muameleyi, kendilerinden asırlarca sonra gelenler görmezden gelmektedirler. İbn Kuteybe'den (213-276) nakledeceğimiz aşağıdaki sözler karşısında, bu zihniyetin tutumu ne olmuştur, bilemeyiz. Daha ilk asrın ortalarında Ebû Hureyre'nin nasıl tenkide uğradığı şöyle anlatılmaktadır:

فلما أتى من الرواية عنه ما لم يأت بمثله مَنْ صحبه من جلّة أصحابه و السابقين الأولين إليه اتّهموه وأنكروا عليه ، وقالوا : كيف سمعتَ هذا وحدك؟ ومن سمعه معك؟ وكانت عائشة (ر) أشدّهم إنكارا عليه.

"İlk müslümanların ve en büyük Ashabın bildirmedikleri şeyleri Hz. Peygamber'den rivayet ettiği görüldüğü zaman, kendisini itham edip [rivayetlerini] inkâr ettiler ve 'Sen bunu yalnız başına nasıl duyarsın? Seninle birlikte kim işitti?' dediler. Onu inkârda en şiddetli davranan, Hz. 'Â'işe idi..."[198]

Bununla beraber, Sahabeyi korumak telaşında olan bazı âlimlerin, tarihî hakikatler karşısında, bu mevzûda mütenakız fikirler ileri sürmek durumuna düşmekten kurtulamamış oldukları görülmektedir. Nitekim, kitabının: "Sahabenin Udûllüğü" babında: "Rivayet edeniyle Hz. Peygamber arasında isnadı muttasıl olan her hadîsle ancak, ricalinin udûllüğünün sabit olması takdirinde amel edilebilir. O hadîsi Hz. Peygamber'e ref' eden Sahabe haric olmak üzere, onların ahvalini tedkik etmek gerekir. Zira Sahabenin adaleti, Allah'ın onları âdil kılma-

[196] *Takdime*, s. 7.
[197] *Takdime*, s. 9.
[198] *Muhtelif*, s. 48.

sı ile sabit ve mâlumdur"[199] diyen el-Ḫaṭîb, birkaç bab ötede, bu görüşüne zıd ve şübhesiz ki doğru olan cümleler yazmak mecburiyetinde kalmıştır. el-Ḫaṭîb burada, kadınların, kölelerin ve küçük iken hadîs duyup da büyüyünce rivayet edenlerin haberleriyle Sahabenin amel ettiklerini ve zâhir-i İslam üzere olanların haberlerine îtimad beslediklerini delil olarak ileri sürenlere karşı îtiraz etmekte ve şöyle demektedir: "Bu doğru değildir. Biz, Sahabenin bir kimsenin haberini, ancak hâlini araştırdıktan, doğruluğunu, mezhebinin istikametini ve tuttuğu işlerin iyiliğini öğrendikten sonra kabul ettiğini biliyoruz." Müteakiben, Hz. Ömer'in, evvelce bizim de kaydetmiş olduğumuz Fâṭıma bint Ḳays'a karşı olan muamelesini (s. 23) ve Hz. Ali'nin, Peygamber'den rivayet edenlere yemin ettirdiğini zikrediyor ve bu kimselerin haklarında yapılan muameleye, müslümanlıkları âşikâr olduğu hâlde kimsenin îtiraz etmediğini ilave ettikten sonra, şu cümleleri kaydediyor: "Hz. Peygamber'den rivayet edenin ve bütün dâvaların şahidlerinin hâlini araştırmak vacibdir... Adalet, İslamiyet'in üstünde bir şeydir; fiillerin, hâllerin tedkik ve araştırılmasıyla elde edilir."[200]

Ẕehebî'nin (673-748) de aynı tenakuza düşmüş olduğu, aynı sahifede kullandığı şu iki cümle ile anlaşılmaktadır:

> "Buḫārî'nin, İbn 'Adiyy'in ve diğerlerinin Sahabeye dair yapılmış cerhlerini, celaletleri dolayısiyle iskat ettim. Çünkü za'f, ancak onlardan rivayet eden ravilerdedir."
> "İctihadda sehiv ve hatadan masûniyeti, Peygamber'den gayrısına atfetmiş değiliz."[201]

Netice olarak söyleyebiliriz ki, rical tenkidi ile uğraşmış Sünnî muhaddis İmamlar, her zaman gerçek İslami tenkid anlayışıyla hareket etmiş değillerdir. Bu keyfiyet şayan-ı tees-

[199] *Kifâye*, s. 46; I, 180.
[200] *Kifâye*, s. 82-83; I, 176-.
[201] *Mîzân*, I, 3.

sûf olmakla beraber, hadîs tenkidi namına da büyük bir kayıb olmuştur. Onların Sahabe mevzûundaki tutumlarının, kendilerinden asırlarca sonra gelmiş büyük bir âlimin, İbn Teymiyye'nin (661-728) çizdiği çerçeve dâhilinde olması gerekirdi. İşte, Hz. Osman'ın, nâehilleri de vâli tâyin ettiği tarzındaki Rafizi ithamlarına, büyük imamın vermiş olduğu cevab:

لا نعتقد أن أحدًا معصومٌ بعد النبي (ص) بل الخلفاء وغير الخلفاء يجوز عليهم الخطأ والذنوبُ التي تقع منهم قد يتوبون منها. و قد تُكفَّر عنهم بحسناتهم الكثيرة و قد يبتلون أيضا بمصائب يكفر الله عنهم بها، و قد يكفر عنهم بغير ذلك.

"Bizler, Hz. Peygamber'den sonra kimsenin masum olduğuna inanmayız. İster Halifeler olsun, ister başkaları, bunlar hata yapabilir ve günah işleyebilirler. Ya bunlardan tevbe ederler, yahud, yaptıkları birçok iyilik dolayısıyle onlardan temizlenirler. Veyahud, belalara bile uğrarlar da Allah bu yüzden veya bundan başka vesilelerle günahlarını afveder..."[202]

Bu kadarlık bir girişten sonra, artık, Tâbiiler üzerine girişilmiş tenkidî faaliyetin keyfiyetini tesbit etmeye başlayacağız. Bu tesbit işinde, rical hakkında kullanılmış ta'dil ölçülerini bir tarafa bırakmayı ve sadece cerh yönünden yapılmış tenkidî tezahürleri tebarüz ettirmeyi, mevzûumuz bakımından lüzumlu gördük.

3. TÂBİİNDE TENKİD KONUSU EDİLEN HUSUSLAR

Bir Tâbii, başlıca şu dört noktadan tenkide tabi tutulmuştur:

1. Duyduğu şeyi tam olarak nakledebilmeyi mümkin kılacak gerekli melekelere sahib olmamak,

[202] *Minhâcu's-Sunne*, III, 176-177; VI, 196.

2. Siyasi, akidevi veya fıkhi fırka ve mezheb sahibi olmak veya bu kimselerden rivayette bulunmak. Bu noktada, kanâatleri lehine rivayet icad edebileceği veya onu istismar edebileceği göz önünde tutulmuştur.

3. Rivayet kaidelerine veya ravi adabına riayet etmeme ve rivayet dışı şahsi davranışlarında hoşa gitmeyecek hâllere zahib olmak.

4. Bizzat yalan rivayette veya rivayete katmalarda bulunmak.

Bunlardan birisi veya her ikisi, yahud da üçü, dördü yüzünden tenkide uğramış olmaları sebebiyle, Tâbiileri bu gruplardan birine ayırmak imkânı yoktur. Kaydedeceğimiz ricalin grublara taksiminde göz önüne aldığımız husus, birinci plandaki tenkidî durumları olmuştur. Tâbiilerin ekserisi hakkında kullanılmış tâbirler, sadece, da'îf, leyşe bi zâk, metrûk gibi mücerred ifadeler olup, sebeb belirtilmemiştir. Biz, az çok sebeb gösterilerek cerh edilmiş Tâbiileri toplamış bulunuyoruz. Önce, cerh maksadıyla kullanılmış tâbirlerin başlıcalarını kaydedelim:

ثقة إن شاء الله	İnşaallah sikadır.
ضعيف	Zaif.
فيه ضعف	Kendisinde zaiflik var.
له أحاديث ضعيفة	Zaif hadîsleri var.
يُضَعَّفُ روايته	Rivayeti zaif addedilmiştir.
يستضعف في حديثه	Hadîsinde zaiflik görülmüştür.
ضعيف جدا	Cidden zaiftir.
لم يكن بالقوي	Kavi değildir.
تُكلِّم فيه	Kendisi hakkında söz edilmiştir.
فيه شيء	Kendisinde bir şeyler var.
ليس بذاك الثبت	O kadar sebt değil.
ربما خلط	Bazan karıştırır.
يغلط	Yanlışlık yapıyor.
يخطئ في حديثه كثيرا	Hadîsinde çok hataya düşüyor.

يكثر الخطأ، كثير الخطأ و الغلط	Çok hata yapıyor, hata ve galatı çok.
ليس بثبت	Sebt değildir.
لا يحتج به، ليس بحجة	Kendisiyle ihticac edilmez. Huccet değildir.
تُرِكَ حديثه، متروك الحديث	Hadîsi terk edilmiştir.
يروي أحاديث منكرة	Münker hadîsler rivayet ediyor.
يتّقون حديثه	Hadîsinden sakınıyorlar.
ليس يُكتب [عنه]	(Kendisinden hadîs) yazılmıyor.
جاء بالعجائب	Acaib şeyler rivayet ediyor.
شيخ مجهول	Mechul bir şeyh.
اتهم بالكذب، كذاب	Yalanla itham edilmiştir, yalancı.
له قول سوء	[Akide hususunda] kötü fikirler sâhibi.
يقول [يرمى] بالقدر	Kaderiyye görüşünde, kaderle itham ediliyor.
متشيع يتشيع	Şîa taraftarı.
شديد التشيع	Koyu Şîî.
يؤمن بالرجعة	Ric'a görüşüne inanıyor.
مرجئ	İrca görüşünde, Mürcii.
معتزلي	Mu'tezile'den.
صاحب الرأي	Re'y sahibi.
مدلس، يدلس كثيرا	Müdellis, çok tedliste bulunuyor.
قاصّ	Hikâyeci, masalcı.

Yukarıda belirttiğimiz dört çeşit ölçüye göre cerhe uğramış Tâbiilerden örnekler:

3.1. Birinci Grup

'Abdurraḥmân ibn Ma'kıl (ö. 70 ile 75 arası): Yaşı küçük olduğu hâlde babasından rivayet ettiği için, hakkında söz edilmiştir.[203]

'Abdullâh ibn Seleme (ö. 85'ten sonra): Yaşı geçkin olduğu için, rivayetlerinde doğrusu da var, eğrisi de.[204]

[203] İbn Sa'd, VI, 175.
[204] İbn Sa'd, VI, 116; *el-Cerh*, II/II, s. 73.

'Abdurraḥmān ibn Ebī Sa'īd el-Ḫudrī (35-112): Çok hadîs rivayet etmesine rağmen sebt değildir. Rivayetini zaif addedip kendisini hüccet saymamışlardır.[205]

Sa'īd ibn Keysān (ö. 125, 126): vefatından dört sene evvel ihtilata uğramıştır, fena değil.[206]

Şuraḥbil ibn Sa'd (ö. 123): Ömrünün sonlarına doğru ihtilata uğramıştır, hüccet sayılmıyor. Zarurete duçar olmuş (fakir düşmüş). El açtığı kimse bir şey vermediği zaman, onun aleyhine rivayette bulunabileceği şübhesi var.[207]

'Āşım ibn Behdele (ö. 120 civarında): Sika, fakat hıfzı zaif olduğu için çok hata yapıyor.[208]

Ḥammād ibn Ebī Suleymān Muslim (ö. 120): Fakih, saduk fakat hıfzı kuvvetli değil. Hadîsleri karıştırıyor. Mürcii de.[209]

'Alī ibn Zeyd ibn Cud'ān (s. 123, 131?): Âlim, rivayeti kavi değil. Aynı hadîsi bugün başka, yarın başka türlü rivayet ediyor. Şîiliği de var, Rafizi, hüccet değil. Şîî meyilli hadîslerinden örnekler veriliyor.[210]

'Abdulmelik ibn 'Umeyr (ö. 136): İmam, çok yanlış yaptığı için zaif. Ölümüne doğru hafızası zaiflemiştir.[211]

Sa'īd ibn 'İyās el-Cureyrī (ö. 144): Ölümüne yakın (141-142) hıfzı teğayyür etmiş, muhtelit.[212]

3.2. İkinci Grup

'Abdullāh ibn Şeddād, (ö. 72, 73): Fakih, sika fakat Şîa taraftarı.[213]

[205] İbn Sa'd, V, 268.
[206] *Tezkire*, I, 117; *el-Cerḥ*, II/I, 57.
[207] İbn Sa'd, V, 310; *el-Cerḥ*, II/I, 339; *Mīzān*, I, 443.
[208] İbn Sa'd, VI, 321; *el-Cerḥ*, III/II, s. 341.
[209] İbn Sa'd, VI, 333; *el-Cerḥ*, I/II, 146-148; *Mīzān*, I, 279.
[210] *Tezkire*, I, 141; *el-Cerḥ*, III/I, 186-187; İbn Sa'd, VII, 252; *Mīzān*, II, 225.
[211] *Tezkire*, I, 136; *el-Cerḥ*, II/II, s. 360-361; *Mīzān*, II, 151.
[212] *Tezkire*, I, 155; *el-Cerḥ*, II/I, 1; *Mīzān*, I, 375; İbn Sa'd, VII, 261
[213] İbn Sa'd, VI, 126.

Hânî' ibn Hânî' (ö. 90'dan evvel): Şîa taraftarı, hadîsi münker.[214]

el-'Aşbağ ibn Nubâte (Bunâne) (ö. 90'dan sonra): Şîî, zaif, Ali'ye olan sevgisiyle saçma sapan sözler söylediği için terk edilmiştir.[215]

Ḳays ibn Ebî Ḥâzim 'Avf (ö. 97, 8): Osmânî ve sika. Kilâbu'l-Hav'eb hadîsini rivayet ettiği için onu münkeru'l-hadîs sayanlar var.[216]

'Aṭâ' ibn Yesâr (ö. 103?): İmam-ı Rabbânî, kass ve kaderi.[217]

Mucâhid ibn Cebr (20-103?): Ehl-i Kitab ile görüştüğü için tefsirinden sakınılıyor.[218]

Mekḥûl ibn Ebî Muslim (ö. 112, 3): Suriyelilerin âlimi, Kaderîliği vardır ve hadîsiyle rivayetinde zaiftir, müdellis ve mürsildir.[219]

'Amr ibn Murra (ö. 116): Büyük âlimlerden, fakat irca görüşünde. Allah afveder.[220]

Ḳatâde ibn Di'âme (63-117-8): Allame, şu merdud kaderi görüşünde olduğu hâlde herkes hadîsi ile ihticac etmiş. Tedlis ile ma'ruf.[221]

'Abdullâh ibn Ebî Necîḥ (ö. 131, 2): Sika ve hadîsi çok, fakat kader görüşünde olduğu söyleniyor.[222]

Manşûr ibn el-Mu'temir (ö. 132): Hafif teşeyyu' sahibi.[223]

el-Muğîra ibn Mıḳsem (ö. 133): Osmânî, Hz. Ali'ye bazı hücumları var.[224]

[214] İbn Sa'd, VI, 223.
[215] İbn Sa'd, VI, 225; *Mîzân*, I, 125-126.
[216] *Tezkire*, I, 61.
[217] *Ma'ârif*, s. 459.
[218] İbn Sa'd, V, 467.
[219] İbn Sa'd, VII, 454; *Tezkire*, I, 107; *Mîzân*, III, 198; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 16.
[220] *Tezkire*, I, 122; *el-Cerh*, III/I, 258; *Mîzân*, II, 301.
[221] *Tezkire*, I, 123-124; *Mîzân*, II, 345; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 14.
[222] İbn Sa'd, V, 483; *el-Cerh*, II, 2, 203; *Mîzân*, II, 82.
[223] *Tezkire*, I, 142.
[224] *Tezkire*, I, 143.

Sâlim ibn Ebî Ḥafṣa (ö. 132'den sonra): Koyu Şîî olduğu için hadîsi yazılsa bile huccet sayılmaz.[225]

'Abdullâh ibn Şaḳîḳ el-'Uḳaylî (ö. 108): Sika olmakla beraber, Osmânî. Ali'ye buğzetmiş.[226]

Ṭalḳ ibn Ḥabîb el-'Anezî (ö. 90): Mürcii, İnşaallah sikadır.[227]

3.3. Üçüncü Grup

Cubeyr ibn Nufeyr (ö. 80): Ecille-i ulemadan olduğu hâlde, kudema-i Sahabeyi ekseriya tedlis ettiği için hadîsini almayanlar var.[228]

Ebü'l-Baḫterî et-Tâ'î (ö. 83): Sahabeden duymadığı hâlde mürsel olarak rivayeti var. Bu gibi rivayetleri zaif.[229]

İbrâhîm ibn Yezîd en-Neḫa'î (47-95, 6): Her zaman isnad söylemeye yanaşmaması söz ediliyor. Emîrler ile de düşüp kalkmış.[230]

Ḫâlid ibn Ma'dân (ö. 103, 4): Sebt fakat müdellis.[231]

el-Ḥasen el-Başrî (22-110): Mümtaz ilmî mevkiine rağmen müdellistir. Mürsel rivayetleri hüccet sayılmaz.[232]

Muḥammed ibn Muslim ez-Zuhrî (50-124): İsnadda ihtimam göstermemiş, Mürsel rivayetleri tehlikeli. Ta'lik etmek âdeti. Aynı zamanda müdellis.[233]

Muḥammed ibn Muslim ibn Tedrus (ö. 128): Hafızası en kuvvetli olanlardan. Müdellis. Bir muameledeki davranışından dolayı kendisinden rivayeti terk eden var. "Namazını usûlüne göre kılamayandan hadîsmi alınır" deniliyor.[234]

[225] İbn Sa'd, VI, 336; *el-Cerh*, II/I, 180; *Mîzân*, I, 367.
[226] İbn Sa'd, VII, 126; *Mîzân*, II, 46.
[227] İbn Sa'd, VII, 227; *Mîzân*, I, 480; *el-Cerh*, II/I, 491; *et-Târîh*, II/II, s. 360.
[228] *Tezkire*, I, 52; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 8.
[229] İbn Sa'd, VI, 293; *Mîzân*, III, 344.
[230] *Tezkire*, I, 74; İbn Sa'd, VI, 272.
[231] *Tezkire*, I, 93-94; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 9.
[232] *Tezkire*, I, 71-72; İbn Sa'd, VII, 153; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 8.
[233] *Tezkire*, I, 111; *el-Cerh*, IV/I, 73; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 15.
[234] *Tezkire*, I, 127; *el-Cerh*, IV/I, 75; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 15; İbn Sa'd, V. 481.

Humeyd et-Tavîl ibn Ebî Humeyd (ö. 142, 3): Müdellis.[235]

Suleymân ibn Mihrân (61-148): Şeyhu'l-İslam. Hadîsleri karıştırıyor, müdellis.[236]

3.4. Dördüncü Grup

el-Hâriş el-A'ver ibn 'Abdillâh (ö. 65): Şîî, kezzab.[237]

Şehr ibn Havşeb (ö. 100): Tevsik edenler de bulunmakla beraber, hakkında söz edilmiş ve hadîsi terk olunmuştur. Şu'be (82-160), "Kim güzelce abdest alır, sonra bir mescide girip iki rekât namaz kılar ve istiğfarda bulunursa Allah ona mağfiret eder." hadîsinin isnadında mezkûr şahsı görünce: "Bu hadîsin bence kıymeti yok, böyle bir hadîs sahih olsaydı, bana ailemden, malımdan ve herkesten sevimli olurdu" demiştir.[238]

'İkrime (25-105?): İbn 'Abbâs'ın oğlu 'Alî (40-117), babası adına yalan söylediği için, 'İkrime'yi odanın kapısına bağlamış.[239] Sa'îd ibn el-Museyyib (ö. 94?), kölesi Burd'e şöyle diyor: "'İkrime'nin İbn 'Abbâs'a yaptığı gibi, sen de bana yalan atfetmeyesin!"[240] Aleyhindeki ithamlardan 'İkrime de haberdardır. Eyyûb'e şöyle diyor: "Arkamdan beni yalan söylemekle itham eden şunları görüyormusun? Yüzüme karşı yapsalar bu işi... vallahi hakları olur."[241] Hâricilerin fikrinde olduğu için de, kendisinden hadîs almayanlar vardır.[242]

Câbir ibn Yezîd el-Cu'fî (ö. 128): Ric'a fikrine sahib. Hadîsleri yazılmıyor. Şa'bî kendisine: "Ölmeden evvel yalan söyleyeceksin" demiş, nitekim çok geçmeden yalanla itham edilmiş.[243]

[235] *Teẕkire*, I, 152; İbn Sa'd, VII, 252; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 12.
[236] *el-Cerh*, IV/I, 179; İbn Sa'd, VI, 342, 3; *Ṭabakâtu'l-Mudellisîn*, s. 10; *Mîzân*, I, 423.
[237] *el-Cerh*, I/II, 78; İbn Sa'd, VI, 168; Muslim, I, 19.
[238] *el-Cerh*, II/I, 383; İbn Sa'd, VII, 449; Muslim, I, 17; *Kifâye*, s. 400-401.
[239] Ukaylî, III, 374
[240] Fesevî, II, 5.
[241] İbn Sa'd, V, 288.
[242] *el-Cerh*, VII, 8-9.
[243] Muslim, I, 20; *et-Târîh*, I/II, 210.

Hişâm ibn 'Urve (66-146): En üstün sıfatlar sahibi olmasına rağmen, Irak'a gittikten sonra rivayetine ilavelerde bulunmuş, mürsel hadîs rivayetine başlamış. Bu hâli inkâr ediliyor.[244]

* * *

Başlıca dört grup hâlinde mütalaa ettiğimiz bu şahıslar, rical kitablarında üç tabaka teşkil eden Tâbiiler zümresindendirler. Bunları tâkib eden ve Tebeu't-Tâbiin diye isimlendirilenler hakkında ise, evvelkilerden farklı olarak, sadece bir iki çeşit tenkid ölçüsü daha ilave edilmektedir. Bunlar arasında, evvelkilerin birer kolu olan, Mu'tezile, Mücessime gibi fikrî fırkalara, Ashâbu'r-Re'y gibi fıkhi mekteblere mensub olmaklık bulunmaktadır. Bu tabakalardan sonra gelenler hakkında yapılmış tenkidlerde münker ve acaib hadîs rivayet edenlerin çoğaldığı görülmektedir ki, buradaki münker tâbirinden, asılsız, uydurma mânasını anlamak lazımdır.[245]

Aşağıda, Tâbiilerden sonrakilere aid birkaç tenkid örneği daha vereceğiz:

'Amr ibn 'Ubeyd (80-144). Mu'tezili. Ḥasan-ı Başrî adına yalan söylediği kaydediliyor. Bilfiil Kaderiyyenin müdafiiliğini yapması, kendisinden rivayet edilmemesine sebeb olmuştur.[246]

Muḳātil ibn Suleymān (ö. 150). Tefsirde bahr olduğu hâlde, tecsim görüşüne batmış. Yahudi ve hıristiyanlardan Kur'an-ı Kerim'e aid bilgiler almış, Cenab-ı Hakk'ı cisimlendirmiş ve hadîsler uydurmuş bir kezzabdır.[247]

Ebū Ḥanîfe Nu'mān ibn Ṣābit (80-150). İmam-ı A'ẓam. Sahib-i re'ydir ve hadîste zaiftir. Rivayet ettiği bazı hadîslerin akabinde: "Duyduğunuz bu hadîsler, tamamen hava cıva." der

[244] *Teẕkire*, I, 144-145.
[245] *el-Cerh*, I/I, 126.
[246] *el-Cerh*, III/I, 246-7; İbn Sa'd, VII, 273; *Mīzān*, II, 294-296.
[247] *Teẕkire*, I, 160 ve 174; İbn Sa'd, VII, 373; Muslim, III, 197; *Vefayāt*, IV, 342, 3; *et-Tārīh*, IV/II, 14.

oluşu ve Sahabe ve Tâbiunun görüşlerini tenkidden geçiriyor olması, Ashâbu'l-Hadîsin infialine sebeb olsa gerektir.[248]

Yûsuf ibn Ḫâlid (120-189): Sahib-i re'y ve fetva. Re'yi dolayısiyle hadîsinden sakınıyorlar. Kezzab, zındık, habis diyenler var.[249]

* * *

Tenkide uğramış Tâbii örneklerine son verirken, bu bahsin neticesi üzerinde durmamız faydalı olacaktır.

Kitabımızın ikinci bölümünde, hadîslerin istismarı konusunu ele almış ve kasıdlı hüviyetleri âşikâr olan rivayetlerden örnekler vermiştik. Tâbiiler üzerinde yaptığımız incelemede ise, bilhassa ikinci gruptakileri, o hadîslere o hüviyetleri verebilecekler olarak tesbit etmiş bulunuyoruz. Bu vaziyetin bütün sâhalara şâmil müşahhas delillerini verebilmek, yâni, şu zat mesela Kaderîdir, bu sebeble şu kaderi görünüşlü rivayeti ortaya çıkarmıştır veya şu ravi ahir-i ömründe ihtilata uğramış ve şu şu hadîsleri şu hâle sokmuştur, diyebilmek; kısacası ravilerin metinler üzerindeki tasarruflarını tesbit edebilmek, hemen hemen bütün hadîs külliyatının tedkikini gerektirecek zamana mütevakkıf muazzam bir mesele olmaktadır. Zira, rical tenkidi konusundaki eserlerde, maalesef bu usûl tatbik edilmemiştir. Bu çeşit eserlerde, bir ravi hakkında, "Acaib şeyler rivayet ediyor." dendikten sonra, bu acaibliğin hangi rivayetlerinde olduğu hususu belirtilmemiştir.

Yapılmış tenkidlerin müşahhas delillerinin kaydedilmemiş olması aynı zamanda, münekkidlerin niçin değişik kıymet hükmünde bulunmuş olduklarını anlayabilmemizi mümkin kılmamaktadır. Bu hükümlerde ittifak sağlanmış değildir. Tâbiilerden birisi Şîî olmasına rağmen sika olurken, diğeri de Şîî fakat kezzabdır. Nitekim Ehl-i Bid'atin rivayetlerinin kabul edilip edil-

[248] Ibn Sa'd, VI, 368, 9; *el-Cerh*, IV/I, 449-450; *Mizân*, III, 237; *İslâm Fıkhında Re'y Taraftarları*, s. 66.
[249] Ibn Sa'd, VII, 293; *el-Cerh*, IV/II, 221, 2; *Mizân*, III, 329; *et-Târih*, IV/II, 388.

meyeceği hususu, zaten ihtilaflı bir mesele hâlindedir. el-Ḫatîb, bundan uzun boylu bahseder.[250] Mesela, Mâlik ibn Enes gibi, bunların rivayetlerini kâle almayanlar da bulunmakla beraber, muhaddislerin ekserisi, onların rivayetlerini tedkik sonunda kabul taraftarı olmuşlardır. "Kaderiyyenin arkasında namaz kılınmaz ve onlardan hadîs de alınmaz."[251] diyen Mâlik'e karşı Ahmed ibn Ḫanbel: "Dâi olmadıkça, Mürcii ve Kaderîden hadîs yazılır."[252] demektedir.

Bid'atçilerden hadîs alınmasını zaruri kılan hâller meyanında, hadîs malzemesini fakirleştirmeme endişesinin ön planda geldiği görülmektedir. 'Alî ibn el-Medînî'nin (161-231) aşağıdaki sözleri bunu gösteriyor:

لو تركتَ أهل البصرة لحال القدر، ولو تركت أهل الكوفة لذلك الرأي —يعني التشيع— خربت الكتب.

"Kader yüzünden Basralıları ve teşeyyu' var diye Kufelileri terk etsen, kitablar boş kalır."[253]

İşte böylece, Tâbiiler ve umumiyetle bunlardan sonra gelen bütün raviler hakkında icra edilmiş bu tip tenkid faaliyetinin kifayetsizliğini belirttikten sonra, ilk hadîs münekkidleri üzerinde durmaya ve onların kendileri için çizmiş bulundukları salahiyet hududunun tesbitine geçmek istiyoruz. Bu konuda sahib olduğu müstakil hüviyet dolayısiyle İbn Ebî Ḥâtim'in (240-327) *Takdimetu'l-Ma'rife*'sini esas kaynak olarak ele alıyoruz. Müellif, bu eserinde, kendi devrine kadar gelen tenkid imamlarını dört tabakaya ayırmaktadır. Biz bunlardan yalnız birinciler üzerinde duracağız.

[250] *Kifâye*, s. 120-132; I, 367-393.
[251] *Kifâye*, s. 124; I, 378, r. 334.
[252] *Kifâye*, s. 128; I, 385, r. 344.
[253] *Kifâye*, s. 129; I, 387, r. 348.

4. İLK HADİS TENKİDİ İMAMLARI

İlk muhaddislerden eskerisinin başta gelen hususiyeti, hadîs malzemesi toplamayı ve fıkhın her dalında bilgi koleksiyonuna sahib olmayı ilk gaye olarak ele almış olmaları teşkil etmektedir. Rivayetin mevsukiyetini belirtmek vazifesini ikinci plana atmışlar ve bu yüzdendir ki, rivayetlerinden her birinin isnadını zikretmek endişesinde gözükmemişlerdir.

Mesela, Ḥasan-ı Başrî'nin (22-110), bazı rivayetlerini kimlerden aldığını bilmiyor olmasının,[254] ve İbrâhîm en-Neḫa'î'nin (46-96), sahih olarak kabul ettiği rivayetlerde isnad zikretmeyi külfet kabul etmiş görünmesinin bir sebebi budur.[255]

Rical tenkidi zaruretinin, bunların zamanında pek hissedilmemiş olması ve hadîs malzemesinin dağınık bulunuşu keyfiyeti, bu zatları aynı zamanda büyük birer tenkidci olarak tanımamıza engel teşkil etmiş görünmektedir. Mesela, Tâbiilerin Emîri diye isimlendirilen Şa'bî'den (17-104) nakledilmiş rical tenkidi, beş on kişiyi geçmez. Zira Şa'bî'nin "Bizler fukaha değiliz, fakat hadîs duyuyoruz ve onu rivayet ediyoruz."[256] sözlerinden de anlaşılacağı üzere bu zatlar kendilerini ancak fukahaya malzeme hazırlayanlar olarak görmüşlerdir. Birinci ile ikinci asrın sonları arasında zuhur etmiş münekkidlerin hikmet-i vücudu, onlara duyulan ihtiyacdır. İlk münekkidler mevzûuna geçmeden evvel, bunların dâhil bulundukları hadîs imamları grubuna kısaca temas etmek uygun olacaktır.

Hemen hemen bütün hadîs külliyatında hisseleri bulunan bu kimseleri 'Alî ibn el-Medînî (161-234) şöylece tasnif etmektedir:

"Baktım ki isnad, şu altı kişi üzerinde dönüyor:

1. Medinelilerden: Muḥammed ibn Muslim ez-Zuhrî (50-124),

[254] İbn Sa'd, VII, 165.
[255] İbn Sa'd, VI, 272.
[256] *Tezkire*, I, 85.

2. Mekkelilerden: 'Amr ibn Dînâr (46?-126),
3. Basralılardan: Katâde ibn Di'âme (60, 611-117, 1188),
4. Basralılardan: Yahyâ' ibn Ebî Kesîr (ö. 129),
5. Kufelilerden: Ebû İshâk 'Amr ibn 'Abdillâh (ö. 127, 128),
6. Kufelilerden: el-A'meş Suleymân ibn Mihrân (61-148),
Sahih hadîslerin ekserisi, bu altı kişi dışında değildir."[257]

Bu kişilerin ilmi daha sonra, şu musanniflere geçmiştir:
1. Medine'den: Mâlik ibn Enes (95?-179),
2. Medine'den: Muhammed ibn İshâk (ö. 151, 152?),
3. Mekke'den: 'Abdulmelik ibn 'Abdil'azîz ibn Cureyc (80-149, 150),
4. Mekke'den: Sufyân ibn 'Uyeyne (107-198),
5. Basralılardan: Sa'îd ibn Ebî 'Arûbe Mihrân (ö. 156),
6. Basralılardan: Hammâd ibn Seleme (ö. 167),
7. Basralılardan: Ebû 'Avâne el-Vaddah ibn Hâlid (ö. 176),
8. Basralılardan: Şu'be ibn el-Haccâc (82-160),
9. Basralılardan: Ma'mer ibn Râşid (ö. 153),
10. Kufelilerden: Sufyân ibn Sa'îd eş-Şevrî (97-161),
11. Şamlılardan: 'Abdurrahmân ibn 'Amr el-Evzâ'î (88-157),
12. Vasıtlılardan: Huşeym ibn Buşeyr (104, 105-188, 189).
Zehebî, "Hammâd ibn Zeyd (98-179) unutulmuştur." diyor.[258]

Bu on iki kişinin ilmi müteakiben:
1. Yahyâ' ibn Sa'îd el-Kattân (120-198),
2. Yahyâ' ibn Zekeriyyâ ibn Ebî Zâ'ide (120-182, 183),
3. Vekî' ibn el-Cerrâh (129-197),
ve bu üç kişinin ilmi de daha sonra:
1. 'Abdullâh ibn el-Mubârek (118-181),
2. 'Abdurrahmân ibn Mehdî (135-198),

[257] *Tezkire*, I, 111.
[258] *Tezkire*, I, 360.

3. Yaḥyā' ibn 'Ādem'e (ö. 203) ulaşmıştır."[259]

İbn Ebî Ḥātim (240-327), hadîs tenkidi imamları olarak, dört tabakada ceman on sekiz kişiden bahsetmektedir ki yukarıda ismi geçenlerden bazıları da bunlara dâhildir.

Birinci Tabaka
Mālik ibn Enes (95-179)
Sufyān ibn 'Uyeyne (107-198)
Sufyān eş-Şevrī (97-161)
Şu'be ibn el-Ḥaccāc (82-160)
Ḥammād ibn Zeyd (98-179)
'Abdurraḥmān ibn 'Amr el-Evzā'ī (88-157)

İkinci Tabaka
Vekī' ibn el-Cerrāḥ (129-197)
Yaḥyā' ibn Sa'îd el-Ḳaṭṭān (120-198)
'Abdurraḥmān ibn Mehdī (135-198)
'Abdullāh ibn el-Mubārek (118-181)
İbrāhîm ibn Muḥammed el-Fezārī (ö. 185)
Abdul'a'lā ibn Mushir (140-218)

Üçüncü Tabaka
Aḥmed ibn Ḥanbel (164-241)
Yaḥyā' ibn Ma'în (158-233)
'Alî ibn el-Medînî (161-234)
Muḥammed ibn 'Abdillāh (ö. 234)

Dördüncü Tabaka
'Ubeydullāh ibn 'Abdilkerîm Ebū Zur'a (ö. 264)
Ebū Ḥātim Muḥammed ibn İdrîs (195-277)

* * *

[259] *Tezkire*, I, 360; *Takdime*, s. 234-235.

Biz bu tabakalardan birincileri üzerinde duracağız ve bu ilk münekkidlerin bu meslekteki tutumlarını belirtmeye çalışacağız.

5. İLK MÜNEKKİDLERİN TENKİD SÂHASI

Birinci tabaka münekkidlerinin *Takdime*'ye alınmış olan tenkidleri, usûl-i rivayete aid olup, haberlerin ravi ve nakilleri hakkında, evvelce kaydettiğimiz dört nokta dâhilinde bilgi vermektedirler. Bunlar, ravilerin mesela hıfz dereceleri, nâkil kabiliyetleri, hayatları, birbirleriyle rivayetleri olup olmadığı vs. üzerinedir.

Şu'be'nin (82-160) ilel-i hadîse dair bazı görüşleri hariç, yapılan tenkidlerde sebeb zikretmek ihmal edilmiştir. Mesela, İbn İshâk hakkında Şu'be: "Muhaddislerin Emîri" demişken, Mâlik'e: "Deccal" dedirten hakiki sebebleri bu yüzden bilmemekteyiz.[260] Evvelce de belirttiğimiz gibi, bu hususu, rivayetleri ravilerine göre tasnife tabi tutmak suretiyle tesbitten başka çare yoktur. Bu durum karşısında, bu mevzûda bir şeyler söyleyebilmek gayesiyle Şu'be ile yetinmek zorunda kalıyoruz.

Mezkûr münekkidden tesbit ettiğimiz nadir örneklerden üçü aşağıdadır:

1. Şu'be, el-Ḥasen ibn 'Umāra'yı, yalan söylemekle itham ediyor. Sebebini soran Ebû Dâvûd et-Ṭayâlisî'ye (111-203) şöyle demiştir: "İbn 'Umāra, el-Ḥakem ibn 'Uteybe (ö. 114, 115) vasıtasıyla rivayet ettiği bir hadîste, Hz. Peygamber'in, Uhud ölülerinin namazını kıldığını rivayet ediyor. Hâlbuki, mezkûr el-Ḥakem'e sordum, kılmadığı şeklinde rivayet etti."[261]

2. Şu'be'nin Ḥakîm ibn Cubeyr'den rivayeti terk etmesine, onun rivayet ettiği şu hadîs sebeb olmuştur: "Kendisini zengin

[260] *el-Cerḥ*, III/II, s. 191-194.
[261] *Takdime*, s. 137-138; *el-Cerḥ*, I/II, 27-28.

kılan şeyi varken kim el açarsa, aldığı şey, kıyamet günü cerahatler şeklinde yüzünde çıkacaktır. 'Ya Rasulallah! Zengin eden miktar ne kadardır.' diye sorulunca: 'Elli dirhem veya mukabili altın' dedi." Şu'be müteakiben: "(Bunu rivayet eden adına) cehennemden korkuyorum, bunu rivayet etmekten Allah'tan korkarım, diyor.[262]

İbn Ebî Ḥâtim, Şu'be bunu rivayet etse, Hz. Peygamber'e demediği şeyi atfetmiş olacağını düşünmüştür, şeklinde izahta bulunmaktadır.[263]

3. Hz. Peygamber'in, velâ'ın satış veya hibesini nehyeden hadîsini 'Abdullâh ibn Dînâr (ö. 127), İbn Ömer'den rivayet ettiği zaman, Şu'be, İbn Dînâr'a bizzat duyduğuna dair yemin ettirmiştir. Ebû Ḥâtim (195-277), Şu'be'nin bu hareketini, ahkâmdan olan bu hadîsi inkâr etmesine hamletmektedir.[264] Çünkü İbn Dînâr'dan başka, bu hadîsi rivayet eden yoktur, yâni, İbn Ömer' den bunu kendisinden başka kimse rivayet etmemiştir.

* * *

Birinci misalde Şu'be, metni doğru olabilecek olan bir rivayetin yanlışlığını, isnadını tedkik etmekle anlamış ve bu rivayetin sahibini de yalancılıkla itham etmiştir.

İkinci misalde ise, rivayetin sakatlığını doğrudan doğruya metinden çıkarmış ve böyle bir hadîsin ravisini terk etmek yoluna gitmiştir.

Üçüncü rivayetin metni de doğru olabilirdi. Bu çeşit hadîslerde Şu'be, rivayeti cerh edici başka bir nokta bulamayınca, ravisini yemine dâvet etmektedir.

Şu'be'yi, kendi zihniyetindeki münekkidlerin bir temsilcisi olarak kabul edersek, yukarıda tesbit ettiğimiz noktalar mu-

[262] *Takdime*, s. 139-140.
[263] *Takdime*, s. 172.
[264] *Takdime*, s. 170.

vacehesinde bu zatların tenkidde tâkib ettikleri usûlü şu şekilde tesbit kâbil olmaktadır:

Bu çevreye mensub bir hadîs tenkidcisi, önce rivayetin metnini ele almakta, metni doğru olabilecek rivayetin hakikat olarak tasdik edilmesini isnad tedkikine bırakmaktadır. Metnin hakikat olamayacağına karar verirse, isnad tedkikine geçmeyi zaid görmekte ve Goldziher'in iddiasının hilafına, metni reddetmektedir.

Tabii ki, bu neticeyi bütün tabakaya teşmil edemeyiz. Zira böyle bir iddiada bulunabilmek için, bu şahıslardan mervi tenkidlerin teferruatlı bir koleksiyonuna sahib olmamız gerekir. Bu hâlen mevcud olmadığına göre, eksikliği ancak, cerhe uğrattıkları ravilere aid rivayetleri incelemek suretiyle telafi etmek ve bu tabakanın tenkid usûlü şudur diyebileceğimiz bir neticeye ulaşmak mümkin olabilecektir.

Bununla beraber, bu neticenin şimdiden söyleyebileceğimiz bir maddesi, tenkidî hükümlerin sübjektiflikten kurtulamadıkları keyfiyeti olacaktır. Bir şahıs veya rivayet üzerinde serdedilen görüşlerde herkesin ittifak etmesine şübhesiz imkân yoktur. Tenkid hürriyetinin ve ahlakının bir icabı olarak tabii olan şey, her münekkidin kendi kültür seviyesine göre hareket etmesi gerektiğidir. İslam tenkidcileri de başka türlü hareket etmiş değillerdir. Bundan dolayıdır ki, her münekkidin tâkib ettiği usûlü tesbit etmek için bunların ayrı ayrı ele alınmaları lüzumunu tekrar ediyoruz. Mamafih bunların tenkid faaliyetinde yine de müşterek oldukları bazı noktalar vardır ki, bunları burada belirtmeyi uygun buluyoruz.

Hadîsçileri, rivayetlerin kabulünde tutmuş oldukları yol bakımından üç gruba ayırabiliriz.

5.1. İsnadı Ön Plana Alanlar

İsnadı sahih bulunca, rivayetin sıhhatinde pek şübheye düşmeyenlerdir. Evvelce zikrettiğimiz kasıdlı rivayetleri kitabla-

rına almış olan musannifleri bu gruba dâhil edebiliriz. Müşahhas misal olarak da dördüncü tabakadan bir münekkid bulmak imkânımız olmaktadır: Ebū Ḥātim (195-277). Bu takdirimizin isabet derecesini kendi ifadeleriyle tâyin etmek güç olmayacaktır. Mezkûr âlimin, bir rivayet hakkında neye dayanarak hükümde bulunduklarını izah sadedinde söylediklerini kısaca nakletmeye çalışalım. Burada Ebū Ḥātim, tenkidde muvaffakiyetin bir kültür meselesi olduğunu, dolayısiyle de, kat'i bir metodu olamayacağını belirtmekte ve arkasından oğlu da, bu işte tâkib ettikleri başlıca yolu izah etmektedir.

Ebū Ḥātim'e, Ashab-ı Re'yden anlayış sahibi bir kimse, bir hadîs mecmuası getirir. Muhaddisimiz, hadîslerden bazısının (isnadda) yanlışlıklar ihtiva ettiğini, bazılarının da bâtıl ve kizb olduğunu, diğerlerinin sahih bulunduğunu söyler. Hadîsleri getiren kimse, "Bunların ravileri, senin bildirdiğin gibi olduklarını sana söylemediklerine göre, onların hatalı, batıl veya yalan olduğunu nerden bildin?" diye sorunca, Ebū Ḥātim, sözlerinin doğruluğuna delil olarak, diğer tenkidcilerle bu hükümlerde müttefik olduğunu ileri sürer ve gelen kimseye bizzat isbat ettirtir. Neticede şunları söyler: "Biz tahmini olarak değil, bilerek konuşuruz. Bu bize verilmiş bir bilgidir (مَعْرِفَة)." der ve ilave eder: "Söylediklerimizin doğruluğuna delil şudur: Sağlam zannettiğin bir dinarı erbabına götürsen, bozuk olduğunu söyler. Çünkü onun ilmine vakıftır. Bir yakut (zannettiğin) yüzük taşını mücevhercilerden birine götürsen, sana bu camdır diye cevab verir. O da onun ehlidir. İşte biz de öylece ilim sahibiyiz (fakat), sana şu hadîsin kizb veya münker olduğunu nasıl bildiğimizi haber vermek mümkin değildir. Bunu ancak bilgimizle yapmaktayız." Müteakiben oğlu da şunları ilave etmektedir:

"Dinar'ın hakîkîliği, diğerlerine kıyas etmekle bilinir. Kırmızılık ve saflıkta ona benzemezse bozuktur. Cevherin cinsi de, diğerlerine kıyasla öğrenilir. Su ve sertlik derecesin-

de ona uymuyorsa, bilinir ki bu camdır. Hadîsin sıhhati ve Peygamber'in sözü olabilme keyfiyeti, onu nakledenlerin adaletiyle tâyin edilir. Hadîsin bozuk veya münker olduğu, adaleti sabit olmayan kimsenin, onu rivayette teferrüd etmesiyle bilinir."[265]

İbn Ebî Hâtim'in (240-327), tenkid işinde isnadı ön plana almış olduğuna, Mâlik mevzûunda evvelce kaydettiğimiz (s. 56) bir rivayeti de şahid durumundadır. Onun, tenkidcilerin birinci grubuna dâhil olduğu keyfiyetini, başka bir yerde, ahbarın mevsukiyetinin, raviler vasıtasıyla sübut bulacağını, Kur'an-ı Kerim ve hadîslerin delaletiyle izaha çalışmasından sonra, bu delilleri, bid'atçıların: "Ahbar ravilerin nakliyle sıhhat kazanmaz. Onlara sıhhat kazandıran şey, bunlar hakkındaki icma-ı âmmedir." iddialarına karşı gösterdiğini belirten sözleri de açıkça ortaya koymaktadır.[266]

5.2. İsnadı İkinci Plana Atanlar

Bu gruba mensub olanlar metnin kendi görüşlerine uygun olmasına bakarlar. Hadîsin sıhhati meselesini metne bağlayan ve ölçü olarak icmaı kabul eden mütefekkir muhaddis ve müctehidleri bu gruba dâhil edebiliriz. Biz örnek olarak İbn Kuteybe'yi (213-276) göstereceğiz. İsnadları mükemmel olduğu hâlde tatbik edilmemekte olan hadîsler vesilesiyle büyük âlim şunları söylüyor:

"Biz deriz ki, nazarımızda hakikat, rivayet tarikinden çok icma ile sabit olur. Çünkü hadîs, kendisinde bulunan sehiv ve iğfalden, şübhe, te'vilat ve nesihten veya sikanın gayr-ı sikadan rivayet edebileceği gibi sebeblerden dolayı arızalar gösterebilir... İcma bu sebeblerin hepsinden sâlimdir. Bundan

[265] *Takdime*, s. 349-351.
[266] *el-Cerh*, I/1, 13-14.

dolayı, Mālik, Peygamber'den hadîs rivayet eder, sonra, bizim memlekette tatbikat bu hadîsin hilafınadır, derdi... Halk muttasıl hadîsler rivayet etmişler, fakat onunla amel etmeyi terk etmişlerdir."[267]

5.3. Metin ve İsnadı Bir Arada Mütalaa Edenler

Bu gruptakilere göre, isnadın sıhhati her zaman metnin sıhhatini iktiza etmemekte ve Peygamber ağzına yakışacak tarzda düzme metin tertibi de her zaman mümkin ve vâkî olabilmektedir.

İlk tenkid imamlarından yalnız Şu'be'yi (82-160) bu gruba dâhil etmek imkânımız olmaktadır. Diğerlerinin sınıflandırılması işini de, dediğimiz gibi, onlarla ilgili rivayetlerin bir usûl dairesinde inceleneceği güne bırakmak durumundayız.

Şayed, muteber hadîs kitablarında yazılı rivayetlerin, hadîs tenkidi imamlarının tedkikinden geçmiş olduklarını kabul edecek olursak, ki böyle olması gerekir, birçok kasıdlı rivayetin bu eserlerde yer bulabilmiş olması karşısında, bu sâhadaki gayretlerin pek muvaffakiyetli olmadığını kabul etmek durumunda kalacağımız tabiidir. Bu eserlerde bu çeşit rivayetlerin mevcud oluşu, aynı zamanda bizi, hadîs tenkidcilerinin ekserisinin isnadı ön plana almış kimselerden olduklarını kabul etmeye götürür. Zira bu kitablardaki rivayetlerin isnadları sahih olarak kabul edilmişlerdir. Sahih isnadlı bu rivayetlerden bazılarını reddeden müctehidlerin bulunması vakıası karşısında, tenkidci muhaddisler ayıblanacak da değildir. İsnad deryasına dalmış kimseler, tefekkür sâhasında biraz yaya görünmüşlerse, tabii ki bunda mâzur sayılırlar. İbn Ḫaldūn'un (733-808) isnad yönünden de asılsızlıklarını isbat sadedinde haklarında sahifeler tahsis etmiş bulunduğu Mehdi hadîslerini,[268] kendisinden dört asır evvel yaşamış olup hadîsçilere aid en bü-

[267] *Muhtelifu'l-Hadîs*, 331-332.
[268] *Mukaddime*, s. 311-322; *el-Vâfî*, s. 787-.

yük ünvanların da sahibi bulunan el-Ḥākim en-Neysābūrī'nin (321-405) Buḫārī ve Muslim şartlarına uygun görmesini[269] ancak bu zaviyeden mâkul karşılayabiliriz. Bizim burada işaret etmek istediğimiz nokta şudur: Tenkidden geçmiştir diye hiçbir rivayetin sıhhati üzerinde katiyetle konuşulamaz. Münekkidler her şeyden evvel insandır ve her şeyin hakikatini bilen yalnız Cenab-ı Hak'tır.

Fakat şu hakikat de şayan-ı şükrandır ki, her türlü ayıbdan beri olarak telakki edilmiş hadîs musennefatını dahi tenkidden geçiren âlimler bulunmuş ve bu gayeyle eserler tertib edilmiştir. Bu faaliyetin tarihî gelişiminin tedkiki sonunda, İslam fikir tarihinin aydınlatılmasına yarayacak pek kıymetli mâlumatın elde edileceği tabiidir.

[269] İbn Mâce, II, 1366-1367, r. 4082-8.

NETİCE

Buraya kadar yaptığımız incelemelerde, kaynakların ve bizim imkânlarımız nisbetinde, hadîs tenkidinin doğuşu meselesini çeşitli cebheleriyle aydınlatmaya çalışmış bulunuyoruz. Bu hareketin menşei olan zihniyetin bidayetinden zamanımıza kadarki seyrine umumi bir nazar atfederek çalışmamızı bitirmek isteriz.

Mâlum olduğu üzere ilk müslümanlar İslam'a girerlerken, birtakım mükellefiyetler de yüklendiklerini müdrik idiler ve kabul ettikleri din, üstün bir insanlık nizamının kaynağı olarak, onların cemiyet içindeki hak ve vazifelerini tâyin etmek mevkiindeydi. İlk müslümanlar, bu hak ve vazifeleri kabulleri gereğince, her şeyde iyiyi görecek ve gösterecekler, her kötülükten uzaklaşacak ve herkesi de ondan uzaklaştırmaya çalışacaklardı. Herhangi bir ferd hakkında yapacakları muamelenin hareket noktası belli idi. O kimseyi, ancak imanları ve iyi ve güzel işleri nisbetinde değerlendireceklerdi, başka ölçüleri yoktu. Bu iki noktayı hayatlarında daima göz önünde bulundurmuş olan ilk müslümanların, hakiki bir fikir ve tenkid hürriyeti havası yaratacakları şübhesizdi ve nitekim de öyle olmuştu. Herkes diğerini savab ve günahıyla kabul ediyor, doğru bildiği şeyi tavsiye ederken, kendisine yöneltilmiş, şübhesiz iyi niyetli ikazlara da hakikat namına boyun eğiyordu.

Cemiyetin ruhuna sinmiş olan bu zihniyet, Sahabe devrinin ilmî havasına da hâkim olmuş, bu çevrelerde, rivayetlere karşı mutlak tenkid zihniyetinin icab ettirdiği tarzda hareket etmekten çekinilmemiştir.

Fakat senelerin geçmesiyle cemiyetin havası nasıl değiştiyse, ilim çevrelerinin tenkid anlayışlarında da bazı aksaklıkların zuhur ettiği görülmüştür. Bu muhitlerde müsamaha ve tahammül anlayışının ortadan kalkar olduğu, hâdiseler karşısında peşin hükümlerde bulunulmaya başlandığı zamanlar gelmiştir. Mesela münekkidlerin Sahabe mevzûunda evvelce işaret ettiğimiz davranışlarını, bu vaziyetin hadîs sâhasındaki ilk tezahürlerinden biri olarak kabul edebiliriz.

Evvelce dinî sâhada ilim olarak yalnız tefsir ve hadîs varken, müteakiben bunlardan da birçok ilim doğmuş ve bu sâhaların mütehassısları yetişmeye başlamıştı. Daha sonra bu durum, ilim dallarından birinde mütebahhir olup da diğerlerinde derinliği olmayan âlimlerin vücud bulmasına sebeb olmuştur. Çeşitli ilmî çevreler arasında baş gösteren ihtilaf ve mücadelelere, bu çevrelere mensub âlimlerin kendi sâhalarından başka mevzûlarda noksan kalmış olmaları, yâni, komple bir otorite olamamaları sebebiyet vermiş gözükmektedir. Buḫârî ve Muslim seviyesindeki zatların, kasıdlı hüviyetleri âşikâr bazı rivayetleri kitablarından çıkaramamış olmaları her hâlde bu yüzden olsa gerektir.

İlk hadîs tenkidcilerinin faaliyet sâhalarını incelediğimiz sırada, bunların daha ziyade isnad tenkidi üzerinde durmuş bulunduklarına ve metin tenkidi faaliyetlerini doğrudan doğruya aksettiren eserlerin yokluğu karşısında da bu sâhadaki başarı derecelerini başka yoldan tesbit etmenin zaruretine işaret etmiştik. Bununla beraber, evvelce de söylediğimiz gibi, isnad meselesinin arz ettiği azamet karşısında bunların metin tenkidindeki muvaffakiyetlerinin parlak olmadığını iddia edebiliyoruz. Zira aksi varid olsaydı, hiç olmazsa rical tenkidi mahsulleri nisbetinde bu sâhada da bir kitabiyata malik olurduk. Bu durum bizi, hadîs münekkidlerinin İslami zihniyetin icablarına pek tetabuk edememiş olduklarını kabule zorlamaktadır.

Metin tenkidine karşı ortaya konulan bu mesafenin, ileriki devirlerde adeta bir cereyan hâlini aldığı bir hakikattir. Hadîs olsun da ne olursa olsun kābilinden, hiçbir tenkid endişesi duymaksızın eserlerini her türlü rivayetle dolduran muhaddisler geldiği gibi, iler tutar yeri olmadığı hâlde, seleflerinden gelmiş bir rivayetin te'viline sahifeler tahsis eden şarihler eksik olmamıştır. Tenkid zihniyetiyle cemiyetin seviyesi arasındaki münasebet derecesi hakkında erbabı ne kanâattedir bilmiyoruz ama, bizim acizane görüşümüz, iki tarafın karşılıklı yükselip alçaldığı merkezindedir.

İslam'ın ilk devirlerinde, sağlam bir tenkid zihniyeti vardı ve cemiyet, görülmemiş derecede inkişaf etmişti. Bu zihniyetin baltalandığı zaman ve mekânlarda İslam milletlerinin de dâimi seviye kaybettikleri görülmüştür. Bunun ilmî sâhadaki tezahürleri ise daha barizdir. Mesela İslam devletlerinin son asırlardaki çöküntülerinin başta gelen sebebi olarak, fikrî sâhadaki durumlarının bir sükût içinde bulunuşunu ileri sürmek, boş bir iddia olmaz. Kendi memleketimizin de umumiyetle bu hâl içinde bulunuşu, bizler için çok acı bir gerçektir. Bizler, atalarımızdan devraldığımız eserlerle yetinmiş, onlara yeni şeyler, yeni anlayışlar ilave etmekten, elimizden geldiği kadar kaçınmışızdır. Bir "kāle" lafzının yanı başında kendi görüşümüzü izhar etmeyi en büyük cür'et saymışızdır. Bu davranışın, bizi bugünkü hâle düşürmüş olduğundan şübhe edilemez. Geri durumumuz ile ilim anlayışımızı, yâni, mevcud olana en ufak bir tenkidî nazar atfetmeksizin, onu hafızaya havale etme âdetimizi, birbirinin sebeb ve neticesi olarak görmekte hata yoktur. Dinî sâhadaki durumumuzu müşahhaslaştırmak gayesiyle, pek ehemmiyetsiz görünse de, mezkûr zihniyeti aksettirmesi bakımından mühim telakki ettiğimiz bir misali burada kaydetmek isteriz.

Büyük eserler sahibi, muhterem âlim Ömer Nasuhi Bilmen, fıkhî bir eserinde, orucu bozmayan şeyler meyanında unuta-

rak yeyip içmeyi de zikrettiği maddenin biraz aşağısında, şu hükmü ilave etmektedir:

"Uyku hâlinde bir şeyi yemek veya içmek orucu bozar. Bu, sehv mesabesinde değildir."[1]

Sehiv ile nisyanın mâfuv olduğunu belirtmeyi unutmamış olan üstada bu uyku hâlini istisna tutturan şey, şübhesiz böyle bir hükmü mezheb imamlarının kitablarında görmüş olması keyfiyetidir. Başta Kur'an-ı Kerim'e aykırı böyle bir hüküm karşısında kendiliğinden bir şey söyleyememek durumunda kalmış Ömer Nasuhi gibi bir zatın sahib bulunduğu tevazu karşısında isyan etmemek elde değildir. Hiçbir tenkidî tedkike yer vermeksizin kendilerini, asırlar öncesi yaşamış âlimlerce belki mâkul olarak karşılanmış fikir ve kanâatlerin nakilcileri olmayı kâfi bulanları, İslami tenkid zihniyetinden nasibsiz görmekte biz de mâzur sayılırız. Dinî kültür seviyemizin yükselmesindeki ilk şartı, bu hazıra konuculuk zihniyetinin terkinde görmekteyiz.

Bizim âlimimiz gene nakilci olmakla yetinmiştir ama, diğer İslam memleketlerinde daha ne âlimler bulunmaktadır. Muslim'in naklettiği bir rivayet hakkında:

وإذا انسدّت طُرقُ تأويلها نسبنا الكذب إلى رواتها.

"Bunun te'vil yolları kapalı bulunsa bile, [bu] yalanı ravilere yükletiriz" demekten çekinmeyen el-Mâzerî'lerin (ö. 536);[2] ve bir hadîs hakkında:

فلو كان إسناد هذا الحديث كالشمس كان غلطا و وهما...

"Bu hadîsin isnadı güneş gibi de olsa, [kendisi] galat ve vehimdir."

[1] Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1958, s. 378.

[2] Muslim, III, 1378, r. 4577.

diyecek zihniyet ve seviyenin temsilcisi İbnu Ḳayyimi'l-Cevziyye'lerin (691-751)[3] yaşadıkları çevre ile, aşağıda nakledeceğimiz zihniyet sahibinin yaşadığı çevrenin ilmî sâhadan başka sâhalarda da muazzam farklar gösterme si tabiidir.

Mısırlı münevver ilahiyatçılardan Maḥmûd Ebû Reyye, 1958'de *Aḍvâ'un 'alâ's-Sunneti'l-Muḥammediyye* isimli bir eser neşr etmiştir. Müellif bu kitabında, ilmî tedkik kaidelerine göre hadîs sâhasına aid çeşitli meseleleri ele aldığını, eserinin baş sahifesinde tasrih eder. İncelediği bahisler içinde, bilhassa Ebû Hureyre'ye geniş bir yer ayırmıştır. Eser, bazı muhitlerde o derece infial uyandırmıştır ki, senesi geçmeden, birkaç reddiyenin birden neşir âlemine sunulduğu görülmüştür. Bunlardan birisi, Muḥammed 'Abdurrezzâḳ Hamza isimli Mekke-i Mukerreme Dâru'l-Hadîs Müdiri ve Harem-i Şerîf Müderrisi olan zata aiddir.[4] Müellifin, hasta yatağında, kaynak kitablardan uzak olarak kaleme almaya mecbur kaldığını söylediği bu reddiyesinde yaptığı îtirazlardan birisini nakletmek istiyoruz. Ebû Reyye, şu menfur(!) kitabında, Ebû Hureyre'nin rivayetlerinden verdiği misaller arasında, aşağıdaki merfu hadîsi de kaydetmektedir:

إِذَا وَقَعَ الذُّبابُ فِي شَرَابِ [إناء] أَحَدِكُمْ فَلْيَغْمِسْهُ[كُلَّه] ثُمَّ لِيَنْزِعْهُ [لِيَطْرَحْه] فَإِنَّ فِي إِحْدَى جَنَاحَيْهِ دَاءً[شفاءً] وَالأُخْرَى شِفَاءً [والآخر داءً].

"Sinek, birinizin su kabına düşecek olursa, [sineği] büsbütün batırsın, sonra da çıkarsın. Zira kanadından birisinde hastalık varsa, ötekinde şifa vardır."[5]

Ebû Reyye ayrıca, bu rivayetin kabul edilemeyeceği üzerinde uzun uzadıya duruyor. Fakat bizi burada ilgilendiren tarafı, reddiye sahibinin buna verdiği cevabdır. Şöyle diyor:

[3] *Zâdu'l-Me'âd*, II, 143; 1986 baskısı, IV, 276.

[4] Muḥammed 'Abdurrezzak Hamza, *Ẓulumâtu Ebî Reyye*, el-Maṭba'atu's-Selefiyye, Kahire 1378.

[5] Buḫârî, IV, 99-100, r. 3320, 5782; Ebû Dâvûd, II, 328, r. 3844; İbn Mâce, II, 1159, r. 3504, 5.

لا يزال جمهور الناس إلّا القليل منهم يأكل ما يقع عليه الذباب و يشربه و هُمْ أصح أجسادًا من الذين يتقزّزون مما وقع عليه الذباب، والواقع شاهد عيان بذلك.

"Birazı müstesna, insanların ekserîsi, sineğin konduğu şeyi yemekte ve içmektedir. Bu kimseler ise, sineğin konduğu şeyden iğrenen kimselerden bünyece daha kavidirler. Hakikat de buna açıkça şahidlik eder..."[6]

Hadîsi müdafaa gayretiyle, Mekke'nin bu muhaddis âliminin düştüğü safsata karşısında insanın donup kalmaması işten değildir. Hadîsin –diyelim–, hedefi pislikten gelecek zarara mâni olmaya mâtuf iken, üstad cevabında, pis şeylerin faziletinden dem vurmakta, bunların da faideli olduklarının izahıyla uğraşmaktadır. Bizim asıl dikkat çekmek istediğimiz nokta, umumiyetle son asırların bu zihniyetteki kimselerinin, eslafın eserlerinde gördükleri her şeyi, velev ki şeriatla doğrudan doğruya hiçbir alakası bulunmasın, her türlü nakîsadan berî görme ve tenkidden uzak tutma gayreti içinde olmalarıdır. Hâlbuki, bize örneklik teşkil eden Sahabe, bu zihniyette değildir. İslam devletinin şâşaalı devirlerinde fikir âlemine şeref vermiş âlimler, bu zihniyette asla olmamışlardır. Bu keyfiyeti hadîs sâhasında delilleriyle tesbit etmek, tenkid zihniyetinin muazzam hadîs kitabiyatındaki seyrini incelemeye bağlıdır. İslam medeniyeti tarihinin fikir sâhasını aydınlatmakta en büyük hissenin, bu kitabiyatın tedkikine terettüb edeceğine inanıyor ve bu sâhanın müntesiblerine Cenab-ı Hak'tan muvaffakiyetler dileyerek sözlerimizi bitiriyoruz.

[6] Zulumât, s. 224

KAYNAKLAR

'Abdurrezzāk ibn Hemmām, *el-Muṣannef*, I-XI, Beyrut 1970-1972.

Aḥmed ibn 'Abdirraḥmān el-Bennā', *Minhatu'l-Ma'būd fī Tertībi Musnedi't-Ṭayālīsī Ebī Dāvūd*, el-Maṭba'atu'l-Muniriye, I-II, Mısır 1372/1953.

____, *el-Fethu'r-Rabbānī*, I-XXIV, Kahire 1353/1976.

Aḥmed ibn Ḥanbel, *el-Musned*, el-Maṭba'atu'l-Meymeniye, I-VI, Mısır 1312-13; tahk.: ed-Dervīş, I-X, Beyrut 1991.

el-Bağdādī, 'Abdulḳāhir ibn Ṭāhir, *el-Farku beyne'l-Firāk*, Mısır 1367/1948).

el-Belḫī, *el-Bed' ve't-Tārīḫ*, ed. Clément Huart, Paris 1916.

Beyhaḳī, *Kitābu's-Suneni'l-Kebīr*, Haydarabad 1925.

Brockelmann, C., *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi*, terc.: Neşet Çağatay, AÜİFY., Ankara 1954.

Buḫārī, Muḥammed ibn İsmā'īl, *el-Câmi'u'ṣ-Ṣaḥīḥ*, Dāru't-Ṭıbā'ati'l-'Āmira, I-VIII, İstanbul 1315.

____, *Kitābu't-Tārīḫi'l-Kebīr*, I-IV, Dā'iretu'l-*Ma'ārifi*'l-'Usmānıyye, Haydarabad 1361.

Caetani, L., *İslam Tarihi*, terc.: Hüseyin Cahid, Tanın Maṭba'ası, I-X, İstanbul 1924-1927 (basımı yarım kalmıştır).

Dārimī, *es-Sunen*, I-II, Medine 1966.

Demīrī, Kemāluddīn ed-Demīrī, *Ḥayātu'l-Ḥayevāni'l-Kubrā*, el-Maṭba'atu'l-'Āmiratu'ş-Şerefiyye, 2. Baskı, I-II, Mısır 1313-1314.

Dervīş el-Hūt, Muḥammed ibn es-Seyyid, *Esnā'l-Meṭālib fī Ehādīşi Muhtelifeti'l-Merātib*, Mısır 1346.

ed-Deylemī, *Firdevsu'l-Aḫbār*, Dāru'l-Kutubi'l-'Arabī, Beyrut 1987.

Ebū Dāvūd et-Ṭayālisī, *el-Musned*, tahk.: et-Turkī, I-IV, Riyad 1999.

Ebû Dâvûd, es-Sicistânî, *Sunen*, Matba'atu'l-Halebî, I-II, Mısır 1371/1952; nşr.: Muhyiddîn 'Abdulhamîd, I-IV, by., ty.

Ebû'l-Ferec, *Kitâbu'l-Agânî*, I-XXV, Bulak 1285.

el-Ferâhîdî, er-Rebî' ibn Habîb, *el-Câmi'u'ş-Şahîh*, I-IV, Kahire 1930; Dımaşk-Umân 1995.

Fesevî (Pesevî), *el-Ma'rifetu ve't-Târîh*, I-III, Bağdad 1974-6.

Goldziher, Ignaz, *Etudes sur la Tradition Islamique*, Fransızcaya terc.: Leon Bercher, Librairie d'Amerique et d'Orient, Paris, 1952.

_____, *Gesammelte Schriften*, I-VI, Hildesheim 1967-1973

Hacî Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn*, İstanbul 1941-1943.

Hâkim-i Neysâbûrî, *el-Mustedrek*, I-IV, Haydarâbâd, ty.,

Halebî, 'Alî ibn Burhâniddîn, *İnsânu'l-'Uyûn fî Sîreti'l-Emîni'l-Me'mûn*, el-Matba'atu'l-'Âmira, I-III, Mısır 1292.

el-Hâzimî, Muhammed ibn Mûsâ, *Kitâbu'l-İ'tibâri fî Beyâni'n-Nâsihi ve'l-Mensûhi mine'l-'Âşâr*, Dâ'iretu'l-*Ma'ârifi*'n-Nizâmiyye, Haydarabad 1319.

el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Kitâbu'l-Kifâye fî 'Ilmi'r-Rivâye*, Dâ'iretu'l-*Ma'ârifi*'l-'Uşmâniyye, Haydarabad 1357.

_____, *el-Fakîh ve'l-Mutefakih*, I-II, 1975.

_____, *Şerefu Aşhabi'l-Hadîs*, Ankara 1972, 1991.

Herevî, *Zemmu'l-Kelâm*, Medine 1998.

Heyşemî, *Mecma'u'z-Zevâ'id*, I-X, Beyrut 1967.

el-Irâkî, *el-Firaku'l-Mufterika*, nşr. Yaşar Kutluay, AÜİFY., Ankara 1962.

İbn 'Abdilberr, *Câmi'u Beyâni'l-'Ilm ve Fadlih*, I-II, 1388/1968.

İbn 'Adiyy, 'Abdullâh, *el-Kâmil fî Du'afâ'i'r-Ricâl*, I-III, III. Ahmed Kütübhanesi Yazmalarından, nu. 2943; I-IX, Lübnan 1997.

'İclî, *Târîhu's-Sikât*, Beyrut 1984.

İbn Ebî Hâtim, 'Abdurrahmân er-Râzî, *Kitâbu'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, Dâ'iretu'l-*Ma'ârifi*'l-'Uşmâniye, I-IV, Haydarabad 1360-1373/1941-1953.

_____, *Takdimetu'l-Ma'rife li Kitâbi'l-Cerhi ve't-Ta'dîl*, Matba'atu Dâ'ireti'l-*Ma'ârifi*'l-'Uşmâniyye, Haydarabad 1371/1952.

İbn Hacer el-Heytemî, Ahmed, *es-Savâ'iku'l-Muhrika fi'r-Reddi 'alâ Ehli'l-Bida' ve'z-Zendeka*, Mektebetu'l-Kâhira, Mısır 1375.

İbn Hacer el-'Askalânî, *el-İsâbe fî Temyîzi'ş-Şahâbe*, Mektebetu't-Ticâriyyeti'l-Kubrâ, I-IV, Mısır 1358/1939; thk.: et-Turkî, I-XVI, Riyad 2008.

____, *Kitābu't-Ṭabaḳāti'l-Mudellisīn*, Maṭba'atu'l-Huseyniye, Mısır 1322.

____, *Tehzību't-Tehzīb*, Haydarabad 1907-9.

İbn Ḫaldūn, 'Abdurraḥmān ibn Muḥammed, *Muḳaddime*, Maṭba'atu Muṣṭafā Muḥammed, Mısır, ty.

İbn Ḫallikān, *Vefayātu'l-'A'yān ve Enba'u Ebnā'i'z-Zamān*, Mektebetu'n-Neḥḍati'l-Mışriye, I-VI, Mısır 1367/1948.

İbn Hişām, *es-Sīretu'n-Nebeviyye*, Maṭba'atu'l-Ḥalebī, 2. Baskı, I-II, Mısır 1375/1955.

İbn Ḳayyim el-Cevziyye, *Kitābu Zādi'l-Me'ād fī Hedyi Ḫayri'l-'İbād*, Maṭba'atu'l-Meymeniyye, I-II, Mısır 1324.

____, *Zādu'l-Me'ād*, Mısır 1906.

İbn Ḳuteybe, Ebū Ḥanīfe ed-Dīneverī, *el-Aḫbāru't-Ṭıvāl*, Dāru İḥyāi'l-Kutubi'l-'Arabī, Kahire 1960.

İbn Ḳuteybe, 'Abdullāh ibn Muslim, *Kitābu Te'vīli Muḫtelifi'l-Ḥadīş fī'r-Reddi 'alā 'A'dā'i Ehli'l-Ḥadīş*, Maṭba'atu Kurdistāni'l-'İlmiyye, Mısır 1326.

____, *el-Ma'ārif*, Maṭba'atu Dāri'l-Kutub, Mısır 1960.

İbn Māce, Muḥammed ibn Yezīd el-Ḳazvinī, *es-Sunen*, neşr. Fu'ād 'Abdulbākī', Maṭba'atu'l-Ḥalebī, I-II, Mısır 1372-73/1952-53.

İbn Manẓūr, *Lisānu'l-'Arab*, I-XV, Beyrut 1955.

İbn Sa'd, Muḥammed, *eṭ-Ṭabaḳāt*, Dāru Beyrūt ve Dāru Ṣadr, I-VIII, Beyrut 1376-77/1957-58; thk.: Dr. 'Alī Muḥammed 'Umer, I-XI, Kahire 2000.

İbn Teymiyye, Taḳiyuddīn, *el-Cevābu'ṣ-Ṣaḥīḥ*, 2. baskı, Mısır 1999.

____, *Kitābu Minhāci's-Sunneti'n-Nebeviyye fī Naḳdi Kelāmi'ş-Şī'ati ve'l-Ḳaderiyye*, el-Maṭba'atu'l-Kubre'l-Emīriye, I-IV, Bulak-Mısır 1321-22; thk.: Reşād Sālim, I-VIII, Kahire 1989.

İbnu'l-Eşīr, 'Izzuddīn, *'Usudu'l-Ġābe fī Ma'rifeti'ṣ-Ṣaḥābe*, el-Maṭba'atu'l-Vehbiye, I-V, Mısır 1285; thk.: el-Bennā ve Āşūr, I-VII, Kahire 1970-73.

İzmirli İsmail Hakkı, *Yeni İlm-i Kelām*, Evḳāf-ı İslāmiye Maṭba'ası, İstanbul 1339-41, (Birinci Kitab).

Ka'bī, *Ḳabūlu'l-Aḫbār ve Ma'rifeti'r-Ricāl*, I-II, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2000.

el-Ḳastallānī, Aḥmed ibn Muḥammed, *İrşādu's-Sārī li Şerḥi Ṣaḥīḥi'l-Buḫārī*, I-X, Mısır 1307.

Kılıçer, M. Esad, *İslâm Fıkhında Rey Taraftarları*, Ankara 1975.

el-Makrîzî, Ahmed ibn 'Alî, *İmtâ'u'l-Esmâ' bimâ li'r-Rasûli mine'l-Enbâ'i ve'l-Emvâli ve'l-Hafedeti ve'l-Metâ'*, Matba'atu Lecneti't-Te'lîfi ve't-Tercemeti ve'n-Neşr, Mısır 1941.

Mâlik ibn Enes, *el-Muvatta'*, nşr.: Fu'âd 'Abdulbâkî', Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, I-II, Mısır 1370/1951.

Ma'mer ibn Râşid, *el-Câmi'* –Abdurrezzâk'ın *el-Muşannef*'inin X. cildinin 379. sahifesinden sonuna kadar–.

Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, Paris 1861-1876; Charles Pellat'nın Arapça baskısı, Beyrut 1966-1979; Fransızca baskısı, Paris 1962-1997.

Mizzî, *Tehzîbu'l-Kemâl*, I-XXXV, Beyrut 1982.

el-Mu'cemu'l-Mufehres li Elfâzı'l-Kur'âni'l-Kerîm, tertibleyen: Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî', Metâbi'u'ş-Şa'b, Mısır 1378.

Muhammed 'Abdurrezzâk Hamza, *Zulumâtu Ebî Reyye*, el-Matba'atu's-Selefiyye, Kahire 1378.

Muslim ibn el-Haccâc, *Şahîhu Muslim*, nşr.: Fu'âd 'Abdulbâkî', Dâru İhyâ'i'l-Kutubi'l-'Arabiyye, I-V, Mısır 1374-75/1955-56.

en-Nesâ'î, Ahmed ibn Şu'ayb, *Sunenu'n-Nesâ'î*, Mektebetu't-Ticâreti'l-Kubrâ, I-VIII, Mısır 1348/1930.

Nu'aym ibn Hammâd, *Kitâbu'l-Fiten ve'l-Melâhim*, thk.: ez-Zuheyrî, I-II, Kahire 1991.

Okiç, M. Tayyib, *Bazı Hadîs Meseleleri Üzerinde Tedkikler*, AÜİFY., Ankara 1959.

Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük İslam İlmihali*, Ahmed Said Matbaası, İstanbul 1958.

Râmehurmuzî, *el-Muhaddişu'l-Fâsıl*, Beyrut 1971.

Şan'ânî, *Subulu's-Selâm*, I-IV, Mısır 1926.

eş-Şehristânî, Ebû'l-Feth Muhammed ibn 'Abdilkerîm, *el-Milelu ve'n-Nihâl*, I-III, Mısır 1368/1949.

Serahsî, *el-Mebsût*, I-XXX, Mısır 1906.

es-Suyûtî, Celâluddîn, *Tedrîbu'r-Râvî fî Şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, el-Mektebetu'l-'İlmiyye, Medine 1379/1959.

____, *el-Fethu'l-Kebîr fî Dammi'z-Ziyâdeti ilâ'l-Câmi'i'ş-Şağîr*, Dâru'l-Kutubi'l-'Arabiyyeti'l-Kubrâ, I-III, Mısır 1351.

____, *'Aynu'l-Işâbe*, Hindi baskısı, 1886.

Taberânî, *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, Musul 1983.

____, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-XI, Riyad 1985.

eṭ-Ṭaberī, Muḥammed ibn Cerīr, *Tārīḫu'l-'Umem ve'l-Mulūk*, Maṭba'atu'l-İstiḳāme, I-VIII, Mısır 1357/1939.

Ṭaḥāvī, *Şerḥu Me'ānī'l-Āṣār*, Mısır 1968.

Tirmiẕī, *Cāmi'u't-Tirmiẕī ma'a Şerḥihi Tuḥfeti'l-Aḥvezī*, I-IV, Dehli 1346-1353; I-V, Kahire 1937-1965.

'Ukaylī, *Kitābu'ḍ-Ḍu'afā'i'l-Kebīr*, I-IV, Beyrut 1984.

'Usmān ibn 'Abdillāh, *el-Firaḳu'l-Muṣteriḳa beyne Ehli'z-Zeyġi ve'z-Zendeḳa*, AÜİFY., Ankara 1961.

eş-Şafedī, *el-Vāfī bi'l-Vefeyāt*, I-XXX, Beyrut 1961-1999.

Yāḳūt ibn 'Abdillāh el-Ḥamevī, *Mu'cemu'l-Buldān*, Dāru Ṣadr-Dāru Beyrūt, I-V, Beyrut 1374-76/1955-57.

eẕ-Ẕehebī, Ebū 'Abdillāh Şemsuddīn, *Kitābu Teẕkireti'l-Ḥuffāẓ*, el-Mektebetu'l-'İlmiyye, I-IV, 3. Baskı, 1375-77/1955-58.

____, *Kitābu Mīzāni'l-i'tidāl fī Naḳdi'r-Ricāl*, thk.: el-Bicāvī, I-IV, Kahire 1963; I-VII, Beyrut 1995.

____, *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā'*, I-XXV, Beyrut 1985-8.

DİZİN

II. Ömer 90

A
'Abbās 44, 71, 72; ~'ın Kureyş'ten gördüğü asık çehreyi şikâyet mevzûu yapması 72; ~'ın müşrik babası 71
Abbasi 70, 90, 91, 97; ~-Haşimi mücadelesi 70; ~ler 70, 71, 90
abdest bozma 105
Abdul'a'lā ibn Mushir 131
'Abdulkāhir el-Bağdādī 83
'Abdullah ibn Cahş 25
'Abdullāh ibn Dīnār 133
'Abdullāh ibn Ebī Necīh 123
'Abdullah ibn el-Mubārek 111, 130, 131
'Abdullah ibn Mes'ūd 19, 104
'Abdullāh ibn 'Abbās 100
'Abdullāh ibn 'Amr 104
'Abdullāh ibn 'Ubey 33
'Abdullāh ibn Ömer 47
'Abdullāh ibn Seleme 121
'Abdullāh ibn Şakīk el-'Ukaylī 124
'Abdullāh ibn Şeddād 122
'Abdulmelik ibn 'Abdil'azīz ibn Cureyc 130
'Abdulmelik ibn 'Umeyr 122
'Abdurrahmān ibn Ebī Leylā 101
'Abdurrahmān ibn Ebī 'Amīra 67
'Abdurrahmān ibn Ebī Sa'īd el-Hudrī 122
'Abdurrahmān ibn Ma'kıl 121
'Abdurrahmān ibn Mehdī 130, 131
'Abdurrahmān ibn Muhammed ibn el-Eş'as 81
'Abdurrahmān ibn 'Amr el-Evzā'ī 130, 131
'Abdurrezzāk 10
ahbar 136
ahiret günü 13, 82
Ahmed ibn Hanbel 113, 128, 131
'Ā'işe (Hz.) 7, 27, 28, 36, 37, 38, 44, 46, 47, 48, 57, 60, 62, 69, 117
'Akabe biatı 25
âlemlere rahmet 13
Alevi 57, 65; ~-'Abbāsi mücadelesi 71
Ali (Hz.) 27, 28, 50, 57, 58, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 77, 80, 88, 100, 101, 110, 118, 123; ~ hakkındaki Şîa iddiaları 70; ~'nin oğlu Hasan'ın hilafet hakkından Mu'āviye lehine feragat etmesi 74; ~'nin Peygamber nazarındaki mevkii 68; ~ taraftarları 65, 68; ~'ye mütemayil tarihçi 64
Alici çevre 101
'Alī ibn el-Medīnī 128, 129, 131
'Alī ibn Zeyd ibn Cud'ān 122
'Alī'nin faziletleri 110
Allah: ~'a isyan 75; ~'ın kâtil kulu 80; ~'ın ve Peygamber'in yolunda gitmek 38
allame-i Tâbiun 87
el-A'meş Suleyman ibn Mihrān 130
'Ammār 63
'Amr ibn Dīnār 130
'Amr ibn el-Hadramī 26
'Amr ibn Murra 123
'Amr ibn 'Ubeyd 106, 126
anarşi 57
Ankara İlahiyat 10
Arab: ~ dünyası 53; ~ kadınları 30; ~lar 18, 36, 53; ~ rûhiyyatı 29
Arabca 11

asabiyyet 85
el-'Aşbağ ibn Nubāte (Bunāne) 123
ashab 20, 30, 39, 41, 43, 46, 57, 63, 86, 135
Asr-ı Saadet 15
'Āṣım ibn Behdele 122
'Atā' ibn Yesār 123
av ve çoban köpekleri 49
'Ayyāş ibn Ebī Rebī'a 23

B
Bağdad 92
Basra yolu 62
Bedir 26, 31, 101
Bedir muharebesi 26
Benū Nadīr arazisi 71
Benū'l-Muṣṭalık 27
el-Berā' ibn 'Āzib 100
el-Beyrūtī 96, 97
Beytu'l-Makdis 68, 89
biat 25, 30, 35, 37, 38, 57, 64, 68, 78, 89
bid'at 75; ~çılar 86
Bilmen, Ömer Nasuhi 141, 142
Brill 11
Buḫārī 37, 64; ~ ve Muslim şartları 138
Buṭāh mevkii 39
Buşeyr ibn Ka'b 100

C
Cābir ibn Yezīd el-Cu'fī 110, 125
Caetani 18, 19, 22, 93
cebri hareketler 17
Cebriye 82, 83, 87
cehennem 75; ~lik fırkalar 83
cemaat 83
Cemel 60; ~ vakası 62, 101; ~-ı Hakk'ın kitabının mānası 14
Cenubī Arabistan 18
Cerrahoğlu, İsmail 11
Cibril 60, 90
Ci'rāne 31
Cubeyr ibn Nufeyr 124
Cum'a Suresi 96
cünūb 48

Ç
Çağatay, Neşet 10, 11

D
Deccal 132
Dımeşk 79, 89, 90
Dinler Tarihi 10
dünyevi menfaat 21

E
Ebū Ḥanīfe 96, 126
Ebū Ḥātim Muhammed ibn İdrīs 131
Ebu Bekir (Hz.) 19, 22, 29, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 66, 67, 70, 72
Ebū Cehl ibn Hişām 23
Ebū Dāvūd 114, 132
Ebū Ṭālib 67
Ebū Eyyūb 48
Ebū Hureyre 45, 48, 49, 50, 61, 75, 96, 97, 102, 117, 143
Ebū İshāk 'Amr ibn 'Abdillāh 130
Ebū Kılābe 106
Ebū Mes'ūd el-Enṣārī 45
Ebū Mūsā el-Eş'arī 43, 66
Ebū 'Abdillāh Muhammed ibn 'Alī el-Māzerī 115
Ebū 'Abdurrahmān es-Sulemī 'Abdullāh ibn Habīb 84
Ebū 'Asīb 90
Ebū 'Avāne el-Vaddah ibn Ḫālid 130
Ebū Reyye 143
Ebū Şālih Zekvān 102
Ebū Sa'īd el-Ḫudrī 43, 50, 64, 84, 94
Ebū Sufyān 30
Ebū Yūsuf 91, 92
Ebū Zerr el-Ğıfārī 19, 84
Ebū Zur'a 116, 131
Ebū'd-Derdā' 45
Ebū'l-Baḫterī et-Tā'ī 124
Ebū'l-Cevzā' Evs ibn Ḫālid 86
Ebū'l-'Āliye Rufey' ibn Mihrān 104
Ehl-i Bid'at 101, 115, 127; ~ın hadîsleri 111; ~in ağır hücumları 115; ~ ve Ehvā' nın iğvaları 104
Ehl-i İrca 85
Ehl-i Kader 85
Ehl-i Kitab 86
Ehl-i Sünnet: ~e zıd cereyanlar 87; ~in hadîsleri 111
Emevi 57, 65, 67, 68, 73, 74, 88, 90, 91, 97; ~ hilafeti 88; ~ler 65, 69, 90, 93
Enes ibn Mālik 71, 77, 100
Ensar 24, 25, 31, 32; ~ kadınları 32
Enşārī 28, 48
Erul, Bünyamin 47
Evs ve Hazrec 24, 28; ~ kabileleri 24; ~ reisleri 28
Evza'ī 108
Eyyūb 106
Ezher Şeyhi Muṣṭafā 'Abdurrāzık 9

F
Fâtıma 37, 44, 118
Fedek 37
fıkhî: ~ fırkalar 83; ~ mezheblere mahsus rivayetler 96
el-*Firaku'l-Mufterika* 83
fitne 79, 80, 111, 113; ~ler 80, 102

G
Gatafânlı iki kumandan 29
gayb 59; ~ mevzuu 59
gayr-ı ma'sum 26
gayr-i sikâ ve metruk 111
gayr-i şer'î sâha 14
Goldziher, İ. 18, 53, 54, 62, 71, 90, 92, 93, 98, 103, 105, 109, 112, 113, 114, 134
Güzel Örnek 13 Bkz. Peygamber (Hz.)

H
Habeşistan 21
Habeşli köle 77
hac 89
el-Haccâc ibn Yûsuf 77
hadîs: ~ derlemesi çalışmaları 14; ~çiler 81, 82, 106, 107; ~in bacakları 111; ~in bağı 111; ~lerin tasnîfi 89; ~ tenkîdi 14, 46, 50, 51, 55, 99, 114, 116, 119, 131, 137; ~ tenkîdinin doğuşu 15, 139; fırka ~leri 87
Hafız Ebû 'Abdillâh Muhammed ibn Ebî Nasr Futûh el-Humeydî 106
hakem 47, 58
Hakem meselesi 63
el-Hakem ibn 'Uteybe 132
el-Hâkim en-Neysâbûrî 138
Hakîm ibn Cubeyr 132
halef 42, 71
Hâlid ibn Ma'dân 124
Hâlid ibn Velîd 39
halîfe(ler) 119; ~in şehid edildiği gün 57
Hammâd ibn Ebî Suleymân Muslim 122
Hammâd ibn Seleme 130
Hammâd ibn Zeyd 130, 131
Hamza (Hz.) 30
Hânî' ibn Hânî' 123
haram 48, 105, 106
Hâriciler 57, 58, 63, 64, 84, 85, 101
el-Hâris el-A'ver ibn 'Abdillâh 125
el-Hâris ibn Hişâm 23
Hârise 33
Hârûn er-Reşîd 91, 92
Harura katliamı 101
Hasan-ı Basrî 22, 76, 81, 124, 126, 129
el-Hasen ibn 'Umâra 132
Hassân ibn Sâbit 28
Haşimiler 88
el-Hatîb el-Bağdâdî 107, 115, 118, 128
havariyyun 20
Hav'eb 62
Havrân 36
Hayber 37
Hendek/Ahzâb harbi 29, 61
heva ve bid'at ehli 106
Hevâzinliler 31
Hıristiyan 21; ~lık 17, 36
hilafet dâvası 81
Hind bint 'Utbe 30
Hişâm ibn el-'Âş ibn Vâ'il 23
Hişâm ibn 'Urve 126
Horasan 94
Hubâb ibn el-Munzir 26
Hudeybiye sulhu 29
Hulefâ-i Râşidûn 86
Humeyd et-Tavîl ibn Ebî Humeyd 125
Huneyn ganimetinin tevzii 63
hurma aşılaması hâdisesi 26
el-Huseyn ibn 'Alî el-Kerâbîsî 63
Huşeym ibn Buşeyr 130
Huzeyfe ibn el-Yemân 60

I
Irak 111
el-'Irbâd ibn Sâriye 86
ıslah 19, 53, 65
'Itbân ibn Mâlik 48

İ
İblis 104
İbn Haldûn 137
İbn Ebî Hâtim 14, 97, 116, 128, 131, 133, 136
İbn Ebî Şeybe 10
İbn Hişâm 36
İbn Kuteybe 117, 136
İbn Mes'ûd 45, 75, 76
İbn 'Abbâs 47, 49, 50, 125
İbn 'Adiyy 112, 118
İbn 'Avn 106, 111, 113
İbn Ömer 49, 50, 54, 60, 66, 80, 81, 94, 133
İbn Sa'd 35
İbn Sîrîn 113
İbn Teymiyye 63, 119
İbnu Kayyımi'l-Cevziyye 143
İbnu'l-Cevzî 112

İbnu'l-Eşîr 36
İbnu'l-Mu'attal 28
İbnu'z-Zubeyr 58, 59, 77, 89
İbrâhîm ibn Muhammed el-Fezârî 131
İbrâhîm ibn Yezîd en-Neḫa'î 86, 102, 124, 129
icmâ'u'l-umme 107
İfk hâdisesi 27, 41
iftirak sebebleri 84
'İkrime 125
îlâ' hâdisesi 32
ilk İslam toplumu 21
irtidad: ~ hâdiseleri 22, 39; ~ hâdisesi 23
İslam: ~ akaidi 30; ~ cemaati 56; ~ Cemaatine hâkim bulunan hürriyet havası 34; ~ dâvası 31; ~'ın ve Peygamber'in yoluna hayatlarını adamış kimseler 23; ~'ı terk 22; ~ ittikadı 18; ~ merkezleri 94; ~ ruhu 21; ~ şeriatının harb hukuku 91
İslamî: ~ çevre 19; ~ düşüncenin tenkidî 17; ~ düşüncenin tenkidî cebhesi 17; ~ tenkid anlayışı 118; ~ tenkid zihniyeti 25; ~ zihniyet 15
İslamiyet 13, 15, 17, 18, 19, 20, 21, 23, 24, 39, 40, 51, 53, 93, 97, 98, 99, 113, 118; ~'i gerçek mânasıyla temsil eden tek kişi 13; ~'in doğduğu muhit 17; ~'ten evvel Arabistan'da Yahudilik 17
İsmâ'îl ibn 'Ayyaş 110
İsrâ' hâdisesi 22
istismar 55, 56
İttikad sistemi 21

K
kabile taassubu 29
Kaderî 86, 88
kaderi inkâr 85
Kaderiyye 82, 83, 85, 87, 106, 121
Kâdî Ebû'l-Baḫterî Vehb ibn Vehb 92
kalîlu'r-rivâye 46
kanatlı 92
Karahan, Abdulkadir 11
Karaza ibn Ka'b 45
Katâde ibn Di'âme 123, 130
Kays ibn Ebî Hâzim 'Avf 123
kibar-ı Sahabe devri 15
Kudûs 22, 58, 68, 89
Kûfeli: ~ler 110; ~ Tâbi'î 84
Kureyş 25, 30, 36, 72, 96; ~ kervanı 25; ~liler 32
Kurrâ 84

L
Lammens, Henri 34
Leyş ibn Sa'd 110
Lugal, Necati 10

M
Mahmûd Ebû Reyye 143
Mahmûd er-Rebî' 48
Mâlik ibn Enes 93, 97, 111, 128, 130, 131
Ma'mer ibn Râşid 130
Manşûr ibn el-Mu'temir 123
Medâ'in vâlisi 60
Medine 19, 20, 23, 24, 26, 29, 34, 35, 37, 39, 57, 61, 63, 89, 90, 93, 94, 97, 130; ~ Anayasası 26; ~ Ashabı 19; ~ fırkası 20; ~liler 20, 61, 81
Mehdiyyûn 86
Mekhûl ibn Ebî Muslim 123
Mekke 17, 18, 19, 21, 22, 23, 30, 31, 36, 57, 58, 89, 130, 143, 144; ~ Muhâcirleri 19; ~'nin fethi 30; ~ uluları 31
el-Me'mûn 91
Merv 94
Metn-i Kudsî 20
Mevâlî 94
Meymûne 89
Mısır 9, 10, 94; ~lılar 94, 110
minber 50
Mu'tezile 82, 91, 121, 126
Mu'tezilî 126
Muhammed ibn el-Hasen eş-Şeybânî 91
Muhammed ibn İshâk 130
Muhammed ibn Mesleme 42
Muhammed ibn Muslim ez-Zuhrî 124, 129
Muhammed ibn Muslim ibn Tedrus 124
Muhammed ibn 'Abdillâh 131
Muhammed 'Abdurrezzâk Hamza 143
muattıla 83
Mucâhid ibn Cebr 123
el-Muğîra ibn Mıksem 123
Muhacirler 24
Muhacirun ve Ensar 33
Mukâtil ibn Suleyman 126
Mukşirûnu'ş-Şahâbe 46
Mu'âviye 30, 35, 45, 58, 63, 64, 65, 67, 68, 74
Mureysî' gazvesi 27
Muslim 89, 113, 142
Muslim ibn Yesâr 81
el-Mutevekkil 91

muttaki müslümanlar 24
Mü'min 86
müfterileri 28
münafık 27, 69
Mürciiler 86
müsteşrıklar 17
Müşebbihe 82, 83
müşrik 18, 29, 71, 77, 78, 105; ~fikriyatı 19

N
en-Nadr ibn Şumeyl 94
Nâfi' 94
Nâşıbiye 83
Nehrevân katliamı 58
Nu'aym ibn Hammâd 11

O
Okiç, Muhammed Tayyib 10, 11, 14
oruç 48
Osman (Hz.) 56, 62, 63, 66, 67, 82, 83, 101, 119; ~'ın şehid edilmesi 62
Oşmân ibn Maz'ûn 19

Ô
Ômer (Hz.) 7, 23, 29, 32, 33, 34, 39, 40, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 56, 60, 64, 66, 71, 118
Ômer ibn 'Abdil'azîz 73, 94

P
Paris 10
Peygamber: ~ aleyhinde yalan söylenmesi 92; ~'den evvel Arabistan'da dinî hareketin mevcudiyeti 17; ~'in hakiki vâris-i mânevisi 20; ~'in kararından dönmemesinin sebebi 30; ~'in kızı Fâtıma 37; ~'in mîrâs-ı mânevisi 21; ~'in sünnetleri 20; ~'in vahye istinad etmeyen tasarrufu 29; ~lerinin zevcesi 28; ~ şehri 93; ~ bağlanmış ilk müslümanlar 22; ~'i âdil olmamakla itham 63; ~'in gaybı bilip bilmemesi mes'elesi 59; ~'in hicretin ilk senesinde yaptığı en mühim iş 24; ~'in hizmetkârı 89; ~'in mevlası 90; ~'in sağlığındaki fikir ve tenkid hürriyetinin seviyesi 29
polemik 98
putperest 17

R
Rabî'a ibn Yezîd 79
Rafîza 83, 101
Rafizi ithamları 119
re'y 94, 95, 98, 121, 126, 127; ~ciler 95
er-Rebî' ibn Ḫuşeym 108
rical tenkidi 116, 118, 127, 129, 140
rivayet müessesesi 41

S
Şahâbe 46
Şafvân ibn el-Mu'aṭṭal es-Sulemî 27, 28
Sahabe 13, 15, 21, 27, 28, 41, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 54, 56, 86, 93, 101, 113, 115, 117, 119, 127, 139, 140, 144; ~ denen mutlu kişiler 13; ~ devri 21, 49; ~nin udûllûğü 115, 117
salih 88
Sâlim ibn Ebî Hafşa 124
Sanat Tarihi 10
Sa'd ibn Mu'âz 29
Sa'd ibn 'Ubâde 28, 29, 35
Sa'îd ibn Ebî 'Arûbe Mihrân 130
Sa'îd ibn el-Museyyib 66, 76, 125
Sa'îd ibn Keysân 122
Sa'îd ibn 'İyâs el-Cureyrî 122
Sayılı, Aydın 11
Schimmel, Annemarie 10
sebt 14, 85, 120, 122
sehiv ile nisyan 142
seriyye 25
sevku'l-ceyş 26
Sıddık 22, 70
Şıffîn 58, 63, 100, 101
Sicistan 94
Sindhî 88
siyasi cereyanlar 89; ~ ihtilaf ve mücadeleler 102
Sprenger 17
Sufyân eş-Şevrî 131
Sufyân ibn 'Uyeyne 130, 131
Sufyân ibn Sa'îd eş-Şevrî 130
Suheyl ibn 'Amr 37
Suleymân 104
Suleymân ibn Tarḫân 86
Suleyman ibn Mihrân 125, 130
Suriye 35, 61, 67, 89; ~liler 89
Sünnet 14, 40, 53, 54, 55, 73, 88, 94, 98; ~e ittıba keyfiyeti 53; ~ ve hadîs ilmi 14; ~ ve hadîs ilminin en mühim bahsi 14; ~ ve hadîslerin naklı 40
Sünnî muhaddis İmamlar 118

Ş
Şair Hassan 28
Şam 36, 89, 90

Şa'bî 79, 87, 101, 125, 129
şehadet 37, 38, 90
Şehr ibn Ḥavşeb 125
şer'î idare 54; ~ meselelerin münakaşaları 93
Şevval 27, 29, 31
Şeytan 104; ~lar 104
Şî'î 62, 87, 88, 121, 122, 123, 124, 125, 127; ~ler 110
Şubrume ibn eṭ-Ṭufeyl 76
Şu'be ibn el-Ḥaccâc 111, 113, 125, 130, 131, 132, 133, 137
Şurahbil ibn Sa'd 122

T
Ṭabaḳâtu'r-Ruvât 116
Taberî 11
Tâbiî 127; ~ler 119, 126, 127, 128; ~lerin Emîri 129; tenkide uğramış ~ 127
Ṭâ'if 31
Talâk-ı bâyin 44
Talat Bey 11
Talk ibn Ḥabîb el-'Anezî 124
Tanassur 21
Taplamacıoğlu, Mehmet 11
tarihî vakıalar 17
Taun 90
Tebeu't-Tâbiîn 126
tebliğ 26, 60, 110
tehaddûs 25, 32
tenkidî hareket 17
Tirmizî 114
Türkçe 11
Türkiye 9, 10

U
'Ubâde ibn eş-Şâmit 25
'Ubeydullâh ibn Cahş 21
'Ubeydullâh ibn 'Abdilkerîm Ebû Zur'a 131
'Ubeyy 33, 43, 44
Udûlu'l-Umme 116
Uhud 27, 30, 79, 132; ~ gazası 27
Ummu Seleme 32, 48
'Urve ibn Uzeyne 111
'Usâme ibn Zeyd 27, 33
'Useyd ibn Ḥudayr 28
'Uşmân ibn Maz'ûn 97
usûl-i dirayet 41
usûl-i hadîs 41

Ü
Ümmet 83; ~in ihtilafı 95; ~in Mecusileri 85

V
vâris 20, 84
Vasatî ve Şimalî Arabistan kabileleri 18
Vekî' ibn el-Cerrâh 130, 131
Wüstenfeld 111

Y
Yahyâ' ibn Ebî Keşîr 130
Yahyâ' ibn Ma'în 131
Yahyâ' ibn 'Âdem 131
Yahyâ' ibn Sa'îd el-Kattân 114, 130, 131
Yahyâ' ibn Zekeriyyâ ibn Ebî Zâ'ide 130
Yahudi 24, 98, 126; ~ kabileleri 24; ~ler 24; ~lik 17, 36
Yemen 61, 89
Yezîd ibn Mu'âviye 48, 58, 79, 81, 94, 108, 124
Yûsuf ibn Ḫâlid 127

Z
Zehebî 43
Zerdüştlük 17
Zeyd ibn Hârişe 33
Zü'l-Ḫuvayşıra et-Temîmî 63